

Амұра
мектеп кітапханасы

Зейнеп
Ахметова

Жетілік ұғым

"Атамұра"
мектеп кітапханасы

Зейнеп Ахметова

Жетілік ұғым

Алматы
«Атамұра»
2022

ӘОЖ 398
КБЖ 82.3
А 94

Ахметова З.

А 94 Жетілік ұғым. – Алматы: Атамұра, 2022. – 144 бет.

Әдетте, жеті қазына жайлы естіп жүргенімізбен, жалпы, қазақтың жетілік ұғымы туралы толық жазылмаған екен. Автордың бұл кітабының ерекшелігі де осында. «Атамұра» мектеп кітапханасы» сериясымен жарық көріп отырған Зейнеп Ахметованың халық мұрасын зерделеген бұл еңбегі «Бабалар аманаты» кітабында жарық көрген болатын.

ISBN 978-601-10-0024-6

«С. Жиенбаев атындағы облыстық
жасөспірімдер кітапханасы»
мемлекеттік мекемесі

ISBN 978-601-10-0024-6

ӘОЖ 398
КБЖ 82.3

© Ахметова З., 2022
© «Атамұра» баспасы, 2022

118206

Жетілік ұғым

Жетілік ұғым

Адам баласы өзінің кіндік қаны тамып, туып-өскен жерінің табиғатына, жаратылысына тартады дейді. Атаның туған жері – басынан бұлт айналған Тәңіртаудың бөктеріндегі шыбық шаншыса, шынар өсетін Жуалы деген құтты мекен. Бұл енді – табиғаттың қарама-қайшылықтарға толы құбылыстарының бәрін бойына сіңірген жер. Әсіресе Жуалының алақұйын боранын көрмеген адамға сол сұрапылды суреттеп жеткізуге менің шорқақ тілім де, шабан қаламым да жарамайды. Аяқ астынан басталған боранның толассыз апта бойы соғуы – табиғи көрініс. Ондай кезде жаяу жүрем деп дәмеленбей-ақ қойыңыз, жұлқына соққан ақ түтек дауыл мықты деген машинаңыздың өзін аударып тастап, жер қаптырып жүре береді. Бекер «Боранды» (*Бурное*) атанды дейсіз бе! Бұрындары бұл елдің байырғы тұрғындары үйлерінің есігін іштен ашылатын етіп салыпты. Өйткені жел үрлеген үрінді қар есік-терезені түгел бітеп, әр сайдың желкесінде шашыраңқы қонған отбасылар бір-бірімен қатынаса алмай қалады екен. Қатарлап көше бойлап там салу мұнда – соғыстан кейін ғана жолға қойылыпты. Енді сондай азынаған боран мен қақаған аяздың қалың қары ерте көктемде «алтын күрек» деп аталатын жел ескенде бірден ағыл-тегіл еріп, аяздың қауқары қайтып сала береді. Жуалыда бұлақ көп, су мол. «Мыңбұлақ», «Көлбастау», «Жалғызбұлақ» сияқты әдемі атаулар соған куә. Соның бірі «Момыш бұлағы деп аталады. Менің «Алтыншаш» деп атын тергейтін қайным Бекет Момынкұлов көктем сайын сол бұлақтың көзін ашып, тазалап тұрады. Баба бұлағы әлі күнге дейін мөлдіреп жатыр. Қайнар бұлақтардың мөлдір де дәмді суын ішсең мейірің еш қанбайды-ау! Алматыға келгенде құбырдан ағатын хлор сасып, саз татыған суды амалсыздан пайдаланамыз. Жуалының өзендері де ерекше. Басқа жақтағы өзендер түгелімен оң ақса, мұндағы Теріс өзені, аты айтып тұрғандай, кері ағады. Ақсайдың атты адамды ағызып әкететін арқыраған адуын арнасы тасығанда... Тек құдай сақтасын деңіз! Ал Жуалының жазы ғажап! Шыжыған аптап ыстығы жоқ, жайма-шуақ мамыражай, жанға жайлы. Бірақ соның өзінде лезде бұлт көтеріліп, шатыр-шұтыр найзағай жарқылдап, нөсерлетіп, кейде баданадай бұршағын араластыра

құйып өткенде иек астындағы Түлкібаста, Жамбыл қаласында күн шайдай ашық болып, жарқырап-ақ тұрады.

Атаның мінезі, жаратылыс-болмысы да атамекені – Жуалының ауа райына аумай ұқсаған. Көңілі келгенде сәуірдің самалындай аңқылдаған ақ пейілімен ақтарылып, жаздай жадырайды. Қатуланса, қаңтардың аязындай қарып, Терістей кері ағады. Туа біткен мінезге атаның өмірдегі несібе үлесінің бал мен удай болғанын қосыңыз, қалыпқа қалай сияр екен. Сол қалыпқа сыймайтын, өзгеше жаратылысты жанмен тіл табысып, сыйласып жүретіндер де жай кісілер болмаса керек. Осындай бір адам – жазушы Нәбиден аға Әбуталиев. Сырттай қарағанда ата араласатындай анау айтқандай ерекшелігі байқалмайды. Сонда да Нәбиден аға сәлем беруге, мерекелермен құттықтауға келгенде ата: «Оу, батыр бабам Адайдың ұрпағы, кел!» – деп жылы қабақ танытып, жақсы көңілмен қабылдайды. Нәбиден ағаның атамен бетпе-бет таныстығы «Социалистік Қазақстан» газетінде істеп жүргенде сұхбат алғаннан басталған екен. Кез келген тілшіні ұната бермейтін, ашыла қоймайтын атаға Нәкеннің аңқылдақ, бүкпесіз таза ниеті, жалтармай ойын ашық айтатыны, қыбыр-сыбыр майдалығы жоқтығы ұнаған болуы керек.

...Түскі астың дастарқан мәзірін жасап жатқанымда есіктің қоңырауы сылдырлады. Барып ашсам Нәбиден аға екен. «Сәлемет пе, келін шырағым»-ды айта салып, әдеттегідей салдырлап сөйлеп берді.

– Мына бір сыртқы кіреберістерің ылғи қаракөлеңке болады да тұрады, шамы жоқ па? Лифтіден шығып бері бұрылғаным сол еді, алдымнан екі бірдей ит шыға келгенде шошып кеттім. Жетінші қабатта неғып жүрген иттер десем, артынан бір «мәтүшке» келе жатыр екен. Көршілерің-ау деймін, – деп сырт киімдерін шешкенше, соларды айтып үлгерді.

Мен әлгінде ғана ата мен Бәкенді асқа шақырған болатынымын. Олар келгенде аға да есік алдынан бері өтіп еді. Атаға қос қолын ұсынып, «ассалауды» ауыз толтыра айтып, сәлемдесті. Нәкеннің жаңағы сөздерін ата да естіп қалса керек:

– Ей, Нәбиден! Мен сені батыр баба Адайдың ұрпағы деп дардай етіп жүрсем, иттен қорқып, ұятқа қалдырдың ғой, – деді куақы жүзбен. Аға да тосылмады, бірден жауап қатты.

– «Батырдан қорқақ туады» деуші еді, соның бірі болармын. Мына Бақытжан да сіз сияқты емес, моп-момақан ғой, – деді. Ата мырс етіп, мұртын бір сипап қойып, дастарқан басына отырды. Мен ішімен «тапқан екенсіз момақан адамды, сыртқы сипатына алданбаңыз, оның қандай жуас екенін менен сұраңыз, жүген-құрық тимеген нағыз бас асауды мен айтып берейін» деп ойладым.

Нәбиден аға атаның қасына жайғаса отырып жатып:

– Айтса да, әлгі Ержан батыр көрінбейді ғой. Өзі керемет сөйлегіш. Ана бір жолы келгенімде бетіме қарап тұрып, «аға, сізге мұрт жараспайды» деп шалқамнан түсіре жаздады, – дегенде бәріміз бір күліп қалдық. Аға Ержанның әжесіне кеткенін естігенде оған арнап әкелген шоколадың маған ұстатты.

Ас біраз ішілген соң Нәбиден аға алдынан оқыс шыққан иттерді тағы есіне алды.

– Ойпырым-ай, итті «жеті қазынаның бірі» десек те, итпен бірге бір үйде қалай тұрады екен? Екі бірдей итті асырағанша, бір жетім баланы бағып, сауабын алмай ма? – деді.

«Орыс ойына келгенін істейді» деуші еді әжелеріміз. Итті баласындай еркелетіп, тұмсығынан сүйіп, бағып-қағу орыстардың әдетіндей көрінетін бұрын. Қазір қаладағы қазақтар да ит жетектеуді сәнге айналдырып жатыр. Оларға айтты не, айтпады не, өз білгендерін істейді. Ата да бұл тақырыпқа ерін ауыртқысы келмеді ме, сөзді басқа тұстан бастады:

– Жаңа сен «жеті қазына» деп қалдың, оның не екенін өзің білесің бе?

– Е-е, білмегенде ше! Жүйрік ат, қыран бүркіт, құмай тазы, берен мылтық, қақпан, алмас кездік, сұлу әйел, – деп Нәбиден аға тоқтамай санап шықты.

– Сандырақ! – деді ата. – Бұлар бүкіл халыққа қалай қазына болады? Мұны «ер жігіттің жеті қазынасы» деп анықтап айту керек. Бұл ер-азаматтың жеке басына, тұрмыс-тіршілігіне қажетті бағалы дүниелеріне байланысты айтылған. Жүйрік ат – жігіттің қанаты. «Ат – ер қанаты» дегендей, атсыз жігіттің күні қараң болған. Қыран бүркіт – жігіттің алғырлығы, бүріп түсер күш-қуаты. Құмай тазы – сенімі, досқа адал беріктігі. Берен мылтық – оты, қаһары. Қақпан – серті, бірсөзді мәрттігі. Алмас

кездік – сұсы, айбыны. Сұлу әйел – елдің бәріне сұлу қайдан табыла берсін, бірақ сұлу болсын-болмасын, ол – ер-азаматтың артындағы қамалы, отының берекесі. Сұлу әйел дегенде тек бет көркі емес, оның жан тазалығы, ақыл-парасатын айтқаны. Беті жылтыраған ұрғашының бәрі қазынаға жатпаса керек. Сөздің қысқасы, ер жігіттің басындағы осы жетеуі түгел болса, таршылық көрмейді депті бұрынғылар. Бұлайша тарқату қазақ халқының сонау бір кездегі өмір-тіршілік, тұрмыс-салттық қасиетінен туындаған. Бүгінгі заман жігіттерінде бұлар қазынаға жатпайды. Әр кезеңнің өлшемі сол өмірге сай болатыны заңды. Жүйрік ат мініп, қыран бүркіт ұстап, құмай тазы ертіп, берен мылтық асынып, қақпан бөктеріп, кісесіне қынға салған асыл кездік байланып жүретін заман келмеске кеткен. Тарих болып қалған. Ауылды жерлерде саятшылықпен айналысатын бірен-саран ғана адамдар бар. Енді осы «жігіттің жеті қазынасымен» сабақтас «жігіттің жеті өнері» дейтін де ұғым болған. Әнші, күйші, ақын, палуан, аңшы, атбегі, құсбегі – қазақ осының бәрін ер жігіттің басына місе тұтпай, «жігітке жеті өнер де аз» депті. Көрдіндер ме, ер-азамат атына сай болуы үшін жігіттерге қандай талап қойып, міндет жүктегенін, – деп ата сөзін аяқтады.

Бағанадан бері атаның аузына қарап отырған Нәбиден аға:

– Бәуке, мынау айта жүретін керім әңгіме болды-ау! Біз әншейін бірдеңені жаттап алып, ар жағына – түпқазығына үңілмей, «білеміз» деп күпінеді екенбіз. Тұлғалық, біліктілік деген осы ғой, жай сөзден басталып еді, – деп алған әсерін жасырмай айта бастап еді, ата бөліп жіберді.

– Әй, журналистер-ай, асыра мақтап, артық дәріптеуге әуессіндер. Одан да маған сен мынаны айтқын, неге инеліктей қатасың да жүресің, әлде келін дұрыстап тамақ беріп, күте алмай жүр ме? – деп әңгіме ауанын мүлде өзгертіп жіберді. Көзіне мақтағанды жаратпайтын әдеті ғой.

– Бәуке, келініңізде кінә жоқ, ол байқұстың мен дегенде шығарға жаны бөлек. Менің жаратылысым солай. Бірақ, дәл сіз айтқандай, тыртыған арық емеспін ғой, сіңірлі, қарулымын – деп аға күле жауап қатты.

– Дастарқанды өздерің жалғастыра беріндер, мен шайды кейін ішемін, – деп ата бетін сипап, орнынан тұрды.

Ата кеткен соң да аға мен Бәкең анау-мынауды сөйлеп отырған болатын. Бір кезде Нәбиден аға жұлып алғандай оқыс сұрақ қойды.

– Бақытжан, менің Жазушылар одағына қалай өткенімді білесің бе? – деді. Неге екенін көздеріне күлкі үйіріліп, жүзі жадырап кетті.

– Жоқ, – деп Бәкең басын шайқады.

– Ол – бір ерекше жағдай, ешкімнің басында болмаған, болмайтын да уақиға, – деп Нәкең әңгімеге кіріскенде «соншалық не керемет екен» деп мен де құлақ салдым.

– Мен үш-төрт кітабым шыққан соң Жазушылар одағына өтуге өтініш бердім. Өзің білесің, мүшелікке өту оңай емес, іріктеу қатал. Керек қағаздарын жинадым, бірақ ең бір маңыздысы – Жазушылар одағына бұрыннан мүше үш адамнан кепілдеме (*рекомендация*) алу керек екен. Басқарма мүшелеріне ондай қағазды беруге тағы болмайды, қатардағы жазушылар кепіл болуы қажет. Жазған басым амандасып, сөйлесіп жүретін қаламгер таныстарымнан сұрасам, бере салады деп ойлаппын ғой. Сөйтсем, қиынның қиыны осы болды. Онсыз мүшелікке қабылдамайды. Комиссияның қарайтын уақыты таяп қалды. Бұдан қалса, жарты жылдан аса тағы күтуім керек. Содан анандан сұраймын, мынадан сұраймын – әрқайсысы әртүрлі сылтау айтады. Біреулері «кепілдеме беруге стажым жетпейді» дейді, біреулері «кітабыңды оқыған жоқпын, шығармашылығыңмен таныс емеспін» дейді, енді біреуі бар да емес, жоқ та емес, ұзын арқау, кең тұсауға салып, алдаусыратады. Мен сол кезде «жазатын адамдарда бірін-бірі қолдап-сүйеуден гөрі іштарлық, «өзімде ғана болса» деген қызғаныш басым ба» деп қалдым. Не дейсің, әбден тауым шағылып, бетім қайтып, еңсем түсе бастағанда, құдайдың құдіреті, Бәукеңді ойыма алдым. «Не болса, сол болсын, азар болса, қуып шығар, жығылсам, нардан жығылайын» деп Бәукеңе келдім. Бұрын келіп жүрген үйім болса да, есіктің алдында ішке ене алмай, қатты қобалжыдым. Ақыры кіріп Бәукеңе жағдайымды айтып едім, бірден: «Жоқ!» – деді. Сонда да кері шегінбей, жыларман болып жалынып жатырмын: «Ағатай, сізден басқа барар жер, басар тауым қалмады. Алматыда мені сүйейтін әке-көкелерім жоқ, саяқ жүрген, тек еңбегін емінген адайдың бір баласымын. Менен әлдеқайда жас,

әлдеқайда аз жазғандар тіреуіш-тілекшілері болғандықтан өтіп жатқаны да өтірік емес. Өте берсін ғой, мен ешкімге көлденең келген емеспін. Айтарым болса, алдына келіп, ашық айтамын. Мүмкін сол да кедергі ме, білмеймін. Ағатай, сіз демемесеңіз таяныш таппай тұрмын...». Тағы талай іштегі өкініш, өтініш – бәрін араластырып төгіп жатырмын. Бір кезде Бәукең ыңыранып «ы-ы-ым» деді де:

– Мен ешқашан ешкімге Жазушылар одағына өту үшін рекомендация беріп көргенім жоқ. Ал берсем, өтесің! – деді.

Мұны естіген соң менің өшуге айналған үмітім жанғандай болып және жалбарына бастап едім, қолын сермеп тоқтатып тастады да:

– Әкел, қағазды! – деді.

Сендерге – өтірік, маған шын, көзімнен жас шыға жаздады. Бәукең қағазды алды да, былай деп жазды.

«Первому секретарю Союза писателей Казахстана Энверу Алимжанову

РЕКОМЕНДАЦИЯ:

Прими этого дурака в Союз писателей. Если примешь, еще одним дураком станет больше».

Баурджан Момышулы, – деп қол қойып берді...

Бақытжан күлкіге қақалып-шашалып жатыр, тіпті қояр емес. Нәбиден аға ту ұстап, тұлпар мінгендей масаттана қарап, өзі де мәз болып отыр. «Мыналардың есі дұрыс па, неменеге сонша жетісіп жатыр» деп ызам келді.

– Аға, әзіліңіз болар, – дедім.

– Ойбай-ау, қайдағы әзіл, құдайдай шынымды айтып тұрмын...

– Содан кейін не болды? – деп Бәкең күлкісін зорға тыйып, ағаны тағы сөзге тартты.

– Содан Бәукеңе рақметімді жаудырып, Жазушылар одағына таксилетіп жеттім. Комиссия отырысы әлі бітпепті. Мүшелікке өткен бірнешеуін «жу-жу»-дың астына алып, бір тобы «Қаламгерге» әкетіп барады. Жүгіріп секретариатқа барсам, толық болмағандықтан менің документтерімді қалдырып қойған екен. Соның бәрін қолтықтап, Бәукеңнің кепілдемесін қосып, қабылдау комиссиясының отырысы болып жатқан жерге кіріп бардым. Әрине, менің бұлай кіруім тәртіпке жатпай-

ды. Бірақ басқа амалым болмады. Кешірім сұрап, тура Әнуар Әлімжановтың өзіне Бәукеңнің жазғанын ұстаттым. Әнуар қағазға көз жүгіртіп, қып-қызыл болып булығып кетті. Сонда да дауыстап тұрып оқып беріп, күлкісіне ерік берді. Комиссия мүшелері сұсты, салмақты, «кім жазушылыққа лайық, кім жарамсыз» деп мәселе шешіп отырған мықтылар ғой, олардың барлығы қыран-топан күлкіге басты. Қайталап оқытып қызық болды ғой...

– Ары қарай не болды? – деп Бәкең қояр емес

– Не болушы еді, Жазушылар одағының тарихында мұндай ерекше кепілдеме кездеспеген ғой, бір ауыздан мүшелікке қабылдандым. Әнуар Бәукеңнің қағазын бөліп алып, сейфіне салып қойды.

– Аға, – дедім шыдам-тағатым таусылып, – ата туралы ел небір аңыздар мен анекдоттарды ойдан шығаратынына құлағымыз да, көзіміз де үйреніп кеткен. Халық өзі жақсы көрген адамын ғана аңызға айналдырады. Оны түсінемін. Бірақ мына айтқаныңызға сене алар емеспін. Қызық үшін шығарылған әңгіме емес пе? Шын болғанның өзінде, қанша салмақты адам болса да, анандай сөзге бір ыршып түсер еді. Сіз ешбір ренжімей, намыстанбай сол қағазды қалай өзгелерге көрсеттіңіз?

– Бәукеңнің құтхана үйінде отырып, ол кісі туралы өтірік айтып мені қара басып па, сенбесең жүр, қазір атаңның өз аузынан естисің. Әрине, басқа біреу солай деп жазса, қаным басыма көтерілер еді. Ойбай-ау, оны Бәукең – Бауыржан Момышұлы жазды ғой, – де-е-еп Нәбиден аға тіпті шалқып отыр. Өзіне дауа жоқ екен. Осы арада Бәкең сөзге килікті.

– Нәке, шындығында, папамның әлгі рекомендациясына талай адамның өті жарылар еді. Сіздің ашуланудың орнына ешбір арланбай апарып жариялауыңыз – меніңше, бұл – үлкен ерлік. Папамды білмеймін, ал сіз нағыз батыр екенсіз, – деп әуелетіп әкетті.

...Білмеймін, бұл батырлық па, тәуекелдік пе, жігерсіздік пе, мақтаныш па – ұшқары тұжырым жасағым келмейді. Бір жорамалымды екіншісі жоққа шығарып, сол әңгіме көңіліме бір түрлі сыймай тұрады. Мүмкін уақыт өте келе түсінермін.

Атаның кешегі «жігіттің жеті қазынасы», «жігіттің жеті өнері» туралы айтқан шағын әңгімесінің ар жағында тұнбадай тұнып жатқан талай дүние бар екені айдан анық. Оның көзін қалай ашу керек, атаны бұл арнаға қалай бұру керек, мәселе – сонда. Әрине, ата сұраған сұрағынды, білгің келген деректі жіктеп айтып, түсіндіріп береді. Бірақ, өзі айтқандай, «есекке мінудің де ебі бар», ыңғайын, ретін келтірмесең, «мазам жоқ», «көңіл-хошым жоқ», «зауқым жоқ» деген секілді тосқауылдарға тірелесің. Егер қайтара сұрап өзеуресең: «Шөлдің масасы құсап ызылдамай, бар ары!» – деу атаға түк те емес. Ондайдан кейін беттей алмай, болбырап қаласың. Сондықтан сырын білмеген судың таяз жерлерін әуелі байқап көріп, соңынан бірте-бірте баратын аса сақ адамша әрекет ету керек. Ол кісінің оң қабағына іліну үшін аңдысын аңдап барып, ауызды ашқан жөн. Атаның «ауа райын» байқаудың бір сылтауы бардай көрінген. Бүгінгі газеттерді көтеріп, бөлмесіне келдім. Қарасам, көзі жұмулы, көзәйнегі мұрнына қарай сырғып кеткен екен. Ұйықтап жатқан адамды оятып алмайын деп, кері бұрылып ақырын шығып бара жатыр едім:

– Қайда барасың? Бері әкелгін газеттерді, – деді.

Осы кісі көзі жұмулы болса да көретін секілді. Ертелі бері көкейімде осылып жүрген ойымды «қалай айтсам екен» деп бөгеле бердім.

– Неменеге қипақтап тұрсың? – деді көзілдіріктің үстінен сүзе қарап.

– Жа-а-ай, әншейін, мына кітапты көруге бола ма, соны сұрағым келіп еді, – деп атаның қасындағы аласа үстел үстінде жатқан қара мұқабалы кітапқа қарадым. Мұным енді шыли өтірік, қазір ғана көзіме түскен соң аяқ астынан тапқан амалым. Ата көзәйнегін шешіп, кітап жаққа бір қарады да:

– А-а, ол Нұртас Оңдасыновтың кітабы ғой. Оңдасынов – Қазақстан өкметін ұзақ жылдар басқарған адам. Ұмытпасам, 1938 жылдан 1951 жылға дейін өкімет басында отырды. Одан кейін де ірі-ірі жауапты қызметтерді атқарған мемлекет және қоғам қайраткері. Алпысыншы жылдардың басында пенсияға

шығып, ғылыми жұмыспен шұғылданған. Қазір Москвада тұрады. Осыдан төрт жыл бұрын Алматыға жолы түскенде мені іздеп келді. Өткен-кеткенді кеңінен қозғап, көп әңгімелестік. Төрт сағаттай отырыппыз. Бір өкінетінім, қазақтың сондай тұлғалы азаматын дастарқан жайып күте алмағаным болды. Өйткені Ғайникамал ауруханада жатқан. Үйде Мекемтас екеуміз ғана едік. Сонда мына кітапты қолтаңба жазып сыйлады. Мен де бірнеше кітабымды тарту еттім. Қайтып ол кісімен кездесудің сәті түспеді. Солай! Ал кітапты көре бергін, – деп газеттерді қарауға кірісті.

Мен бері келіп кітапты қарай бастадым. «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік» деп аталады екен. «Қазақстан» баспасынан 1969 жылы жарық көріпті. Ішкі бетіне: «Батыр ініміз Бәукең! Отаныңның бақыты үшін арыстан жүрегің зеңбіректей дәйім соғып, Жәкеңнің жасына келіп, қаламың пырақтай жүйрік болуына тілектес кәмина ағаң Н.Оңдасынов. 31.10.70», – деп әдемі әрі түзу әріптермен тілек жазыпты. Тек «кәмина» деген сөзге түсінбедім.

Кітапты ашып: «Тілдің қасиетін айтып жеткізу қиын. Тіл – адамға ғана біткен ырыс. Тілсіз адамзат қоғамы өмір сүре алмаған болар еді», – деп басталатын кіріспе сөзін түгел оқып шықтым. Оны Нұртас ата өзі келістіріп жазыпты. Сөздік араб және қазақша әріптермен берілген. Парақтап қарағанымда бұл әншейін тізілген сөздік емес, Абай, Жамбыл, І.Жансүгіров, С.Торайғыров, О.Шипин, тағы басқалардың өлең шумақтарымен өрілгенін байқадым. Атүсті жүрдім-бардым қарай салатын жеңіл дүние еместігі көрініп тұр. Осы кезде асүйге қара кофесін ішуге Бәкең келді. Атадан мен сұрай алмайтынды сұрайтын, мен жеткізе алмағанды жеткізетін адам осы екені есіме енді түскендей қуанып кеттім. Әйтсе де, «қасқа айғырдың құлыны қасқа тумаса да, төбел туады» демекші, бұл да ығыңа оңай жығыла қоймайды.

– Баха! – деп тоқтап қалдым. Себебі мен жұбайымды бұлай атамайтынмын. Ол атаның баласына мейірімі түскенде андасанда айтатын «айналайыны» еді. Оның үстіне дауысым тым жалынышты әрі тәттілеу шықты.

– Не бүлдірдің? – дегені, бетіме күмәндана қарап.

– Ештеңе бүлдіргенім жоқ. Неге олай ойлайсың?
– Бүлдірмесен неменеге «Баха-а-а» деп майысып тұрсың? – деп қайдағыны айтып кетті. Түсіндірмесем болмас.

– Саған өтініш айтайын деп едім. Кеше «жетілік ұғым» туралы өзің де естідің ғой. Ол – тамшы ғана. Ар жағында үлкен әңгіменің құлағы көрініп тұр. Мен оны атадан өтінудің ретін келтіре алмадым. Бетімді қайтарып тастай ма деп тартындым. Сенің жөнің бөлек, атаға батылсың. «Жетілік ұғымға» бастайтын бір бұранда тапшы, – деп қиылып сұрадым. «Мынау неменеге сонша үздігіп отыр» дегендей бетіме қарап:

– Көреміз, – деп екіұшты жауап берді.

Кейде мен атаға ойымды жұқалап жеткізуге тырыссам, бұл тура тартып, тікшілдігімен атаның сайтанына тиіп, «сыбаға» жейді. Кейде бәсендеп кішірейе салып, уысына түспей кететін де әдеті бар. «Ағаштың бұтағы айыр болса да, тамыры – бір», әкесі ғой, маған қарағанда қай қырынан келуді жақсы біледі.

Кешкі астан соң Бәкеңнің ата жаққа кіріп бара жатқанын көрдім. Көрсем де артынан бірден бармадым. Араға уақыт салып кірсем, ата жастыққа шынтақтап, баласын тындап жатыр екен. Әңгіменің неден басталғанын білмеймін, лып етіп отыра қалып, сөзге құлақ түрдім. Бір жақсы жері, Бәкең қазақша сөйлеп отыр.

– Әлем халықтарының барлығында көне дәуірден бері жеті саны қасиетті саналады. Әр халықтың тұрмыс-салтында, дінінде, мифологиясында, мейрамдарында жеті саны белгілі бір символдық ұғымда үнемі қолданылады. Алуан түрлі ұлт-халықтардың ойшылдары жетінің құпия сырын тынбай іздеп, зерттеулер жасаған. Айталық, Пифагордың тылсым сандар туралы ілімінде жеті саны жайлы, оның құпия астары жайлы талдап жазылған. Ал Пифагор Иса пайғамбардан 600 жыл бұрын өмір сүрген. Жас кезінде Мысыр жрецтерінен 23 жыл оқып, білім алып, содан кейін ғана еліне оралған. Папа, «жректі» қазақша қалай атайды?

– «Абыз» деп атайды. Ары қарай сөзіңді жалғастырғын, – деді ата.

– Сандардың тылсым мағынасын ашу өте қажет екенін қазір Батыс Еуропа, Америка ғалымдары мойындап отыр.

Тіпті құдайға сенбейтін социалистік мемлекеттердің ғылымы да амалсыздан бет бұруда. Себебі «сандардың қайталанатын циклдары – кездейсоқтық» деген пікір бұл күнде жалған болып қалған. Жеті – ғарыштық тәртіп, оны айдың жеті циклымен жеті планета анықтайтындығы айтылып жүр. Барлық дінде осы жұлдызды жеті саны құдайдың құдіретімен байланыста екенін айтылады. Көне Мысырда жетілік сан – мәңгі өмірдің белгісі. Байырғы Иранда митра дінінде адам кәмелетке толғанда жеті сыннан міндетті түрде өтетінін көрсетеді. Индияда да будданың жеті қасиеті ерекше аталады. Үндістер үйленгенде жеті рет отты айналып, жеті тілек тілейді. Иудаизмде жеті мейрам бар. Құдай жаратылысты жеті күнде жаратқан. Исламда дүние – жеті жерден, жеті теңізден, жеті қабат аспаннан тұрады, пейіштің жеті қақпасы, тозақтың жеті сатысы бар, қажылыққа барғанда Қағбаны жеті рет айналады делінеді. Көне грек дәуірінде олардың Аполон құдайы айдың жетінші күні дүниеге келгенін, оның музыка аспабы – арфаның жеті ішекті екені айтылады. Біздің эрадан 2500 жыл бұрын өмір сүрген Шумер мемлекетінің ұлы патшасы Лугуланиемунд Адаба қаласында әйел құдайы Нинтуға арнап храм салған. Ол храмның жеті қақпасы, жеті есігі болған. Храм ашылғанда оны жеті рет адыраспанмен аластап, жеті бұқа, жеті қой құрбандық шалған. Парсыларда жеті шайтанға қарсы тұратын жеті періште бар және рухани таза жандардың жеті панасы бар, ал тозақ жеті қабат жердің астындағы әлемде екенін айтады. Арабтардың көне аңыздарында «жеті періште күнді қармен, мұзбен суытып тұрады, әйтпесе жер өртеніп кетеді, жеті мың періште азанда күнді қараңғы түнектен күш салып шығарады» делінген. Жетімен байланысты неше түрлі таным-наным ұғымдар барлық халықтарда осылай көптеп кездеседі. Әңгіме – аңыздарда емес, жеті санының барлық елдерде жиі қайталануында. Біздің қазақта да жетілік ұғым молынан ұшырасады.

Діндердің барлығында «жеті қабат көк» деген түсінік бар, яғни жеті саны жеті планетамен тылсым байланыста. Жеті саны ғарыштық планеталардан туған сан екеніне көне замандарда-ақ күмәнданбаған. Жұлдыздарды космос әлемінің көзі де, күші де деп есептеген. «Жеті – рухани әлемнің саны және Жаратушы

ненің дүние сырларын ашуға берген кіліті әрі жетілік уақыт пен кеңістікті басқарушы күш» делінген. Осыдан үш мың жыл бұрын Вавилон абыздары жеті күндік аптаны ойлап шығарған екен. Олар «әр күнді бір құдай басқарады» деп ұққан. Құдай дегендері – планеталар. Вавилонша Күн құдайы – Шамаш, ай құдайы – Син, аспан – Шамму. Ал Шамме деген – планета. Сонымен, күндер аспан шырақтарының атымен аталған. Бірінші күн – Шамаш, яғни Күн күні, екінші күн – Ай, ары қарай Марс күні, Меркурий күні, Юпитер күні, Венера күні, Сатурн күні. Абыздар шығарған осы ұғым дүниежүзінің көптеген халықтарына тарап, салтқа айналып, күнделікті қолданыс тіліне енген. Санскрит тілі мен көне парсы тілдерінде бір – ека, екі – ду, үш – срги, төрт – шар, бес – нандж, алты – алтан. Міне, осыдан келіп, екішамму – жексенбі, душамму – дүйсенбі, сргишамму – сейсенбі, шаршамму – сәрсенбі, паджшамму – бейсенбі, алтаншамму – жұма, бәрінің жиынтығы шамму – сенбі шыққан. Шамму деген аспан екен. Үндістандағы хиндитілділер күн аттарын қазірдің өзінде жеті планетаның атымен атайды.

Ал астрономия ғылымында аспанды жеті қабатқа бөледі. Атмосфера, тропосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера, экзосфера, ионосфера. Ғылыми дәлел бойынша, жетінші қабат – ионосферадан бірде-бір тірі организм ары өте алмайды екен. Ар жағы адамзатқа құпия, тек Жаратушы біледі оны. Жалпы, жеті санымен байланысты бүкіл адамдарға ортақ нәрселер бар. Соның бірі жаратылыспен бірге келген жеті бояу, яғни жеті түс – ақ, қара, қызыл, жасыл, көк, сары, қоңыр. Ал қалған түстер – осылардың арасындағы жеті түстен туындайтын әртүрлі реңдер. Табиғаттағы жеті дыбыс – музыкадағы жеті нота. Әлемнің жеті кереметі – Храм Артемиды в Эфесе, Мавзолей в Галикарнасе, Зевс Олимпийский – скульптор Фидий, Колосс Родосский, Маяк в Александрий, Египедские пирамиды и Сфинкс, Висячие сады Семирамиды Вавилоне. Қазақшасын білмеген соң орысша айтып жатырмын. Бірақ бұл – антикалық дәуірдегі жеті керемет. Одан кейінгілері ерте заманнан жеткен жеті керемет – Египет пирамидалары, Индиядағы Тәж-Махал, бұл – Бабурдың ұрпағы шаһ Джаханның сүйікті жұбайы Мумтазға арнап салғызған ескерткіш кесенесі, Ұлы Қытай қорғаны, Колизей – Италия аста-

насы Римдегі өте көне замандағы гладиаторлық сайыс өтетін жер, Мачу-Пикчу – Оңтүстік Америкадағы Мая тайпасының қасиетті әрі ғажайып қаласы, Петра – Иорданиядағы ерекше қала, Бразилияның Рио-де-Жанейро қаласындағы Христа искупителя статуясы, Чичен-Ица – Перудағы ацтектердің киелі саналатын қаласы. Әрине, қазіргі заманда небір кереметтер бар ғой, бірақ мыналар – мындаған жыл бұрын керемет аталғандар. Содан кейін біз өнер дегенді басқаша айтып, басқаша түсінеміз. Ал көне дәуірде тәуелсіз жеті өнерге – грамматика, арифметика, геометрия, астрономия, логика, музыка, риторика, міне, осыларды жатқызыпты. Орыстар «семь смертных грехов» дегенді гнев – ашу, жадность – сарандық, зависть – қызғаныш, абжорство – мешкейлік, похоть – әйелқұмарлық, гордыня – менмендік, лень – жалқаулық деп түсіндіреді. Жетімен байланысты мақалдары одан да көп, мысалы, «Семь бед, один ответ», «Семеро одного не ждут», «Семь раз отмерь, один раз отрежь», «У семи нянек дитя без глаз», «Семи смертям не бывать, а одной не миновать», «Для любимого семь верст не околица», тағы басқа. Бізде де мұндай мақалдардың түр-түрі бар ғой. Егер зерікпесендер, «Шығыстың жеті жұлдызы» туралы айтып берейін, көп емес, әрине, – деді.

Бәкең әкесін сөзге тартып, әңгіме қозғаймын деп отырып өзі де біраз жерге кетіп қалды. Байқаймын, енді қыза бастаған секілді. Орысша-қазақшасын араластыра талай қызықты деректерді айтты. Атаны қайдам, өзім бұрын білмейтін, біле жүрсең артығы жоқ, қайта ойлауға жетелейтін мағлұматтарға қанықтым. Ата әлі әңгімеге араласқан жоқ, басын изегені болмаса, тек тыңдап үнсіз отыр. Баласының жаңағы «айтып берейін бе» дегеніне:

– Айтқын. Тыңдайық, – деп қысқа жауап қатты.

– Айтса да, көне Шығыста ерекшелейтін жеті өзен бар. Олар – Ніл, Тигр, Евфрат, Окс, Жаксартез, Арказ және Инд. Енді негізгі әңгімемді айтайын. «Шығыстың жеті жұлдызы» деген – Фирдоуси, Низами, Физули, Саади, Хафиз, Жами, Рудаки. Бұл ғұлама шайырлар дүниежүзінің барлық тілдеріне дерлік аударылған. Шығыс елдерін былай қойғанда, Батыс халықтарының тіліне баяғыда-ақ көшірілген. Ал орыстар көбінесе Батыстан аудар-

ды, әрине, тікелей түпнұсқадан да алынғандары бар. Мен сол орыстардан оқыдым. Ал біздің қазақтарда, бұрынғы заманды білмеймін, қазір бұл ұлы ақындардың шығармалары әлі кең тарамаған. Тек Тұрмағамбет ата Ізтілеуов аударған Фирдоусидің «Шаһнамасы» болмаса... Мүмкін алдағы уақытта қолға алынар. Енді шамам келгенше «Шығыс жұлдыздарының» әрқайсысына қысқаша ғана тоқталайын.

Фирдоуси Әбілқасым – Абул Қасым Мәнсүр ибн Хасан Фирдоуси тәжік және парсы әдебиетінің классигі. Хорасанның Тус қаласында кедейленген отбасында дүниеге келген. Әлемге әйгілі «Шаһнаманы» жазған ұлы ақын. «Шаһнама» екі жолдық алпыс мың бәйіттен тұрады. Дастанда Иран елімен бірге Тұран елінің де тарихы қамтылғандықтан, түркі халықтары үшін бұл өте құнды еңбек болып саналады.

1188/1 Низами Гәнжеви – Ілияс Жүсіпұлы. Әзірбайжан ақыны. Парсы тілінде жазған. Ол – жай қарапайым ұстанның баласы. Гәнж қаласында өмір сүріп, сонда қайтыс болған. Оның шығармалары бүкіл әлем тілдеріне аударылған деуге болады. Оның «Һамса» деген құрамында екі жолдық отыз мың бәйіттен тұратын бес дастаны бары белгілі. «Құпиялар қоймасы», «Хасроу-Шырын», «Ләйлі-Мәнжүн», «Жеті ару», «Ескендірنامه» тағы да басқа шығармалары бар.

Физули Мухамед Сүлейменұлы – Әзірбайжанның ұлы ақыны. Ирактың Кербела қаласында туған. Ол шығармаларында халықтың қамын көп жазған. Оның үш диваны, яғни жинағы ақынға үлкен абырой-атақ әкелген. Ғазал, рубай, қасида жанрында әзірбайжан, араб, парсы тілдерінде жазған. Физулидің «Ринд-Захид», «Сиххат и Мараз», «Бэнг-у – Бәдә», «Схбат-ул-асмар», «Ләйлі-Мәжнүн» секілді шығармалары бар.

Саади Муслихиддин – қазақтар оны Сағади деп атай береді. Ол – тек Иран мен Тәжіктің ғана емес, дүниежүзіне ортақ болып кеткен ерекше ақын. Оның өмірі сапар жолында өткен деуге болады. Дүниені көп шарлаған. «Гүлістан», «Бұстан» дастандары әлемге кең тараған. Сол секілді қасида жинақтары да мол. Негізінде, Саади – қарапайым еңбек адамдарын сыйлауға, батырлық пен төзімді дәріптеп, жауыздыққа қарсы шыққан адам.

«С. Жианбаев атындағы облыстық
жасөспірімдер кітапханасы»
мемлекеттік мекемесі

17

Хафиздің шын аты Шамсиддин Мұхамед. Ширазда дүниеге келген. Парсының ұлы шайыры. Ғазалдары сұлулыққа, жан мен ойдың бостандығына, сананың заттан тәуелсізденуіне, адамгершілікке бағытталған. Хафиз өзіне Омар Наямды ұстаз етіп, көп әсер алған. Хафиз сопылық ілімді жете меңгерген. Бірақ діннің қатал заңдары мен қағидаларына, әртүрлі тыйымдарына қарсы болған. Олардың көпшілігін Алланың бұйрығы деп жердегі адамдардың шығарып алғанын әшкерелеген. Хафиз «иман – адамның жүрегінде» деген қағиданы ұстанған.

Жәми – Әбдірахман Нұраддин бен-Ахмет. Парсы мен тәжіктің ұлы ақыны. Қоғам қайраткері. Сопылық ілімді жете меңгерген. Дәуіріштік жол ұстап, дүниеқоңыздықтан, пендешіліктен тазарып, санасы сәулеленген адам. Жүзден аса сопылық және ғылыми шығармалар жазған. Оның ішінде «Әулиелермен достық самалы» деген кітабында 604 атақты сопының өмірбаяны жазылған. «Бахаристан», жеті дастан – «жетілік ұғым» деген керемет шығарманы дүниеге келтірген. Жәмидің қаламынан бұдан басқа да үш диван, яғни жинақ ғазал, рубай шыққан.

Рудаки Абуабдуллах Дафар – тәжік пен парсы әдебиетінің Орта ғасырдағы негізін қалаушы. Біраз уақыт саманидтердің патша сарайында өмір сүріп, кейін қудалауға түсіп, сарайдан кеткен. Ол әділетсіз билікке ашықтан-ашық қарсы шыққан, өз туындыларында соны айтқан. Оның «Кәріліктің қасидасы», «Мать вина» тағы басқа шығармалары бар. Рудаки парсы поэзиясының атасы саналады. Оның қырық мың өлеңі мен бірнеше дастаны күні бүгінге дейін оқылады. Міне, «Шығыстың жеті жұлдызы» туралы қысқаша мәлімет – осы. Егер жұлдыздарды іріктеу менің еркімде болса, алдымен Омар Наямды атар едім. Ол – тек ақын ғана емес, ғажап математик, жұлдызшы, әлем зерттеуші ғалым. Сопылық ілімнің керемет ұлы ұстазы. Бізде ұстазды мұғаліммен шатастырады. Қалай айтсам екен, мұғалім сауат ашып, сабақ үйретеді, ал ұстаз рухани ілім береді. Жұлдыздардың ортасынан ойып орын алатын тағы бір адам – Жалаладдин Руми. Оның жазғандары таза адамгершілікке ғана бағытталған. Руми – сопылықтың Маулавия ағымын құрып, соны басқарған әулие

адам. Ол кісінің қабірі Түркияның Кония қаласында, қазір сол жерге дүниежүзінен адамдар арнайы барып, зиярат етеді екен. Бұрын ертеде Шығыс ақындарының бәрі өлендерін парсы тілінде жазған. Парсы тілі бұлақтың сылдырындай құлаққа жағымды, ерекше әуезді деп саналған. Парсыша жазу сол бір замандарда әбден қалыптасқан ереже, заң секілді болған. Өз ана тілдеріне кейінгі дәуірде ғана аударылған. Өзбектерде алғаш рет ана тілінде өлең жазып, парсылық «моданы» бұзған ақын – Әлішер Науаи. Біздің Абай – Абай ата Шығыстың ұлы ақындарының жазғанының барлығын дерлік білген дейді. Егер ол кісі де парсы тілінде жазған болса, анау жұлдыздардың қақ ортасында жүрер еді. Құдай сақтап, қазақтың мандайына өзінің өшпес жұлдызын бұйыртыпты. Абайсыз қазақ әдебиетін көзге елестету қиын. Міне, осылай, – деп Бәкең сөзін тамамдады.

Бір сәт жым-жырт үнсіздік орнады. Ата міз бақпай баласын ықтият тындады. Әзілдесе де, «балбес» деген ұлынан бүгінгідей әңгіме естимін деп күтпеді ме, өңінде таңырқау табы бар. Ал мен іштей «бәлесін-ай» деп қызықтым да, қызғандым да. Әйтсе де, ерте сауаттанып, көп оқыған ұғымтал зеректігін мойындамасқа шарам жоқ.

– Уи-й, өзің сұңғыласың ғой! – Атқан оқтай зу етіп бұл сөздің аузымнан қалай шығып кеткенін, сенсеңіздер, мүлде байқамай қалдым.

– Пах! Саған не дерімді білмей отыр едім, келіншегің менен бұрын баға берді! – Ата осыны айтқанда ұшып тұрып, есікке қарай зытып бердім. Соңымнан күлкі естіліп жатты. Ұят-ай! Атадан бұрын ділмәрсіп қара басты, жақтауынан үзілетін жаман жүгендей жағымнан жаңылғанымды-ай...

«Өткенге өкінбе» деп өсиет айтқан бұрынғылар. Пендеміз ғой, ағат ісіңе қалай өкінбейсің? Атаның алдында жүрген бірнеше жылда «неге сөйттім, неге бұйттім» дейтін өкініштерім көбейіп кеткен. Оның есебін алып кім санап жүр дейсіз, іште жатыр шөгінді болып... Соған тағы біреуі қосылды. Түнде бой тежеп, сыпайылық танытпай, қайын ата алдында суырылып, тіліммен жүгіріп, жұбайымды мақтағанымды айтсаңшы! «Өгіз

мүйізінен ұсталады, адам сөзінен ұсталады». Енді, міне, құлқын сәріде тұрып алып, өзімді қажап жүрмін. Мүмкін ол соншалық дабыра ететіндей мін емес те шығар. Бірақ анам қаққан тәрбие қазығы кейде түп етектен мықтап ұстап, ары-бері жібермейтіні болмаса...

Ертеңгілікте әкелі-балалы екеуі де ештеңе болмаған сыңайда отырып, ертеңгі астарын жайбарақат ішті. Бір шамада ата Бәкеңе қарап:

– Сен кеше «жеті» туралы жақсы әңгімелер айттың. Біраз нәрсе маған жаңалық болды. Соған әсерлендім бе, көп нәрсені еске түсіріп, ой екшедім. Кез келген қазақ бала жас-тан жеті санын «қасиетті» деген ұғыммен өседі. Бірақ неге екенін анық білетіндер сирек. Анығында, оны ешкім саралап керексініп жатпайды. Негізгі мәнін түсінбеген соң құр әдет, көбінесе жай қайталау болып шығады. «Жеті» – былай қарасаң, «алты» мен «сегіздің» арасындағы тақ сан. Енді осы тақ санымыз сандық мағынамен бірге белгілі бір сөз тіркесінде келіп, алуан түрлі ұғым-түсініктерге ие болып, кең түрде қолданыс тапқан. Мысалы, «жеті ырыс», «жеті байлық», «жеті ата», «жеті қат жер», жеті қат көк», «жеті жұт», «жеті жоқ»... Айта берсе, тілімізде, салт-дәстүрімізде, мақал-мәтелдерде, дінімізде, ертегі-аңыздарда «жетімен» байланысты сөздер толып жатыр. Әрқайсысы жеке мағына береді. Неге басқа сандармен емес, неге жетімен жұптасып жиі айтылады? «Жетілік ұғымды» қазақ қана қолданып қоймай, дүниежүзі халықтары неге қасиеттейді? Өйткені «жеті» жаратылыс-болмыстың нақты санынан шыққан, сондықтан киелі. Есте жоқ ескі дәуірден бері дүниені тігінен алып, үшке бөледі. Жоғарғы әлем – аспан, ортаңғы әлем – жер, төменгі әлем – жер асты. Ал көлденеңінен – шығыс, батыс, терістік, түстік, оқулықтардың тілімен айтсақ, күншығыс, күнбатыс, солтүстік, оңтүстік деп бөледі. «Төрт құбыла» дегеніміз – осы. Міне, осы тігінен – үш, көлденеңінен төрттің қосындысынан «жеті ғалам» шығады. Бұл «дүниежүзі», «бүкіл әлем» дегенді білдіреді. Тұтас әлем жаратылысы жеті санымен бірігіп тұрғандықтан осылай қасиеттейді. Осыған орай өзге де «жетілік ұғымдар» пайда болған.

Басқа халықтардағы секілді атам заманнан тілімізге, таным-нанымға сіңіп кеткен «жеті қат жер», «жеті қат көк»

дейтін түсініктер бар. Екеуі бір-бірімен үндес, ұйқасы жағынан да ұқсайды. Ауызекі тілімізде «жеті қат жер астын іздесең де, жоқ», «жеті қабат жерден іздесең де, тап» деген секілді орындалуы оңай емес, табылуы қиын нәрсе туралы салыстырмалы мағынада қолдана береді. «Жеті қат жерді» бала кезімдегі естігенімше айтсам, олар мыналар – жер, көк өгіз, қара тас, қос балық, су, жылан, тұңғиық. Еш нәрсе себепсіз шықпайды, ертедегі адамдар әлдебір дерекке, нақты ұғымға сүйеніп айтқан болуы керек немесе жұмбақтап баламасын беруі де мүмкін. Алайда әлем жаратылғалы не заман, бәрі ұмытылған. Әсілінде, аспан әлеміне қарағанда жерасты құпиялары әлі терең зерттелмеген. Жер қыртыстары, жерасты қазба байлықтары, жерасты сулары туралы жинақталған ілім-білім болғанымен, одан ары қарай не бар екендігі белгісіз, сыры ашылмаған күйі қалып келеді. Бұған қазіргі заман ғылымының шамасы жеткен жоқ. Сондықтан жоғарыдағы айтылған «жеті қат жер» туралы сөзді олар миф дейді, ертегі көреді.

Ал «жеті қат көк» дегеніміз – қарапайым сөйлеу тілімізде заңғар биіктік, шексіз-шетсіз аспан мағынасында айтылып, сандық мәннен ауытқып, бейнелі сөз ретінде қолданыла береді. «Жеті қат көк» – қазақтарда өте ерте дәуірде-ақ мәлім болған аспан денелерінің саны. Олай дейтінім, қазақтар – ұлан-байтақ кең даланы, асқар тауларды, айдынды көлдерді, арналы дарияларды иемденіп, емін-еркін көшіп-қонып тіршілік еткен халық. Сол өмір сүру салтына орай тірлігінің көбін табиғат құшағында өткізгендіктен, өзін айнала қоршаған жаратылыс дүниесі, оның алуан түрлі құбылыстарының қыры мен сырын білуі қажеттіліктен туған. Дүниедегі барлық болмыс-тіршілік белгілі бір ырғақ ережесіне бағынып тұрғанын, өмірде барлығы қайталанып келетінін бақылап, содан тәжірибе жинаған. Жыл мезгілдерінің айналып келуі, айдың жаңалануы, күнді түннің алмастыруы, жұлдыз қозғалысының жерге әсері, жалпы аспан әлемін табиғи зеректікпен зерттеу нәтижесінде астрономиялық білім қалыптастырған деуге болады. Жұлдыздарға қойған аттарының өзі – қазақтың ұғымына түсінікті, тілінде бар байырғы сөздер. Ақбозат, Көкбозат, Темірқазық, Үш арқар, Жетіқарақшы, Үркер, Таразы, Қос жұлдыз, Шідер жұлдыз

сияқты тағы басқа жұлдыз атауларының тек қазаққа тән екені көрініп тұр ғой. Сол секілді Құс жолы, Құйрықты жұлдыз, Ақпа жұлдыз, жеті түстен тұратын кемпірқосақ жайлы да жақсы білген. Жалпы, қазақ қауымы аспандағы негізгі планеталарды түгелге жуық таныған. Кез келген малшы Темірқазыққа қарап, бағыт-бағдар белгілеп, Үркерге қарап ауа райын болжаған. Міне, сондықтан да қазақтар «жеті қат көкті» де ертеден білгені даусыз. Оны былайша талдайды: Күн, Ай, Шолпан, Қызыл жұлдыз, Есекқырған, Таңшолпан, Кіші Шолпан, Мүштәрі. Қазақтар «жеті қат көк» деп осыларды айтады. Ал Құранда «Алланың жеті аспанды қабат-қабат жаратқанын көріңіздер. Соның ішінде Айды нұр етті, Күнді шам етті» – ұмытпасам, жаңылмасам, Нұх сүресінде осылай жазылған дейді. «Мұны қайдан біледі» деп таңғалмандар, әкемнің молла Момыш атанғаны бекер деп пе едіңдер. – Біз атаға сенбей отырғандай одырайып қарады.

Құранның сөзі мен партияның сөзін қосақтап немесе партияға Құдайды қарсы қойып сөйлей беретініне алғашқы кездері таңданғаныммен, қазір оған үйренгем. Үйрендім дегенім артықтау болар, түсінуге тырысамын, түпқазық сенімнің қай жақта екенін ажыратуға ұмтылыс жасаймын. Әй, бірақ ондай өре мен шама менде қайдан болсын. Дара біткен шынардай өзгеше оқшаулығы бар ерекше жанның жұмбағын шешу шай құйып жүрген келіннің қолынан келетін іс емес. Менікі тек «бір адым болса да, жақындасам-ау» деген дәме ғой.

– Папа, – деді Бәкен, – «жеті қат жердің» Күн, Ай, Шолпаннан басқасын ұқпадым, орысшасы қалай аталады?

– Түнде өзің Вавилон абыздарының жеті планетаны жеті күннің атына беріп, апта күндерін белгілегенін айттың ғой. Бұл да сол – аспандағы жеті шырақ. Қызыл жұлдыз – Марс, Есекқырған – Юпитер, Таңшолпан – Меркурий, Мүштәрі – Сатурн. Кейбіреулер Шолпан мен Таңшолпанды бір жұлдыз деп шатастырады. Бұл екеуі – екі бөлек планета. Шолпанды қазақтар «Сары жұлдыз» деп те атайды. Мен «жеті қат жерді» айтқанда біздің қазақ ұғымындағы тағы бір маңызды нәрсені айтпай кетіппін. Қазақтар жеті қабат аспанның ар жағында – Ұшпақ, одан кейін Нұр бар деген. Әжелер балаларына немесе немерелеріне ренжігенде әлгі «мені ұшпаққа шығарасың ба»

деп жататыны сондықтан. Ол «керемет жақсылық жасап, басымды аспанға жеткізесің бе» дегендей мағынаны білдіреді. Әсілі, қазақта тоғыз саны да киелі деп саналады. Енді ғылымда жетінші қабат – ионосферадан ешбір тірі организм тесіп өте алмайтын болса, жаңағы Ұшпақ пен Нұрда адамзат шеше алмайтын құпияның көкесі жатыр. Мүмкін Жаратушы ұлы күш әлемді сол жақтан басқаратын болар...

Осы арада телефон сылдырлады, бері келіп тұтқаны көтерсем, хабарласқан кісі «Лениншіл жастың» бас редакторы Сейдахмет аға Бердіқұлов екен. Атаны сұрады. Атаның телефонда сөйлеген сөздеріне әдейі құлақ түрмесем де, ашық есіктен естіліп жатты. «Келгін», «оның кім еді», «немене, мені көруді армандайтын бетімнен нұр тамып тұр ма екен», «жарайды». Үзік-үзік осындай сөздерге қарағанда Сейдағанды келуге рұқсат сұраған болуы керек әрі жалғыз емес, қасында атаны көргісі келген біреу бар. Ата онша қарсылық жасамады-ау деймін.

Көп кешікпей Сейдахмет аға жанында дембелше келген, шымыр денелі бір жігітпен келді. Жігіттің күнге күйіп, жел қағып, тотыққан жүзінен үнемі ашық аспан астында жұмыс істейтін адам екені байқалады. Қонақтарды атаның бөлмесіне дейін апарып, есік ашып енгіздім де, дастарқанды жаңалауға кірістім. Біраз уақыт өткенде шайға шақыруға бара жатып, кері қайттым. Біреудің әңгімесін орта жолдан үзгенін суқаны сүймейтін ата «сөзімді бөлме» деп немесе қышқылдау бірдеңе айтып тастай ма деп ойладым. Кері бұрылғаным да – сол. «Үйге келген кісіге дәм татқызып шығар» дейтін қатаң ескертпесі тағы бар. Не болса да әліптің артын бағайын деп отырғанымда:

– Дастарқаның дайын ба? – деп Бәкең келді.

Шай үстінде ата алдағы жылы келетін Жеңістің 30 жылдығына байланысты сөз қозғады.

– Сендер әбден тұмсыққа тақалғанда қимылдамай, қазірден бастап «Ерлік елеусіз қалмасын», «Ерлік – елдің қасиеті», «Ер есімі – ел есінде» дегендей рубрикалармен мақалалар, деректер, тасада аталмай жүрген ардагерлер мен күні-түні майдан үшін тер төгіп, жеңісті жеделдеткен тыл еңбеккерлері туралы жазуларың керек. Жазғанда үзбей, жүйелі түрде жариялау қажет. Сенің газетің – көп оқылатын жастар басылымы. Жас ұрпақ аға

буынның жеңісті қайрат-қажырымен, ар-намысымен, қанымен әкелгенін түсініп, патриоттық рухта тәрбиеленуіне әсері болар еді. Дұрыс па, айтқаным? – деді ата.

– Дұрыс па дейсіз, өте қажет. Біз де жоспарымызды жасап, кірісіп те кеткенбіз. Мына сіз айтқан айдар-атаулар тамаша екен. Мақал секілді жұп-жұмыр, мағыналы да әдемі. Мен мұны күні ертең-ақ қолданамын, – деп өзі де тақырып қоюға шебер журналистің көзі жайнап кетті. Кейін осы тіркестерді «Лениншіл жастан» көрген басқа газеттер мен журналдар пайдаланатын болды. Бара-бара қанатты сөзге айналып кетті. Ал оны алғаш айтқан ата екенін ел біле бермейді.

Әңгімеге араласа алмай отырған қонақ жігітті ата сөзге тартқысы келді ме, оған қарай бұрылып:

– Өкшең ойылып, табаның сойылып, жасыңнан қой бағыпсың...

Күләпара жамылдым күн жауғанда,
Сен келер деп қасыма түс ауғанда.
Айналсоқтап қасыңнан кете алмаймын,
Екі көзің мөлдіреп, қой сауғанда, –

деген өлеңді естіп көріп пе едің? – деп сұрады.

– Қазақтың қара өлеңі ғой, – деді қонақ. «Жігіт» деп отырған кісімнің жасы қырықтың қырқасына келгенін енді байқадым.

– Дұрыс айтасың. Қазақтар бұрын неге қой сауған, соны білесің бе? – деп ата қонақтың жүзіне тіктеп қарады.

Біздің үйге алғаш келген адамдардың көбі атаның отты жарына төтеп бере алмайды. Жалт етіп бір қарағанда-ақ сөздері шашырап, жарытымды ештеңе айта алмай, берекелері кетеді. Мына кісі саспастан салмақты жауап қайырды.

– Көзімді тырнап ашқалы бері қойлы ауылда өстім. «Қойдың қырық жаюы мен қырық қайыруы бар» дегендей, қой бағудың ыстық-суығын бір кісідей-ақ білетін шамаға жеттік. Оның үстіне Жетісудың, құдайға шүкір, өрісі кең, жайлауы шұрайлы. Бірақ біздің қой түлігін баптауымыз ата-баба салтынан бөлектену, қиғаш кетті. Соның бірі – қой сауу. Бұрын қазақтар қой мен қозыны ешқашан бірге айдамапты. Бір өріске жайылмаған екен. Себебі ол кезде қой сауылған. Ылғи енесінің қасында дайын

сүтке үйреніп, соған құнығып алған соң қозылары өздігінен дұрыстап отықпайды. Қысқы суықта сондайлардан шығын көп болады. Қозысының қасында ілесіп жүргені саулық қойларға да кесірін тигізеді. Неге десеңіз, мал да болса, енесі емес пе, қозысына қарайлап, еркін жайыла алмайды. Ал жай-күйі төмен саулық күйекке дұрыстап түсе алмайды. Бізде қой сауу дәстүрі ұмытылған. Бірен-саран жеке адамдар болмаса, қой саууға өкімет рұқсат етпейді. Өкіметтен бұрын ғылым дұрыс көрмейді екен. Әйтпесе, «қойдың сүті – қорғасын» дегендей, сүті қандай қою әрі нәрлі. Қойдың құрты, ірімшігі, сарысуы деген – тіл үйіретін дәмдер. «Қой жүрген жер – берекелі, жас жүрген жер – мерекелі», «қой – ырыс» деп бұрынғылар тегін айтпаған ғой, – деді ол.

– Иә, халықтың байырғы төлтумалық небір сипатынан айырылып қалдық. «Жарқын болашаққа жетеміз» деп жүріп, ұлттық үлгіден жалаңаш қалмасак болды. – Өңгіменің бағытын басқа жаққа бұрып бара жатқанын тез түсінгендей ата қонаққа оқыс сұрақ қойды.

– Қойдың бабын жетік білетінің көрініп тұр. Енді осы қойдың мінезіндегі ерекше белгілерді байқадың ба? Мысалы, «түйе пысқырынып танауын тазаласа, жауын-шашын болады», «жылқы сиыр су ішкен жерден су ішпейді» деп жатады...

– Бірден еске түсе қояр ма екен, тіл ұшына келген бір-екеуін айтайын. Қой күзде тұяғымен төсін қасыса, қар қалың түседі. Қой тісін қайраса, кешікпей боранды күте беруге болады. Егер қой қыстыгүні қораға емін-еркін кірсе, ауа райы жақсы болады, – деп қонақ жігіт тежелген әлпет танытып, сөзін доғарды.

– Қой малы туралы біз естімеген талай қызықты айтып тастадың-ау, – деп Сейдаған серігіне сүйсіне қарады.

– «Ащы мен тұщыны татқан біледі, қойдың жайын баққан біледі», ал Бақытжан екеуің ет жегенді жақсы көресіндер, жемесендер тістерің қышиды, басқасын біліп қайтесіндер? – деп ата да ортадан баласын іліп әкетіп, ағаны бір шымшып өтті.

– Аға, айтса да, бұл жігіт – мына Бақытжанның Жан-ағасының жерлесі, – деп Сейдаған сөзді бұрып жіберді.

– А-а, солай ма? Ол – қазір беделі бар білдей бастық. Бір кезде мен оны «қара бала» деуші едім. Қазір хабарласқанда «Бәуке,

қара балаңызбын ғой» деп жатады. Қолына – тізгін, бойына дәреже бітсе, ханға сәлем бермей шікірейіп қалатындар аз дейсің бе, Кәкімжанның жөні бөлек, – деді ата. Атаның – «қара бала», Бәкеңнің «Жан-аға» дейтін адамы – белгілі жазушы, журналист, мемлекет қайраткері Кәкімжан Қазыбаев болатын.

Қонақтар кеткен соң ата бізге қарап:

– Жаңағы Сейдахметпен бірге келген жігіт көп жыл қой бағыпты. Қойшы болып жүріп, Ауылшаруашылық институтын сырттай оқып бітіріпті, өзі партия мүшесі. Нағыз тесікөкпе, бейнетқор, өз ісінің маманы екеніне сенімім кәміл. Түптің-түбінде бұл жігіттен үлкен шаруашылықты басқаратын мықты бастық шығар еді. Айтпаса да, өлеңнен қаражаяу емес-ау деймін, сөз саптауға ұста көрінеді. Зейнеп айтқандай, сұңғыла екен, – дегенде «түндегіні әлі ұмытпай жүріпті ғой» деп құлақшекем дуылдап кетті.

...Уақыт өз ырғағымен дамылсыз өтіп жатты. 1989 жылы Кәкімжан аға өзінің 60 жылдығына орай Бәкең екеумізді туған жері Талдықорған облысының Сарқанд ауданы Бақалы ауылына алып барды. Кәкімжан Қазыбаевтың Момышұлдарына қай жағынан жақындығы бар дерсіз, басынан бастап айтайын. Ата соғыстан кейін Бас штабтың Әскери академиясында оқыған. Оны бітірген соң Краснояр өлкесіне қызметке жіберіледі. Одан қайтқан соң Кеңес әскерінің тыл және қамтамасыз ету Әскери академиясының аға оқытушысы болған. Соғыс мерзімімен қосқанда аттай он бес жыл отбасынан жырақта жүрген. Арасында демалысқа келіп-кетіп, үйіне қаржы салып тұрғаны болмаса, жалғыз ұлына жүйелі түрде әкелік тәрбие бере алмапты. Осыған алаңдаған ата «Лениншіл жас» газетінде істейтін анамыз Жамалға: «Бақытжан орыс мектебінде оқиды, араласатындары да – орыстар мен өзі секілді шалақазақтар. Мен болсам алыстамын. Ертелі-кеш бас-көз болатын ер адам керек. Сондықтан редакцияда істейтін, үйсіз-күйсіз, пәтер жалдап тұратын, ауылдан келген онды жігіттердің біреуін бала етіп, бауырыңа тарт. Бақытқа аға болсын», – деп хат жазып, өзі келгенде де табыстап айтыпты.

«Лениншіл жастың» редакциясында Қазақстанның әр аймағынан келген әлі үйленбеген жас журналистерді анамыз

онсыз да қамқорлығынан құр қалдырмай үйіне шақырып, жылы-жұмсағын ауыздарына тосады екен. Алматыда ет-бауыр жанашырлары жоқ, орыстың кемпірлерінің күркедей жанама үйлерінде пәтерде жүргендерге тиын-тебенмен де қарайласыпты. Сонымен, Кәкімжан Қазыбаев Бақытжанға – аға, анамызға бала болып, атаның үйіне кіреді. Бес жылдан кейін ата Алматыға біржола қайтып келген соң да, «қара баласын» жібермепті. Жыл өткенде аға Орынша жеңешемізді атаның қолына келін етіп түсіріп, ата мен анамыздың ризашылығымен отау болып, бөлініп шығыпты.

Қазір Орынша Қарабалина – үлкен отбасының әжесі. Елу жылдан аса шәкірт тәрбиелеген, талай марапат-атақтарды алған өз ісінің үздігі, қадірлі ұстаз. Жеңешем сол еңбектеріне мақтанбайды, есесіне, «мен Бәукеңнің шаңырағына түскен бірінші келінмін» дегенді үнемі мақтанышпен үлкен дәреже көріп айтады.

Бақытжан «Лениншіл жастың» журналистері – Кәкімжан Қазыбаев, Саттар Бөлдекбаев, Бүркіт Ысқақов, Қамал Смайылов, Мыңбай Рәш секілді ағалардың арасында өсіпті. Бәкеңнің айтуынша, жазуға ықпал еткен, шығармашылыққа жетелеген сол ағалары екен. Мейрам сайын олар үйде әдемілеп қабырға газетін шығаратын болған. «Ер Тарғын», «Жалбыр», «Қыз Жібек» операларына да сол ағалары апарыпты. Күні бүгінге дейін операдағы арияларды есіне түсіріп айтатыны бар. Өзіне өте бір қатты әсер еткен, күй тыңдауға құштарлығын оятқан Дина әже Нұрпейісованың концерті екен. Сахнаға кілем төселіп, төрт қабат көрпенің үстіне малдас құрып отырып, күй шерткен ұлы күйші көз алдына ғажап суреттей қалып қойыпты. Оны өзі жазды да. Бірлі-жарым мұндай мысалдарды айтып отырған себебім – Бәкеңнің қазақ тілінен өз қатары секілді мақұрым қалмай, оларға қарағанда ұлттық менталитетті де бойына көшілгері сіңіргені анау асыл ағалардың еңбегі екенін ешқашан ұмытпағаны, жиі есіне алып жүретіні.

Бәкең Жан-ағасының «Ызғар», «Аманат» деген екі романын орысшаға аударды. Кейін өзінің «Во имя отца» дейтін әкесіне арналған екінші кітабында аяулы ағаларына да кеңінен тоқталып, әкесі мен ағаларының қарым-қатынасын, көпшілік біле бермейтін дүниелерді жазды.

Мен біресе – кейін шегініп, біресе, алға озып, бастаған әңгімеден ауытқып кеттім, білем. Сөйтіп, біз Кәкімжан ағаның еліне келдік. Аудан орталығы Сарқандта бізді қарсы алып, ілтипат көрсеткендердің ішінде денесі толыса бастаған жігіт ағасы бір түрлі көзіме жылыұшырап, бұрын көрген адамым сияқты сезілді. Сөйтсем, бір кезде Сейдахмет ағамен бірге келген Болат Макетов екен. Бұл күнде колхозды басқаратын дындай бастық болыпты. Он бес жыл бұрын атаның «түптің-түбінде мықты бастық шығар еді» дегені шындыққа айналыпты. Біз Бақалыдан қайтқанда Жетісудың атақты жайлауы Шұбарағаш Ойжайлауға киіз үй тігіп, қонақ етті. Атаның «өлеңнен қаражаяу емес-ау» деп болжағаны да рас екен, сүйкімді жатық жырларын сол жолы естідік.

Кәкімжан ағаның туған ауылы Бақалыда туған-туысқан, жерлестері бізді атаның теберігіндей көріп, құрметтеп жатты. Қариялар Бәкеңе: «Айналайын Бақытжан, сенің ата-анан біздің Кәкімжанды туған баласындай көріп, Орыншаны қолына түсіріп, мейірім төгіп еді. Сен Кәкімжанға іні болдың, ол саған аға болды. Олай болса, сен бұл елге бөтен емессің. Сені найман Садыр атаның бір баласындай санаймыз. Алыстамай келіп-кетіп жүр, өз ауылым деп қабылда. Біздің ел сендерді қашанда құшағына сыйғызады», – деп адал ниеттерін білдірді. Осы қошемет-қолпаштарды Бәкеңді асылдың жұрнағындай көріп арнады. Алайда сол көлдей пейілдерге біздің еш еңбегіміз сіңген жоқ, оның барлығы – ата мен анамыздың шарапаты. Бір кезде солар тіккен шыбықтан өскен бәйтеректің бізге түсіп жатқан саясы мен панасы деп түсінеміз. Өйткені бұл – зор жауапкершілік. Әке даңқының болғаны жақсы, бірақ оны көтеріп жүру, соған сай болу зіл-батпан міндет пен парыз екенін басына түспеген адам біле бермейді-ау!

Бүгін күн – жұма, жеті шелпек пісірдім. Бетін жауып қойып, үйдегілердің оянуын күтіп отырмын. Адамның көңіл күйі ойдың ескегі сияқты. Ой көңілдің ыңғайына қарай жүзеді. Бүгін көңілім жабығып тұр. Жүрегім сыздап ата-анамды ойлады. Бетіме шаң тигізбей, денеме дақ түсірмей әлпештеп

өсірген сол ардақ жандарға не жақсылық істедім? Әкем менің оқу бітіргенімді де, тойымды да көрмеді. Анам өмірден әкемнен төрт жыл кейін өтті. Дүниеге келтіріп бағып-қағып, тәрбиелеп, оқытып дайын күйі біреуге қалдырып, өздері бұл жалғаннан титтей де қызығымды көрмей кетті. Қыздың тағдыры деген осы екен. Анам: «Байлауы жоқ баянсыз ғұмыр сайға құлаған судай сырғып өте береді, қалай біткенін байқамай да қаласың. Бір қалыпта қалар еш нәрсе жоқ, бәрі өзгереді, туған ай толғаннан соң, ол да қайтады. Бірақ Ай айналып келіп тағы көрінеді. Ал адам үшін бір тумақ бар, бір өлмек бар. Пәнидің көпірінен ары қарай өткен соң, бері қайтар жол жоқ. Өне, сол қайтпас жаққа кеткенімізде бала-шағамыз бізді жаман атқа қалдырмай, арам жолмен жүрмей, кісіге қиянат жасамай, аруағымызды дұғасыз қалдырмай жүрсе – ата-ананың еңбегінің өтелгені», – деп еді. Менің ата-анама істеген жақсылығым – жеті шелпек салып, білген дұғамды оқу. Қазірше қолымнан келіп жатқаны – осы ғана. Ол да болса – сол ғазиз әке-шешемнің үйреткендері. Біздің отбасымыздағы адамдардың бәрі, тіпті орысша оқыған ағаларымның өзі Құраннан кем дегенде бірнеше сүрелерді жатқа білетін.

«Жеті шелпек пісіру» асқан бір діндарлықтың белгісі емес. Ол өмірден өткен алыс-жақындарыңды еске алып, тіршілікке шүкіршілік еткен таза ниеттен туындаған. Адамдардың мынау тынымсыз күйбең тірліктің қамымен жүріп о дүниелік болғандарды ойдан шығарып алатын кезі болады. Естен шыққан соң көмескіленіп, уақыт озған сайын ұмытыла береді. Бүгінгі адамдар кешегі өткендердің жалғасы болғандықтан өз тегін, өзі тараған тамырын біліп, ауызға алып, көңілге түсіріп, оны ұрпағына жеткізіп отыруы – адамдық парыз, кісілік абзал қасиет. Анамыз Мәлике бізге «жеті шелпекті» осылай ұғындырған. Әкем қайтыс болғанда анам жеті күн бойы күн батқан соң жеті шырақ жағып, бізге де жаққызды. Бұл «жарығы сөнбесін, оты өшпесін, артында қалғандар аман болып, сол үйдің шырақшамын жақсын, соңы жарық болсын» деген ақ тілеу екен. Адам өмірден озған соң, жамбасы жерге тиген күннен, яғни жерленген күннен бастап, жеті күннен кейін «жетісін беру» салты бар. Туған-туысқан, жекжат-жұрат, дос-жарандары жиналып,

марқұмның жақсы істерін, адамгершілігін айтып, еске алады, Құран бағыштайды. Бір-бірімен астарласып жатқан «жеті шырақ», «жетісін беру» халқымызда өте ертеден қалыптасқан таным-нанымнан шыққан. Бақилық болған адамның жаны бірден кетпей, жеті күнге шейін үйінің маңын айналсоқтап жүреді дейді. Үйінде шырақ жанып, жетісіне ел жиналып, «топырағы торқа болсын», «иманы жолдас болсын», «алды – пейіш, арты кеніш болсын», «жатқан жері жайлы, жаны жаннатта болсын» дегендей тілектер айтылып, дұға оқылып жатқанын көрген соң, жан тынышталып, бізге – құпия, өзіне мәлім жаққа кетеді екен. «Жеті» әлемдік жаратылыстың санымен байланысты екені адамзатқа ортақ түсінік болса, «жеті шырақтың» да, «жетісін берудің» де, «жеті шелпектің» де тегін еместігі көңілге қонақтайды.

Кейінгі кездері қайтқан адамның «жетісін» бөлек атамай, қабір басынан қайтқанда жайылатын дастарқанға қосып жібердік деген біріктіруді көріп жүрміз. Бара-бара әдетке айналып, өлген адамға «жетісін беру» ұмытылмаса болды. Әкем: «Қайтыс болған кісінің «үшін», «жетісін», «қырқын», «жылын» беру – тек түркі халықтарына ғана тән дәстүр. Бұл араб елдерінде жоқ. Біз – мұсылманбыз, бірақ ешкімге зияны жоқ өз ата-бабамыздың салтын ұстауымыз керек», – дейтін.

...Ата бүгін күндегіден кештеу тұрды. Қабағы қатыңқы, иіні салыңқы көрінді. Шай үстінде жүзіне ұрланып қарағыштай бердім. «Ауырып қалған жоқ па» деп көңіліме күдік кірді. Көңілге күдік кірмесін, кірсе болды бұрын елемегеннің бәрі қылтиып-қылтиып, бой көтере бастайды. Атаның өңі солғын тартса-ақ мен кінәні алдымен өзімнен іздеп, қаза бастаймын. «Жасаған тамағым жақпай қалды ма», «бір нәрсені қате істеп қойдым ба», «жүріс-тұрысым ұнамай жатыр ма» – осы тектес күмәндар көбейіп кетеді. Біраз жылдар қайын ата баққан бір апай: «Шалы қайтқан енеге сыйысып, тіл табысып кетуге әбден болады, ал кемпірі қайтқан қарияның бабын табу келінге өте қиын. Кемпіріне батып айтатын сөзін, сырын келінге айта алмайды. Үлкен кісілердің өмірге көзқарасы – басқа, ойың, іс-әрекетің сәйкес келмеуі мүмкін. Ер адамның қартайғанда қосағынан айырылуы, қанша күтсең де, оның көңіл жалғыздығын жоя алмайды», – деп еді. Бұл да – ойланатын сөз.

– Ата, бір жеріңіз ауырып тұр ма? – деп сұрадым ақыры шыдай алмай.

– Нақты ауырып тұрған жерім жоқ секілді, бірақ денем әлсіреп, салсүйек болып тұрғаным рас, – деді. «Салсүйек» дегені не екен? «Сүйегім ауырып тұр» дегені болар. Ата бір күрсініп алды да: – Құдайдың құдіреті, көп жылдан бері жәкем – әкемді айтам, түсіме кірмеп еді. Таңға жуық қатты ұйықтап кетіппін. Түсімде той ма, ас па – білмеймін, әйтеуір қаптаған адам. Бір қарасам, тура жанымнан төрт-бес қариямен бірге әкем кетіп барады. «Жәке!» – деп солай қарай жүріп ілеспекші едім, әкем бір қолын көтеріп, алақан жағын маған қаратып: «Ілеспегін! Кейін бір бейсенбіде келерсің!» – деп тастады да (*«тастады» дейтін – атаның сөзінің салты*), ары қарай кете берді. Мен қаққан қазықтай қалшыып, орнымнан қозғала алмадым. Жұлқынып көріп едім, болмады. Оянып кеттім. Су болып терлеп жатыр екенмін. Содан кейін-ақ ұйықтай алмадым. Орнымнан тұрғым да келмеді. Өткен өмірді парақтадым. Кейінде қалған көмескі сүрлеу ізіммен жүремін деп, ұшы-қиырсыз ой шырмауына түсіп кеттім. Қиялым шартарапқа шашырады. Шамасы, содан шаршап, езілсем керек. Сен бүгін білгендей шелпек салыпсың. Әкем марқұмға дұға бағыштап, кішкене ойым бөлініп, қою қиял сейіліп, жеңілденіп қалдым, – деді.

Ата жайма қоңыр баяу үнмен баптап сөйледі. Жеке ой-сезімін сыртқа шығара бермейтін адамның көрген түсін айтып, мені өзімен тең үлкен адамдай көргені өте сирек жағдай еді. Адам таңғаларлық сәйкестік болды бүгін. Мен азаннан ата-анамды есіме алып, жан-жүйем босап еді, ата да түсінде әкесін көрген. Жайдан-жай болмайтын тылсым байланысқа қалай сенбейсің...

Бір қарағанда, бірінен кейін бірі өтіп жатқан ұқсас күндердің айырмашылығы жоқ болса да, бұл жағдай өзіме ерекше әсер етті. Күнделігіме «1974 жыл.IV.12. Ерекше күн» деп бастап жазып, атаның түсінің «кейін бір бейсенбіде келерсің...» деген жерінің астын қызыл қарындашпен әдейі сызып қойдым. Бірден көзге түссін дегенім...

Сегіз жылдан кейін ата бейсенбі күні бақилық болды...

Ержан атасының бөлмесі жаққа көзін сүзіп қайта-қайта қарап қояды. Кіруге аңсары ауып қанша қарағыштаса да кірмейді. Себебі атасы бір нәрсе жазып жатыр. Атасы жазуға кіріскенде мазаламау керек екендігі, бала болса да, миына әбден сіңген деуге болады. Ол әдет-тәртіпті атасы қалыптастырған. Бәкең екеуміз «атаға кірме» десек, «кіргізбей жатыр» деп бай-балам салатын. Ата мұның амал-тәсілін өзі тапты. «Ержик, мен жұмыс істеп, жазу жазғанда ешкімді кіргізбегін. Кім кірсе де, ойым қашып кетеді де, кейін сен оқитын кітап жазылмай қалады», – деп немересіне міндет жүктеді. Өзіне сондай сенім артқанын, атасынан арнайы тапсырма алғанын мақтаныш көрген Ержан есік аңдиды. Өзі де кірмейді, бізді де жолатпайды. Ол кісі «бала тәрбиесіне сауатсызбын» десе де, мықты психолог қой.

Түске қарай ата бері шыққанда немересі жүгіріп алдына барды.

– Ата мен оқитын кітапты жазып болдыңыз ба? – деп сұрады.

– Кітап деген бір күнде бітпейді. Бірақ бүгінгі жазатыным аяқталды, – деп жауап берді атасы.

– Ура! Онда мен сізге бір секрет айтып беремін.

– Секретті қазақша «құпия» дейді Енді маған сақтаған қандай құпияң бар еді, айтқын.

– Ата, папам бар ғой, папам жеті атасын білмейді екен. Мен сіз үйреткенді айтқан едім, қағазға жазып алды. Өзі үп-үлкен. Жеті атасын білмейді, жеті атасын білмейді! – деп Ержан алақанын соғып, екі аяғымен кезек-кезек секіріп, сықылықтап күліп жырғады да қалды.

Ата бір езулеп кекесінмен жымыып, маған қарады. «Менің бұған қатысым қанша, білмеген мен емес, баласы ғой» деп ойлады.

– Ох, кішкентай сексот, айтып үлгердің бе? – деп Бәкең келді мына жақтан. Ата баласына қарап:

– Ержан ешқандай өсек айтқан жоқ. Шындықты ашып берді. Сен бір кезде «ұлтым – қазақ, руым – алматылық»

деп қолыңды сермеп, үйренгің келмеген болатын. Енді оны балаңның білгеніне намыстанып тұрсың ба? – деді ата.

– Жоға-а-а, мынау мұның бәрін қашан біліп алған деп таңданғаным ғой... – деді.

Әншейінде сөзден есесін жібере қоймайтын Бәкеннің осы жерде ұсталғаны анық. Аяқ астынан көтеріліп бір соғып өтер құйындай қасақана бұра тартып, екіленіп дес бермейтін әдетін қолдана алмады. Қапысызда қарақұстан соққы тигендей желкесін қаси берді. Рақаттанып күлер ем, бірақ атадан имендім.

– Ата, сіз маған тағы да аталарды үйретем деп едіңіз ғой? – деп Ержан атасының уәдесін есіне салды.

– Саған қай атаға дейін үйреткенімді ұмытып қалдым, есіме түсіргін. Содан кейін ары қарай және айтып беремін, – деді атасы. Менің келте ақылым бірдеңе білсе, «ұмытып қалдым» деп жорта айтып жатыр. Немересі үйренгенін қайталасын деп тұр. Ержан саусақтарын бүгіп санауға кірісті.

– Бақытжан, – деп бір саусағын бүгіп тоқтап қалды да, – сіздің атыңызды айтайын ба? – деп сұрады атасынан.

– Е-е-е, неге айтпайсың, әлде ары қарай ұмыттың ба?

– Ұмытқам жоқ. Мама сіздің атыңызды атауға болмайды дейді ғой.

Ата күліп жіберді де:

– Мамаң – менің келінім. Сол үшін атымды атамайды. Сен немеремсің, немерелер атасының атын айтуы керек, – деді.

– Ә-ә-ә, жарайды! – Ержанның нені түсінгенін қайдам, қайтадан саусақтарын бүгіп санай бастады. – Бақытжан, Бауыржан, Момыш, Имаш, Әділ, Бахтияр, Әжі – міне, жеті болды.

– Жарайсың! Бірақ өзінді неге айтпадың? – дегенде Ержан тырқылдап күліп ала жөнелді. – Мен ата емеспін. Баламын. Сақалым жоқ, мұртым жоқ, – деп өз ұғым-түсінігін айтқанда бәріміз күлдік.

Біз күліп жатқанда есіктің қоңырауы сылдырлады. Келген менің інім Камал екен. Амандық-саулық сұрасқан соң:

– Рұқсат етсеңіздер, Ержанды алып кетейін деп едім. Екі күн демалыста қыдыртып, паркке апарып ойнатайын. Кегеннен Жамалбек ағаның балалары келген, олар да өтініп жатыр, – деді.

– Нағашылары қалап қонаққа шақырғанда мына әкешесі жіберетін болар. Нағашы деген аса қадірлі жұрт емес

пе. Жиеннің нағашыдан алатын «қырық шұбар тайы» немесе «қырық серкеші» болады деуші еді бұрынғылар, – деп ата әдеттегідей Камалға әзіл тастай сөйледі.

– Ата, оны мен де естігем, – деді інім іле жауап қатып, – және бір естігенім, ол малды айдап әкету үшін келіншек төркіндеп, күйеу қайындап, бала жиендеп, жөн-жоралғысымен ырғалып-жырғалып келеді деуші еді. Бірақ тәтем осы кезге дейін арнап төркіндеп, жездем арнап қайындап, Ержан жиендеген жоқ. Осы жағы қалай болар екен деймін де... – Камалдың көздері қуланып шыға келді. Осының-ақ көмейі бүлкілдеп тұрады екен, «бір шеті тәтеме тиіп кетеді» деп ойламайды-ау бұл жүгермек деп, қылпылдай бастадым.

– Камал паша, сен мені осымен екі рет сөзден ұтып кеттің. Өткен жолы да сүріндіріп едің. Өзіме де обал жоқ. Олақ адамның олқы қаққан шегесіндей сөзімнің өзіме қарай қисаярын аңдамай қалдым, – деп ата күліп жатыр. Атаның Камалдың атына түріктердің «пашасын» қосып айтатын әдеті бар.

– «Жүйрікті жүйрік қана қуып жетеді» дегендей, біз секілді жабағы жүні түспеген жабыларға сізге жету қайда-а-а! Алабөтен ойым жоқ. Көңіліңізді көтеру үшін қалжындап жатқаным ғой, – деп Камал енді мәмлігер мінезбен монтия қалды. Шынардың діңіне көлденең біткен иір бұтақтай қыңырлау мінезі болғанымен, атаның ашуына тисе, жүндеп тастайтынын, қынаптан суырылған алмас қылыштай кесіп түсетінін жақсы біледі. Әзілдесе де қалыптан шықпайды, үлкенді сыйлап өскен, ата-ана тәрбиесін көрген бала ғой.

– Бәрі орынды, қарағым, «бойы биіктен ойы биік озады» деп мен де жайды білер жақсымен, сөзді түсінер естімен әзілдескенді ұнатамын. Сен келгенде сілкініп, сергіп қаламын, – деді ата.

«Сен кім едің менімен қалжындайтындай» деп дөң мінез көрсетіп, айбарын асырған жоқ. Сөздің парқын, мәнісін бағалайтын әдетімен әрі қазақтың құдаларын сыйлайтын салтымен жас та болса, ініме айдындай шалқар пейіл танытып жатыр. Атағы бар кез келгеннің бойынан мұндай ірілікті кездестіре бермейсіз. Ол – тек ата секілді ұлы тұлғаларда болатын қасиет.

...Камал Ержанды алып кеткен соң бағанадан бері тіліме оралған, Бәкенді тосқауылға тірейтін жақсы сөзді қайтсем

де айтып қалмақшы болдым. Өйтетін жөнім бар еді. Кеше атаның көзінше мені омақастырып, бетімді қызартқанын ұмыта қойғаным жоқ.

Бәкеңнің анда-санда тұрыпты (*редька*) аршып, кесек күйі тұзға тигізіп жейтін әдеті бар. Сол дағдысымен тұрып жеп отырғанда ата балконға өтіп бара жатып:

– Сасытып не жеп отырсың? – деп тыжырына қарады.

– Ой, папа, мен тұрып, чеснок, Зейнеп сияқты ащылар мен сасықтарды ұнатамын ғой, – дегені...

– Тфу! Саған дауа жоқ! – деп ата қолын сермеген.

Мен байқұс көзім жыпылықтап, «мәу» деуге жарамадым. Сөзге бола шыбық тимес шыңқ етер емеспін, бірақ ылғи атаның көзінше аяқтан шалып, етпетімнен түсіре беретін қорлығы өтіп-ақ кетті. Соның қарымтасын қайтарудың сәті түсіп тұрғанда кеткен есемнің орнын толтырғым келді.

– Бәке, былай қарасаң арғы-бергіні суша сапырасың. Өзің мен секілді будан емес, таза қазақсың. Момышұлы болып жазыласың. Сөйте тұрып жеті атаңды бес жасар балаңнан жазып алғаныңа арланбайсың ба? Менен сұрамадың ба, өзіңнен бастап, он алты атаңды тарқатып айтып, үйретер едім ғой, – деп шекесінен қарадым.

– И-ди к чер-ту! – деді. Оны әріптеп бөліп-бөліп, таптап тұрып санама жеткізе айтты да, мамырлап қозғалатын әдетімен шығып кетті. Оның дәл осы жолы жеңілгеніне, бүгін жұлдызым оңынан туғандай, көңілді кеңге салып масайрап қалдым.

Әсілінде, қазақ әйелдерінен ру сұрағанда келген жерінің руын айтуға міндетті, ал тегін сұрағанда өз елінің руын айтады. Ата Ержанға жеті атасын үйреткенге дейін менің де білерім шамалы болатын. «Маған да жазып беріңізші» деп атадан өтіндім. Ержаннан бастап, Дулат бабаға дейінгі он жеті буын – он жеті ұрпақты жазып берген болатын. Сонымен бірге өзіміз тікелей тарайтын Жарықшақ ата, оның әкесі Бәйдібек баба, қасиетті Домалақ ана жайлы да әңгімелеп берген. Оның бәрін жаттап алғанмын, қазір Бақытжанның білмегенін бетіне басып, білімді болып тұрғаным – атадан үйренгенімнің арқасы.

...Кешкі астан соң қазан-ошақ басындағы тірліктерімді тиянақтап, атаға шай апарсам, баласы – тыңдап, ол кісі сөйлеп отыр екен.

– Әлемде халық көп, сан мың түрлі ұлт бар. Олардың тарихы, мәдениеті, өмір сүру салты бар. Белгілі бір халықтың жазба тарихы болмауы мүмкін, бірақ тарихы жоқ халық болмайды. Қазақ халқының да жазба тарихы кем болғанымен, бай шежіресі бар. Шежіре дегеніміз де – тарих. Көшпенділердің ғасырлар бойы жасаған рухани мұрасының аса маңызды саласы – сол шежірелер. Шежіреге ешқашан немқұрайды қарауға болмайды. Ол – халықтың мыңдаған жылға созылып, ғасырлар аралығын алып жатқан тарихының куәсі.

Қазақтарда әрбір отбасының, яғни өз әулетінің шежіресі болуымен бірге әр рудың, әр жүздің шежірелері болған. Руының он бес, жиырма атасын жіктеп талдайтын шежірешілер көптеп кездескен. Руды ғана емес, тайпаның, жүздің жалпы қазақтың шежіресін таратып айтатын білікті, атақты шежірешілер халық арасында атақ-даңққа бөленген екен. Бұл білім әкеден балаға мұра болып қалып отырған. Шежірешілер белгілі ру, тайпа, жүзден таралатын аталарды талдап айтумен ғана шектелмеген. Әрбір ата өмір сүрген дәуірдегі халықтың тұрмыс-тіршілігі, ірі-ірі тарихи оқиғалары, елдің қоныс аударуы, ерекше табиғи апат құбылыстары да қамтылған. Сонымен бірге сол замандағы хандар, билер, батырлар, шешендер, ақын-жыраулар және олардың ел есінде қаларлық істері мен өнегелі сөздері туралы да шежіреде құнды деректер сақталған. Тіпті ай-күн есептерімен қоса айтылатын, даңқты бабалардың пішін-пошымына дейін суреттелген шежірелер де кездеседі. Қазақтың ру-тайпалық шежірелері орта ғасырда қағазға түсе бастапты. Қазақ хандары елді ру-тайпалар бойынша басқарғандықтан шежірелерді білу, хатқа түсіру қажеттіліктен туған. Өйткені көшпелі тайпаларды билеу, алым-салық жинау, жасақ құру, қоныс-мекендерді белгілеу, ел ішіндегі дау-дамайды шешіп отыруы үшін хандар, сұлтандар мен билерге рулардың шежіресін білуі керек болды. – Ата осы жерде сөзін тоқтатып, темекі тұтата бастады. Үзілісті пайдаланған Бәкең сөзге араласты.

– Папа, есінде ме, біз Бірінші жылкомнат – Фурманов пен Калинин көшесінің қилысындағы үйде тұрғанда Абрам Маркович дейтін ұлты еврей кісі тұрып еді ғой.

– Есімде. Мықты художник болатын.

– Сол кісінің Марк Абрамович Черкасский дейтін баласы институтта оқып жүргенімде бізге сабақ берді. Өте білімді лингвист, біраз тілдерді білетін мықты маман болатын. Кішкене кезімнен көз алдында өскен соң ба, сәті түссе-ақ менімен әңгімелесетін. Сол кісі маған шежіреге байланысты бір деректерді айтып еді. «Орта ғасырда Алмалық қаласынан шыққан Жамал Қарши деген тарихшы Қаңлы, Дулат, Оғыз-қыпшақ және Қарахан шежіресін жазған, ал Мұхамед Хайдар Дулати Жетісу тайпаларының шежіресін, Қыдырғали Жалайыри «Жылнамалар жинағы» деген қазаққа тікелей қатысты шежірелерді жазған», – деп еді. Мұны дәптерге жазып қойғандықтан ұмытпаймын. Сол кісіден бұларды қайдан көргенін сұрамаппын. Шежіре туралы сөз қозғалған соң есіме түсіп кетті.

– Бұларды мен де естігенмін, өкінішке қарай, көрген емеспін, – деп ата темекісін өшіріп, ары қарай сөйлеп кетті.

– Қарапайым халық ішінде шежіре ауызша, ауыздан-ауызға көшкендіктен тарихтың талай құйынды борандарынан өтіп, дәуір табының әсерімен кейбірі – күнгірттеніп, кейбірі араласып, шатасқан қайшылықтары пайда болған. Мұның тағы бір себебі – ислам дінін таратып уағыздаушы қожа-молдалар қазақ халқының тарих талқысынан өткен этникалық болмысын бұзуға күш салғандығы. Халықты иландыру үшін қазақтың тегін біресе – Нұх, Шаш, Ыдырыс, Күн пайғамбарлардан, біресе Адам атадан тарату арқылы көшпенділердің шежіресіне көп нұқсан келтірген. Мен мұны бір жерден оқып немесе естігендіктен айтып отырғаным жоқ. Отыз бес жасымнан бастап шежіреге мән беріп, ден қойып жинаған адаммын. Оның үстіне әкемнің өз қолымен жазған, жинаған шежіресі бар. Осыдан 5-6 жыл бұрын қатты ауырдым. Ол кезде сендер апапамен тұратын кез. Өзің де кезекті операциядан кейін ауруханада жатқансың. Содан «қалай-қалай емес» деп Мекемтасқа қазір көзге түсіруге болмайтын біраз кітаптарым мен журналдарды, әкемнің жазған, өзімнің жазған шежірелерді сенімхатпен (*доверенность*) сақтауға бердім. Ол тізімнің біреуі үйде – ана архивтердің ішінде. Әкемнен қалған жалғыз ескерткіш – салт бойынша атадан балаға – саған, сенен Ержанға қалатын мұра.

Сондықтан мен сенімхатта «для хранения» деп көрсетіп, аманатқа ғана бердім.

Мен әлгінде шежіреге немқұрайды қарауға болмайды дедім, соны үнемі қайталап келемін. Қазіргі біздің тарихшыларымыздың көбінің бір кемістігі – қағазға жазылғанға сенетіндігі, шежіреге жоламайтындықтары. Қазақтың жазба тарихының ойсырап тұрғаны да сондықтан. Бұған «ұлтшыл» деген атқа қаламыз дейтін қанға сіңген үрей де себепші. Міне, сондықтан қазақтың шежіресі әлі күнге толық жиналып, зерттеліп, бір арнаға тоғыса алмай келеді. Өкініштісі – сол.

Енді «жеті атаға» келейік. Халқымыздың ертедегі дәстүрі бойынша әрбір қазақ өзінен бастап жеті атасына дейін жетік білуге міндетті еді. Ата-ана мұны баласының тілі шыққан соң үйретуі парыз саналып, отбасылық тәлім-тәрбиенің әліппесі, негізі болған. Тек ата-анадан жастай айырылған жетімдер мұндай тәлімнен құр қалған. «Жеті атасын білмеген жетімдіктің салдары», «Жеті атасын білмеген – жетесіздік» деп сондайларға қаратып айтылған. Әрбір қазақ жеті атасының өмір жолын білуі арқылы кем дегенде екі ғасырлық мағлұмат алады, ұрпақ жалғастығының ізі, сүрлеуі сақталады. «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер», «Жеті атасын білген ұл жеті рулы елді білер» дегеннің мәні – тамыры үзілмеген бауырластық, қандастық қасиетін айтқанында. Көшпенділердің ру-ұлысқа топтасып, «у ішсең руыңмен» дейтіні – ортақ өмір салтынан қалыптасқан қоғамдық құрылыстың ашық түрі. Ертеде рудан тыс тұратын адам болмаған. Жаугершілік кезде сарбаз жинау, жауға бірге аттану, бейбіт кезде өріс-қоныстарды пайдалану, бірі-біріне арқа сүйеп қарайласу – бұлар өмір сүрудің, тіршілік етудің жүйесі болған. «Бір жеңнен қол, бір жағадан бас» шығару елдік пен бірлікті ту еткен рулық құрылымның ережесі деуге болады. Қазақ рулары өздерін басқалардан ерекше артық санамаған. Өйткені қазақтың «өз жұрты», «нағашы жұрты», «қайын жұрты» дейтін туыстық, жекжат-жұрағаттық қатынастары кез келген адамды басқамен әйтеуір бір жағынан жақындастырған. Қарға тамырлы қазақ айдалада кездейсоқ бір-бірімен кездесіп, жөн сұраса келе міндетті түрде ілік-шатысын тауып, мәре-сәре болған. Бұл – айналамыздағы ұлттарда кездесе

бермейтін ғажайып ерекшелік. Егер қазақ өз руын ғана қорғап, өз руын ғана дәріштеп, бөлек-бөлек бытырап жүрген болса, қазақ болып жер басып, бүгінге жетер ме еді. Жоңғар секілді қанқұмар басқыншыны жер бетінен жоймаған болар еді. Көшпенділердің атының тұяғы бір шеті – Римге, бір шеті Үндістанға дейін жетпеген болар еді. Көшпенділер қоғамының беріктігі, мықты да тұзу беломыртқасы – рулық тұтастық, рулық құрылым екенін сыртқы дұшпан түсінді. Әсіресе көрші отырған орыс патшасы жақсы ұқты, ұқты да өз пайдасына шебер пайдаланды. 1822 жылы патшалық империя жарлық шығарып, қазақ даласындағы хандық билікті жойды. Хандық құрылымды келмеске жіберіп, елді Аға сұлтандыққа бағындырды. «Биліктерің өздеріңе» деген құр алдау болатын. Аға сұлтандық кезінде де қазақтың тұтастығын, ұлы дала тудырған даналықтарын онша ыдырата алмады. Сондықтан аға сұлтандықты – биліктің бұл түрін місе тұтпаған патша елді болыстық басқаруға бөліп тастады. «Разделяй и властвуй» дейтін олардың ежелден келе жатқан өзгелерге қолданатын саясаты болатын. Сонымен, бұрынғы «шықса, бір төбеге, өлсе, бір шұңқырға» дейтін тұтас бір руды пәленбай болысқа бөлді. Итке тастаған сүйектей, билікті алдарына тастап жіберіп, ру мен руды өштестіріп, араларына жік түсірді. Бұрын халықтың алдына ашық әрі билер шешетін қазақтың кез келген даулы істерін енді орыстың ояздары қарайтын болды. «Тура биде туған жоқ» деп таудай дауды тарыдай түйін-тұжырыммен бекітіп, істі адал тындыратын билер билігі тапталды. Қазаққа пара беруді, жағымпаздықты үйретті. Қазақты қазаққа айдап салып, аталы сөзден аттамайтын қазақ мінезі өзгерді. «Арғымағын жоғалтып, тай жүгірткен заман-ай» деп Бұхар жырау айтқандай, оязға параны кім көп берсе, соның тайы озды.

Сырттан арындап келген талай шапқыншы жаудың желкесін үзген қазақ жақын жерден жылжып келіп, сыналап енген жаудың алыстан құрған торын ақ көңіл аңғалдығымен аңғармай қалды. «Ползучий колониализмге» төтеп бере алмады. Дарқан даланың уыздай ұйыған өз табиғатына тән ережелері бұзылып, ұлтты біріктіріп тұрған тетік босаған соң, қазақ қауымының шырқы кетті. Этномәдениеттің тұтастығы күйрей берді. Сөйтіп, санаға «рушылдық» деген құбыжық ұғым сінді. Ру десе,

«бөліну», «жікшілдік», «топ құру», «жең ұшынан жалғасу» деген түсінік бүгінгілердің миына сүйелденіп кетті деуге болады. Сонау патша заманынан қалған бұл дерт әлі оң бағытын таба алмай келеді, – деп ата сөзін үзіп маған қарап: – Әй, қарағым, әңгіме десе, екі құлағың едірейіп, атаңа шай беруді ұмытасың ғой, – дегенде «кешіріңізді» зорға айтып, асүйге – «кабинетіме» қарай бездім.

Талай әңгімеден шет қалдым-ау деп өкінсем де, шай жабдығын түгендеп, подносымды көтеріп кірсем, ата әлі сөйлеп жатыр екен. Момышұлдарына шай құйып беріп, тағы да сөзге құлақты «едірейттім».

– «Жеті атаның» өз атаулары бар. Төменнен жоғары қарай – бала, әке, ата, баба, арғы ата, түп ата, тек ата деп аталады. Ал жоғарыдан төмен қарай – әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат. Ары қарай жүрежат, жекжат, жұрағат, қаймана деп кетеді. Қазақта туыстықтың шегі жоғарыдағы «жеті атамен» аяқталады. Мұның да өз жөн-жоралғылары бар. Жеті атаға толған соң, «жеті атаға толыстық, жеке ел болыстық» деп жар салып, жеті жұрттың белгілі адамдарынан куәлікке арнап шақырылады. Құдайыға боз бие сойылып, қанына қолдарын малып, «араларымыз алыстамасын, бұрынғыдай татулық-бірлікте болайық» деп баталасады. Ала жіп кесіледі. Ұраны мен таңбасы белгіленеді. Осылай «ендігі жерде құдалыққа жол ашық» делінеді. Алайда қалай айтсақ та, қазақтың тарихи санасы біржола жойылмай, қандасты, бауырластықты әлі де ардақтайды, құрметтейді. Мен сендерге бір мысал айтайын. Біз былай тараламыз – Дулат, Шымыр, Бекболат, Шілменбет, Құли, Амалдық, Алдаберген, Баубек, Үсен, Әжі, Бахтияр, Әділ, Имаш, Момыш, Бауыржан, Бақытжан, Ержан. Дулат бабамнан Ержанға дейін, құдайға шүкір, он жеті ата болды. Ал Құлидан маған дейін он бір ата, бірақ Құлилар әлі қыз алыспай, бауыр-туыс болып жүр.

Жалпы, қазақ салтында «жеті атаға» толмай тұрып, құдандалы болу, ерлі-зайыпты болу тұқым бұзушылық, қан аздырушылық болып, қатаң жазаланған. «Жеті атаға» жетпей қыз алысып, қыз берісу қылмыс болып саналған. Дінді уағыздаушылар «шариғат қосқан екен немерені» деген пәлсапа

шығарып, арабтардың дәстүрін бізге әкеліп, телімек болды. Арабтарда ағасының қызын інісінің баласы ала береді. Туған апасының не қарындасының қызына нағашы ағасы үйленеді. Мұндайды қазақ сұмдық тексіздік санайды. «Шариғат жолы ерік береді екен» деп ұлттық дәстүрден аттап өтіп, ғашықтық сезімі жеңген Қалқаман-Мамыр, Еңлік-Кебектердің жазаға тартылуы қатал болғанымен, кейінгіге індеттей жайылмаудың жолы болатын.

Қазақтың «жеті аталық» дәстүрін қазір ғылым да мойындады. Бір кезде «оқымаған», «қараңғы», «надан» деп айдар тағылған қазақтың ақылына, ой-өрісінің биіктігіне бүгінде ғалымдар таңғалып отыр. Неге? Өйткені жеті атаға толып, сегізіншіге жеткенде қан сәйкестігі жойылады екен. Сол қандастық, қан тазалығын сақтауды ата-бабам баяғыда-ақ білген ғой. Ғылым оны енді дәлелдеп отыр. Сөздің қысқасы, «жеті аталық» дәстүрді туыстық мейірімнің ұзақ уақыт жалғасатын тірлігі мен бірлігін бұзбауға, тұқымды пәк сақтауға жасалған ереже-заңы деуге болады. Бұл аталас адамдар арасындағы ар-ұятты, адамгершілікті адал ұстаудың тұрақты жолы екенін көрсетеді. Ал енді кетіндер, мен демаламын, – деп ата сөзін тамамдады.

Бақытжан түндегі әңгіменің әсерінен әлі арыла алмаған ба, дастарқан басында отырғанымызда әкесіне сауал тастады.

– Өзім оқып көргенім жоқ, бірақ «Жеті жарғы» дегенді естігенмін. Соның «жеті атаға» дейін қыз алыспау ережесіне қатысы бар ма?

– Жоқ. Бұл – XVII ғасырдың аяқ шенінде Тәуке ханның шығарған заңы. Тарихта әз Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деген атпен қалған. Ал «жеті аталық» дәстүр XIV ғасырдың аяғына таман өмір сүрген әз Жәнібек ханның дәуірінде енгізілген дейтін әңгімелер ел ішінде сақталған.

– «Жарғы» деген не сөз? Мағынасы қандай? – деді баласы.

– Жарғы туралы әртүрлі болжамдар айтылып жүр. Біреулер көне түркі тілінде – «иарлығ», қазақша – жарлық, «заң», «билік» мағынасын береді, осыдан шыққан дейді. «Кодекс Кумани-

кусте» – бұл сөз «дау», «айтыс-тартыс», «өмір», «билік» деген мағына береді дейді бір зерттеушілер. Тағы бір пікір айтушылар «Жеті жарғы» – жеті бидің туындысы, солардың қатысуымен қабылданған деген жорамал айтады. Алайда жарғы бүгінгі күнге жеткен болса, оны жасаған жеті бидің де аты толық аталар еді. Енді бір зерттеушілер: «Жеті» сөзі толықтықты, жетілгендікті білдіреді, бұл содан шыққан», – дейді. Рас, Жаратқан ием бұл әлемді кемеліне келтіріп, толық етіп жаратты. Оның саны жеті – «жеті ғалам». Бірақ өзгеріп отыратын өмір-тіршілік қағидалары қалай «жетілген» немесе «толық» бола алады? Бұл жерде тек сандық мағына, онда да «жеті» саны киелі саналғандықтан болуы керек. Мен тарихты үніліп зерттейтін тарихшы емеспін. Сауатсыз да емеспін. Тарихты өзім үшін оқимын, салыстырамын, ой түйемін. «Жарғы» сөзі туралы менің көкейіме көбірек қонатыны Әлекеңнің айтқандары мен жазғандары. Әлекең деп отырғаным – заманымыздың ғұламасы, білгір де білікті ғалым Әлкей Марғұлан. Енді сол кісіден жымқырған «қазы-құртымнан» сендермен бөлісейін, – дегенде «бырс» етіп, күліп жібердім. Кейде кеудемдегі шыбынымды ұшыратындай сөз естіп тұрып, сіресіп үндемей қалам да, қызық сөзге күле салатын жаман әдетім бар.

– Ей, балам, неге күлесің? – деген атаның өзінің де өңі жылып, мұртын бір сипап қойып, ары қарай сөзін жалғай берді. – Жарғы сөзі «әділдік» деген ұғымды білдіреді. Түпкі мәні – жару, дәл бөлу, теңдей етіп, қақ айырудан шығыпты. Даулы іске төрелік айтып, бір жағына қисайтпай, әділ шешім айтқан билерді халық «қара қылды қақ жарған» деп мақтап, баға беріпті. Қазақ хандарының заңдары сондықтан «жарғы» деп аталыпты. Заңдардың іргетасы ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүр үрдістерінен алыныпты. Ол заңдар көшпелі елдің өмір-тіршілігіне, болмыс-бітіміне үйлесетін, ежелден қанына сіңген, бұқара халыққа түсінікті болған. Қазақ заңдары сол замандарда Күншығыс пен Орта Азияның бірсыпыра елдеріне жайылған «шариғат» заңынан басқаша болыпты. Көшпелі қазақ қауымына бір кезде неше түрлі бұтқа табынған, отырықшы арабстанда туылған шариғат қағидалары түсініксіз әрі ауыр тиген. Көшпенділердің тыныс-

тіршілігіне жанаспаған. Айтайық, қазақ жолы бойынша «жетпей айтылған билік жеті ұлықтың есігін ашады» деп әділет орнағанша адамдардың жеті рет «дат» айтуына болады екен. Ал «дүмше молда дін бұзар» дегендей, «ислам қазыларымыз» дегендердің пәтуасы қарапайым адамды арыз айтудан мақұрым қалдырған. Қазылар өзінің шығарған үкіміне бағынбағандарды «құдайдың шариғатына қарсы шықсаң, дозаққа күйесің» деп қорқытып-үркіткен. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» дейтін қазақ қағидасын қолданғандарды дүрелеп, қазақты жазалауға жіберген құдайдың прокурорындай әрекет жасаған. Сондықтан халық өзінің ата-бабаларынан қалған ғұрып-әдеттің, жол-жора заңдарын қолдаған. Халық жүгінетін билерді қазы-ишандармен ауыстыруға үзілді-кесілді қарсы шыққан. Әділін айтар болсақ, қазақтың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары адамгершіліктен, ақ ниеттен туғандықтан ешқандай шариғатқа қайшы келмейді, керісінше өзінің тектілігі арқылы шариғатпен үндесіп жатады. Әрбір халықтың ұлттық ерекшелігін ескермей, арабтандыруға күш салған қазы-мазыларға қазақтың қарсы шығуы өте дұрыс болатын. Сондықтан Қазақ хандығының іргесін қалаған хандардың бірі – Қасым хан жұрттың наразылық толқуын басып, көтеріліс болдырмай, ел бірлігін нығайту мақсатын ойлаған. Ойлап қана қоймай, қазақтың ежелгі әдет-ғұрып ережелері негізінде бұрыннан бар жоралғыларды жинап, сол заманға сай өзгерістер енгізіп, билер кеңесіне салады. «Келісіп пішкен тон келте болмас» дегенді басшылыққа ала отырып, ақылдасып, ой қорытып, «жарғы» заңын жасайды. Бұл жарғы халықтың көңілінен шығып, «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен тарихта қалған. Осы жарғы тура бір ғасыр бойы жүрген. Кейін Есім ханның тұсында толықтырылып, өзгерістер енгізіліп, басқа жарғы шыққан. Бұл да бұқара халыққа ұнағандықтан «Есім ханның ескі жолы» деген атақ алған. Ел жадында, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп келе жатқан әңгімеде «Қасым ханның қасқа жолына» қосылған жаңалық: «Хан болсын, ханға лайық заң болсын. Батыр болсын, жорық жолы мақұл болсын. Абыз болсын, абыз сыйлау парыз болсын. Би болсын, би түсетін үй болсын» деген ережелер екен. Бұл Қазақ хандығы құрылымының саяси-әкімшілік, әскери, рухани және сот істері жөніндегі негізгі заң

сипатындағы төрт принцип екенін көрсетеді. «Есім ханның ескі жолы» деп, атауынан көрініп тұрғандай, бұрыннан келе жатқан дәстүрлерді бір жүйеге келтіргеннен аталған болуы керек.

Жоғарыдағы заңдар XVII ғасырдың аяқ шенінде заман ағымына, қоғамдық құрлыстың бет алысына қарай толықтырылып, айтарлықтай өзгерістермен дамытылып, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» жасалған. Әлгі «Күлтөбенің басында күнде кеңес» дейтін сөз сол кезден қалыпты. Қазақтың үш жүзінің дана, ойшыл шешендері – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би бастаған көптеген саңлақ билер кеңесінің талдап, жіктеп ұйғаруымен тұжырымдалған «Жеті жарғы» дүниеге келіпті. Бұл заңның қазақ қоғамында алған орны мен маңызы зор болған. Әдет-ғұрып ережелері топтастырылған жинақтың көптеген жөн-жобасы XX ғасырдың басына дейін қазақ даласында күшін жоймаған екен.

Қазақ хандығы заңдарының тілі өте тұжырымды, есте сақтауға ыңғайлы, ұйқасы әдемі шешен сөздермен берілген. Халыққа түсінікті, ұғымды болғандықтан қарапайым бұқара заңды жақсы білген. Заңды білгендіктен тәртіп болған. Өкінішке қарай, ол заңдар біздің заманымызға толық жетпеген. Бірлі-жарым зерттеушілердің жариялап жүргені оның аздаған үзінділері екен. Сол заңдардың жұрнақтары қазір тілімізде мақал-мәтел ретінде қолданылады. Мысалы, «Йілген басты қылыш кеспейді», «Алдыңа келсе, атаңның құнын кеш», «Ат тұяғын тай басар», «Дау – айтыс, барымта – қайтыс», «Әке өлсе, мүлкі мұра», «Ерден кетсе де, елден кетпейді», «Мал ашуы – жан ашуы», «Судың түбін шым бөгейді, даудың түбін қыз бөгейді», «Әділ билік – алтын таразы», «Тура биде туған жоқ», тағы басқа, толып жатыр. Бұлардың бәрі – сол заманның ереже-қағидалары. Қазақтың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары қоғамдық тәртіпке, тәлім-тәрбиеге бағышталған жол-жүйе болған, – деп ата орнынан тұрды.

– Ғажап! – деді Бәкең, – хандардың бәрін «жауыз» деп оқыдық, бойымызға солай сінді. Бірақ сол хандар қазақтың ұлттық мүддесін, ұлттық менталитетін сақтауға күш салған екен ғой.

Ата шекесін нұқып, екі қолын екі жаққа жайды да, шығып кетті. «Бастарың болса, ойланыңдар» дегені болар. Аузым аңқып, артынан қара-а-ап тұрып қалыппын.

...«Бе-е-еу, желдей ескен заман-ай!» – деп отырушы еді анам марқұм. Желдей жүйткіп талай жылдар соң қалыпты. Ата шежіре мен қазақ хандарының заңдары туралы әңгімелегенде қазір тарих еншісіне біржола кеткен Кеңес дәуірі еді. Ол кезде қазақтың ұлттық қадір-қасиетін дәріптесең, салт-дәстүрді айтсаң, «ұлтшыл» деген қалпақты оп-оңай кигізе салатын. Хандар жайлы жылы сөз айтсаң, құдай сақтасын, бәлесінен аулақ, «саяси сенімсіз элемент» болып шыға келесің. Соған қарамай біздің үйде ондай әңгімелерді ата тұспалдап та, ашық та айта беретін. Бәкең бұл жағынан әкесімен үндесе кететін де, мен көбінесе қорқып үрейленетінмін. Өйткені:

Мой адрес не дом и не улица,
Мой адрес – Советский союз, –

деп ән шырқайтынбыз.

Тегің, шежіре мен салтың сол әннің астына көміліп кетпес үшін ата бірде – төңкеріп тастап, бірде – толқытып тастап, ойлануға үйретіпті ғой. Отбасындағы әңгімені сыртқа шығармай, іште тұншықтырып жүріп-ақ беті жабық талай нәрсеге көзіқарақты болған екенмін. Бұрын «ханның бәрі – қанішер, халықты тек езіп-жаншыған феодал, үстем тап» деп оқыдық емес пе?! Қазір ойлаймын ғой, ойпырым-ай, сол жауыз хандар «халық қаласа, хан түйесін сояды» деп, халық тілегіне жоқшы болып, сырттан дінді қалқан етіп келген өзге жұрттың заң мен ережесіне мойынсал болмапты. Қазақтың мүддесін қорғайтын, ұлттық болмысты сақтайтын жарғылар шығарыпты әрі ол заңдар қарапайым халықты кез келгені түсінетіндей ыңғайлы болыпты. Біздің қазіргі тәуелсіз еліміздің жаңа заңдарын оқысаңыз, тісіңіз сынады. Халыққа емес, тек заңгерлер үшін жазылғандай. Олар да бәле, сол заңды су бүркіп, созғылай беретін терідей керек жағына бұрып әкете береді. Тұрақты заң сирек, ылғи үстіне жамайды да жатады, содан жаман түйенің жабуындай олпы-солпы болып, жалбырап тұрады. Қарапайым халық заңды оқыса да, түсінбейді, ұқпайды. Ұқпаған соң заңды

сыйламайды, оны орындауды міндет санамайды. Қылмыстың көптігінің бір ұшы – осында. Алданып, жылап-сықтап жүретін жәбірленушілер де заң білмегендіктен ұрынбайтын жерге соғылып қалады. Білер еді-ау, егер ол түсінікті болса... Бірақ жасыратын не жай бар, күші жеткен әлсізді жұлып жүре беруі немесе турамай кесектеп қылғыту – заң білмегендіктен емес, заң істемегендіктен қоғамның дертіне айналған, тамыр тартып кеткен құбылыс. Жарайды, бұл – іштен шірітіп жатқан «туысқан» жауымыз, ал шартараптан келіп, ұлттық болмысқа, ұлттық үлгі-өнеге, ұлттық намысқа ауыз салып жатқандарға, анау орта ғасыр хандарының жарғысы секілді ұлт тұтастығын қорғайтын тегеурінді заң қашан болады? Әлде қазақты жалаңаштанған Батыстың етегіне немесе сақалдылар мен қара орамалдылардың жетегіне ілестіріп жібере ме? Өзін тұғырлы, тулы көретін мемлекет, ең алдымен, басқаға өз ұлтын сыйлататын заң жасайды. Әйтпесе жылқысында тарланы жоқ, итінде арланы жоқ – азусыз, бәріне бас иіп құлдық ұра беретін жалпақшешей, жағасыз елге айналады ғой...

Бүгін біздің үйге Ақыш әже мен Мәкен апа келді. Олар – алтынның сынығы, асылдың тұқымы, Ұлы Абай атаның немерелері. Абай ата мен Әйгерім анамыздың үлкен ұлы Тұрағұл атаның қыздары. Мен бұл кісілерді атаның кейінгі жұбайы Ғайникамал – Кәмеш апай қайтыс болғанда көрдім. Ақыш әже мен Мәкен апаның Кәмеш апаймен рулас жақындықтары болғандықтан ата шаңырағымен араласып, қарым-қатынас жасап жүріпті. Бірінші рет танысқанымда қазақ халқының алдымен аузына түсер данышпаны, кемеңгер ақыны Абай атаның немерелері екеніне, шынымен, сол кісілерді көріп тұрғанымға сене алмай, қатты толқыдым. Өзім әулие көріп, атына тәу ететін адамның ұрпақтарының қолын алғанымға іштей шүкіршілік еттім. Бір қарағанда соншама қарапайым көрінетін апаларға сәл көз тоқтатсаң, олардың қимыл-қозғалысында, сөйлеу мәнерінде, айналасына байыппен барлай назар салатын ойлы көзқарастарында басқамен шатастыруға болмайтын бекзаттық сипат анық байқалар еді. Қазақтың «тегі жақсы», «текті атаның

баласы», «асыл текті», «тегіне тартқан» деп адамның тегіне ерекше мән беретіні бекер емес-ау деп таңғалып едім.

Ақыш аталып кеткен Ақылия әже осы біз тұрған үйдің ең төменгі қабатында, бір бөлмелі үйде ұлы Қажымұрат ағамен бірге тұрады. Өзіміз атаның қолына көшіп келгелі бері көрші ретінде мен кіріп-шығатын үй де, жанына жақын тартқан адам да осы – Ақыш әже. Қоңырқай ғана тұрмысы бар осынау аяулы ана, қашан көрсең де, төрт құбыласы тең жандай қанағатшыл, тәубесінен бір танбайды. Мен қолым қалт етіп босаса, сол үйге барамын. Кішкене кезімнен әңгіме тыңдауға деген құмарлық тірі тарих әже сөздерін есту үшін солай қарай жетелейді де тұрады. Сөйтіп жүріп бұрын білмеген көп нәрсеге қанықтым, бітеліп қалған санаға саңылау түсті. Ақыш әже «Абай жолы» романындағы Оразбай байдың келіні екен. Мектептегі әдебиет сабағын оқығанда, кейін университетте романды талдағанда «жағымсыз» образдардың қатарына жататын кейіпкердің бірі осы Оразбай еді. Бізді солай оқытып, солай үйретті ғой. «Жағымды-жағымсыз кейіпкерлер» деп екіге бөліп, арасына «майлы төшке» қойып тастаған. Ақыш әженің айтуынша, роман көркем әдебиет болғандықтан, жазушы құдай берген талантын кең пайдаланып, қиялынан көп нәрсе тудырады екен әрі заман саясатына қарай өмірде болған адамдар басқаша суреттелген екен. Сонымен бірге романда еш жерде аты аталмайтын, бірақ Абай салған жолды жалғастырушы ғұлама ақын, Абайдың немере інісі Шәкәрім Құдайбердиев туралы алғаш рет Ақыш әжеден естідім. Қазір ол кісі туралы ауыз ашып сөйлеуге болмайды екен.

Мәкен апа әпкесінің үйіне жиі келіп тұратын. Бұл кісі енді бір ғажап адам, тұнып тұрған шежіре дерсіз. Әңгімені кеңінен толғап, жан-жағын қамти отырып сөйлейтін. Абай, Шәкәрім, Мағжан өлендерін түйдек-түйдегімен жатқа айтқанда осыншама дүниені жадында ұстайтын зеректігіне тәнті боласыз. Мәкен ападан әлі атын айтуға болмайтын Шәкәрім атаның:

Ынсап, рахым, ар-ұят, сабыр, сақтық,
Талапқа алты түрлі нөкта тақтық.
Алтауының ішінде ынсап – әділ,
Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық, –

деп басталатын адам өміріне жол көрсетер, қолға шырақ ұстатқандай өнегелі төрт шумақ өлеңін жаттап алдым. Ақыл-өсиеттің төңірегін емес, төріне шығатын осындай парасатты сөз қалдырған адамның атын неге атауға болмайтынына өрем жетпеді.

Мәкен апа Мағжан ақынның өлеңдерін нақышына келтіріп, дауыс ырғағын сөз мәніне қарай құбылтып тұрып айтқанда, адамды еріксіз елітіп әкетеді. Мен Мағжан Жұмабаев туралы атадан бұрын да талай естігенмін. Ата ақынның көптеген өлеңдерін жатқа білетін. Бір жолы ол кісі маған жасыл түсті шағын қойындәптер (*блокнот*) берді. Ашып қарасам, төте жазумен маржандай тізіп қолмен жазылған «Батыр Баян» деген Мағжан ақынның дастаны екен. Оны атаға әнші Әмина Бапина (*кейін Нұрманова болып аталды*) сыйлапты. Әмина апай «Шолпан» журналының 1923 жылы шыққан сандарынан, Қытайда тұратын қазақтарда сақталған нұсқасынан көшіріп алған екен. Әмина апайдың өзі сол жақтан келген кісі.

Дастанды алғашында бас алмай бір деммен оқып шықтым.

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл – қолым емес кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп-жанады да, –

деп жүректі езіп, көзіңе жас үйіретін кіріспеден басталады. Тұнып тұрған ғажайып сурет... Тек әуен, күй бере алатын сезімдерді сөз құдіретімен жеткізген. Динамикасы қандай десеңізші! Кейін бірнеше қайтара оқып, талай жерін жаттап та алғанмын.

Дастанның соңында басына дулыға, үстіне сауыт киген батыр мен сұлу қыздың суреті бейнеленген. Суреттен соң:

Шерлі ақын «Алашым» деп еңіреп өткен,
Жырына елдің зарын арқау еткен.
Қайыспай нелер қиын күн туса да,
Ақыры шыбын жанын құрбан еткен, –

деген бір шумақ өлең бар. Ал одан төменірек:

Өмірде жетпіс жасқа ақын жеткен,
Көп жылдары айдау мен қамауда өткен.

«...Өлмеймін, менікі де өлмейді» деп,
Сал айдап Енисейде суға кеткен, –

деген тағы бір шумақ өлең жазылған. Бұл жазу, яғни өлең атаның қолымен жазылған. Кез келген жерден өзім жазбай танытын атаның қолтаңбасы. Мағжан Жұмабаевты «халық жауы» ретінде атылып кетті деуші еді, «суға кетті» дегені не екен деп, осыны атадан сұрағанымда:

– Мен 1948 жылы Сібірдегі №59 бригада командирінің орынбасары болып тағайындалдым. Содан 1951 жылдың бас кезіне дейін қызмет еттім. Әдеттегідей кезекті бір жаттығулар өткізіп жүргенімде ну орманның ішінде орталарына от жағып, жылынып отырған адамдарды көрдім. Киген киімдері де, сұрлары да біртүрлі, сотталған адамдар болуы керек. Қастарына жақындадым. Олардан аулақтау 15-20 метрдей жерде тозығы жеткен түлкі тымақ киген адам – оңаша, бөлек, қолын отқа жылытып отыр екен. Тегінде қазақ сияқты. Мен қасына келіп: «Ассалаумағалайкүм!» – деп мұсылманша сәлем бердім. Ол басын көтермеген күйі ерінін болар-болмас жыбырлатып сәлем алды. «Бұл неғылған адам екен, сұрайыншы» деп қасына келгенім сол еді:

– Маған жақындама, бәлем жұғып кетеді, – деді.

Күні бүгінге дейін өзім де түсіндіріп айта алмаймын, жасымнан жатқа білетін Мағжанның өлеңдерінің бірін – анықтап айтсам, «Адамшылық» деген өлеңін оқи бастадым. Ол елең етіп, өңі жұмсарғандай болды да:

– Менің жағдайым қиын ғой, маған жақындамағаның дұрыс болады. Кесірім тимесін. Шамаң келсе, мені елге жеткіз, – деді. Қазақтың ақиық ақыны Мағжан екеніне көзім енді анық жетіп:

– Мен он шақты күннен кейін ораламын. Кездесуге дайын болыңыз, қолымнан келгеннің бәрін жасауға тырысамын, – деп қоштасып кеттім.

Бірақ әскери адамның өз еркі өзінде болмайды, арнайы тапсырмаларды орындап жүріп, айтқан уақытымда келе алмадым. Бір айдан кейін келсем, колонияның бастығы Мағжанның сал айдап жүріп суға кеткенін айтты. Өмірімде өкініштерім көп, мынау соның үлкен бірі болып, әлі күнге дейін жүрегімді сыздатады, – деді ата.

...Апаларды шайға шақыруға атаның бөлмесіне кіргенімде Ақыш әже: «Әкем қайтыс болғанда мен бар-жоғы төрт жаста екенмін», – деп жатыр екен. Дастарқан баснда отырып бір-екі пияла шай ішілген соң ата:

– Ақыш апа, жаңағы сөздің аяғы бітпей қалды, – деді.

– Иә, әкем дүние салғанда төрт жаста едім. Бұлдыр-бұлдыр сағымдай елестер есімде қалыпты.

Ақыш әже де, Мәкен апа да Абай атаны «әкем» деп сөйлейтін.

– Кейін есейгенде білдік қой, сол 1904 жылы тек тобықты айналасын ғана емес, қазақтың да қабырғасын қаусатып кеткен қаралы да азалы жыл болыпты. Абай әкемнің ерекше жақсы көретін ұлы Мағауия отыз төрт жасында қайтыс болып, оған қырық күн толғанда өзінің жүрегі мәңгіге тоқтайды. Ел есін жия алмай, есенгіреп жатқанда тағы да қырық күннен соң Ділдә әжемнен туған әкемнің ең тұңғыш ұлы Ақылбай қырық екі жасында бақилық болып кетеді. Әкелі-балалы үш бірдей арыс азаматтың араларына қырық күннен салып өмірден озғаны, бұл бір тосын құбылыстай халыққа сұмдық әсер еткен екен. Күні бүгінге дейін қанша ойлансам да, жауабын таба алмаймын, тек қайран қаламын да қоямын. Бір құдайдың қолында ғой бәрі де, өзі білетін құпиясы бар болар... Мүмкін Құнанбай қажы әулетіне келе жатқан қауіп-қатерді білдіргені ме екен Жаратқанның? Кейін аумалы-төкпелі алмағайып заман келіп, қияметтің небір құқайлары жеткенде шашырап, сансырадық қой. «Жерінен айырылған жеті жыл жылар, елінен айырылған өмір бойы жылар» депті бұрынғылар. Басымыздан нелер күн өтті. Бірақ Құнекеңнен қалған ұрпақтың ешқайсысы ата аруағына сөз келтіріп, «әй, кәпір-ай» дегізген жоқ, бет қызарар ұятқа қалдырған жоқ, – деп Ақыш әже сәл тоқтап барып, сөзін жалғастыра берді.

– Өз әкеміз Тұрағұл Әйгерім әкемізге тартқан аса көрікті кісі еді. Абайдан дәстүр болып қалған әрі қанында, тегінде бар – ақындық, күйшілік, шешендік өнердің бәрі бойында болды. Бұл жағынан маған қарағанда, Мәкен әкеге көп тартқан. Сол кісінің үйретуімен қазір ел естімеген Шәкәрім атамыздың он шақты әнін біледі. Абай әкемнің әндері түгел болмаса да таралып, сах-

налардан орындалып жүр. Әкемнің сирек айтылатын, көпшілік біле бермейтін әндерін де Мәкен жақсы айтады, – деп сіңлісіне бір көз тастап қойды. Аузын ашса, ағылып өлеңмен сөйлейтін Мәкен апа әпкесі әңгіме айтқанда сөзін бөлмеді, ортадан килігіп кіріспеді де. Алдындағы үлкенді сыйлаудың бұл да бір озық үлгісі еді.

Осы кезде есіктің қоңырауы сылдырлай жөнелді. Ержанды алып келген Камал екен. Ержан әдетіне басып: «Мен келдім!» – деп айқайлап жатыр. Інім бері келіп, бәрімен амандасып, «асығыс жұмысым бар еді» деп нан ауыз тиіп, тез кетіп қалды. Ержанның қолын жуғызып, дастарқанға әкеліп отырғызғанымда Ақыш әже:

– Ержан мені ерекшелеп «Ақ әже» деп атайды. Аулада ойнап жүргенде мені көрсе, жүгіріп келіп амандасуды ұмытпайды. Өзі әңгімешіл. Үйренген тақпақтарын да ылғи айтып береді, – деп мақтап жіберді.

– Иә-ә-ә, мен сондаймын, – деп Ержан сыпайылықты ысырып тастады.

– Бұның да көкірегіне бір аяқ ас сияды, – деп ата апаларды бір күлдіріп алды. Алғашында «аяғы несі, асы несі» деп түсінбей қалдым, сөйтсем Ержанның мақтанғанын айтыпты ғой.

– О-о, әжетай келіп қапты ғой, сәлеметсіздер ме? – деп Бәкең келді. Ертелі бері бөлмесінен шықпай, машинкасын тықылдатып жатқан. Ондай тықылдақ дауыс шыққан кезде, өзі бері келмесе, ол жаққа аяқ баспаймыз.

– Бауыржан, көрдің бе, бұл үйдің балалары мені өзгеге ұқсатпай атайды, – деп Ақыш әже Бәкенді де бір көтеріп қойды.

– Ақ әже, сізге жаңа тақпағымды айтып берейін бе? – деп Ержан әжеге қарады.

– Айта ғой, айналайын! Мен сенің тақпақтарыңды жақсы тыңдаймын, – деп жатыр Ақ әжесі.

Ержанымыз орнынан тұрып, былайырақ барып, екі аяқты алшақтау қойып, тақпағын бастады.

Торпақ мініп, торпылдап,
Мен базарға барамын.
Өрік-мейіз аламын,

Жанқалтама саламын.
Жақсы көрген бір қыздың,
Таңдайына саламын.
Қайын енем жақсы кісі екен,
Қалампыр салып сыйлады.
Жеңгелері құрысын!
«Жеңгетай» деп қинады.
Қалыңдығы құрысын!
«Бармаймын», – деп жылады, –

де-е-еп сайрағаны.

– Әй, мынау не деп кетті? – Әкесі Ержанға бұрылғаны сол еді:

– Мен тағы біреуін білемін, – деп:

Қара судың қабағы,
Бетінде ойнар шабағы.
Қыз он беске келгенде,
Жұпар аңқыр тамағы, –

деп тықылдасын келіп.

«Болды енді, қой» деп қолынан тартып, бері әкелдім. Ата мен апалар мәз. Оны көрген Ержанның титімдей танауы көтеріліп және бірдеңені соғып жіберуге дайын тұр. «Үндеме» дегенді ымдап, қабағымды түйдім. Көзінен ештеңе қалыс қалмайтын ата соны байқай қойыпты.

– Немене, Черновик екеуің екі жақтан ешкікөзденіп кеттіңдер? Ержан халық творчествосын айтып тұр, «кылт етті, жылт етті» деп светофор туралы емес. Ержан, тағы не үйрендің? – деп немересіне желігетін дем бергенде, шайды жаңалап келуді сылтауратып, асүйге шығып кеттім.

Ержанға бұл «кереметтерді» Камалдың үйреткеніне күмәнім жоқ. Кішкене кезінде бойын бұрқыратып тұратын бір бұла күш бардай қолды-аяққа тұрмайтын тентек болатын. Тиісерге қара таппаса, иттерді айтақтап таластырып, төңіректі азан-қазан ететін. Әкемнен ғана қаймығатын, басқамызға бет бақтырмайтын бұзық еді. Шешем 48 жасында туған баласын «сүт кенжем» деп әтеуірлеп, тым еркелеткендіктен жайылып жүретін. Ең жаманы қайдағы бір бұралқы, қыршаңқы өлеңдерді, қышқыл, сөлекеттеу сөздерді, қайдан үйренетінін

қайдам, сондайға аузы жып ете түсетін. Қазір салиқалы азамат болды десем де, жас кезіндегі кейбір жындылықтарын жиеніне «жұқтырып» жібереді. Соның бірі – бүгінгі тақпақтар.

Үлкен бөлмеден тағы күлкі естіліп жатқанда апам келді. Ақыш әже мен Мәкен апа да, апапа да бір-бірімен «құдаша» десіп, мәре-сәре болып қалды. Оның жөні мынандай болатын. Апалар алғаш танысып, тек сұраса келіп, Бақытжанның анасы мен апапаның Қаракесек руының Шаншар тармағынан екенін естігенде Ақыш әже: «Ділдә әжеміздің сіңлісі екенсіз ғой, біздің елге құдашасыз», – деп, содан бері көрген жерде «құдашалап» жатады. Айналайын бұл қазақтың бауырмалдығында шек жоқ-ау!

Қонақтар кеткен соң біраздан кейін апапа да қайтуға жиналды. Ол кісі келсе болды айырылмайтын Ержан ілесіп, бірге кетті.

Түстен кейін әркім өз жұмысымен айналысты. Бәкең жазушы Жайсаңбек Молдағалиевтің өтінішімен бір әңгімесін аударып жатқан. Ата бүгінгі газеттерді әлі оқымағанын айтып, кабинетіне кетті. Менікі не дейсіз, ыдыс-аяқ, қазан-ошақ, еден жуу секілді көзге көрінбей-ақ шаршататын митың-митың тасбақа тірлік. Бір шамада қасыма Бәкең келді.

– Папамнан бір сөзге түсінік алайын десем, көзі ілініп кеткен секілді. Сен көмектесе аласың ба, әңгіме бітуге жақын еді, тоқтап қалдым, – деді ол.

– Білсем, түсіндірейін.

– «Қоңыр аңның етіне талғады» деген сөз.

– Қазақтар «қоңыр аң» деп арқар, құлжа, тауешкі, таутеке, елік, киік, бөкен, қаракұйрық секілді жабайы аңдарды айтады. Ал «талғады» дегені – сондай бір аңның етіне әйелдің жерік болғаны.

– Қарай гөр! Оп-оңай айта салдың ғой. Аңшы емессің, сен ол аңдарды қайдан білесің?

– «Бай шапан кесе, «құтты болсын» деп, кедей шапан кесе, «қайдан алдың» дегеннің керін келтіріп тұрсың. Біріншіден, мен таулы жерде туып-өскенмін, ондай аңдардың талайын көзіммен көргем. Екіншіден, әйел адам «талғау», «жерік болу» дегенді біледі, – дедім.

– Әйел болған сұрын-ай! – деп жұбайым мені бастан-аяқ бір шолып, шығып кетті.

«Бәрекелді»-ні естуге емеңсіп тұрғанымда әжуалағаны несі-ей, бұл шіркіннің деп қала бердім. Бірақ айтса айтқандай, көз тоқтатар сиқым жоқ. Қыз күнімде адам қарайтындай бірсыдырғы түрім бар секілді еді, қазір ыңыршағым ырсиған арықпын. Алты ай төсек тартып жатқан адамдай киімім иығыма зорға ілініп тұрады. Томпиған толық болсам да, Бәкеңе қарсы бірдеңе айту – бос әурешілік, бәрібір сөз үлесім кетеді. Тек қапысын тауып қана ұстамасаң, қолға оңай түспейді.

Ойымды атаның жөтелгені бөлді. Әлгінде баласы ұйықтап жатыр деп еді, шамалы көз шырымын алса керек. Түскі астан кейін осылай сәл тынығатын әдеті бар.

– Ата, шай әкелейін бе? – деп қасына бардым.

– Кейінірек... – Мен айналсоқтап кете қоймадым.

– Бір нәрсе айтқың келген пішінін көріп тұрмын. Сөйлегін, – деді ата.

– Анау күні «жеті» сөзінің мағынасына байланысты әңгіме қозғалғанда сіз «жеті қазына», «жеті ырыс», «жеті байлық», «жеті жұт», тағы басқа «жетілерді» атап едіңіз... – Осы араға дейін мүдірмей келдім де, тоқтап қалдым.

– Ие, сонымен... – Атаның бұл сөзі мені ары қарай жетектеуі керек еді, керісінше төмен қарап, үндей алмадым.

– Тіліңді жұтпай, ойынды ашық баянда деп қанша рет айттам? Құлағыңа сөз кірмей ме? – деп атаның дауысы көтеріліп кетті.

– Сондағы... Сондағы айтқандарыңызды білгім келіп... Білейін деп...

– Болды. Түсінікті. Білгің келгені дұрыс. Барғын, шайынды дайында, – деді. Қоңыр қабак танытып, қыртыстанбады. Соған риза болып, бұйрықты орындауға кеттім.

Қай арада кіріп үлгергенін, мен қайта оралғанда Бәкең креслода отыр екен. Ата «Правда» газетіне үңіліп қарап жатыр. Көп бөгелмей газетті үстел үстіне тастады да:

– Кейін түгел оқырмын. Сен сызған жерін ғана қарадым. Теңіз өзенге кет демейді, бірақ теңізден өзен ағып шықпайды. Понятно? – деді баласына қарап. Ол басын изеді. Бұлар нені

жұмбақтап жатыр? Саясатқа байланысты болар. «Саясат» деген сөздің басыма келгені сол еді, есіме бір әңгіме түсіп кетіп, күлкі қысты. Әйтсе де, жайылып бара жатқан езуімді жия қойдым.

– Балашка... – Бұл атаның маған ықыласы жақсы кезде арнайтын сөзі, алайда жиі айтылмайды. Сонысымен де мен үшін биік әрі қадірлі атау.

– «Жылағанды сұрама, күлгенді сұра» деген, жаңа неге күлдің? – деді ата.

Айтпасам «тілінді неге жұттың» деп тағы ұрсады, сөйлеуге тура келді.

– Ертеректе мына Кеген жақта Сәрсен деген кісі болыпты. Оның ептеп ұрлық жасайтын әдеті бар екен. Ел соның жымқырғыштығын білсе де, үстінен түсіп ұстайтындай айғақ таба алмайды. Сол кездерде біресе – орталықтан, біресе ауданнан уәкілдер келіп, «совет өкіметінің саясаты» деп колхоздастыру науқанына орай ылғи жиын өткізіп, халыққа түсінік жұмыстарын жүргізіпті. Жаңағы Сәрсен сондай жиналыстардан қалмай барып отырады. Тыңдай-тыңдай бір күні шыдамай кетіп: «Ой, құдай-ай, саясат-саясат дегенге не екен десем, әлгі менің ұрлық қылардағы сасық қулығым сияқты екен ғой», – депті де, сол күні абақтыға жабылыпты. Ауылдың қулары уәкіл келсе болды бір-біріне сыбырлап: «Сәрсеннің сасық қулығын айтуға келді», – дейді екен...

Ата қарқылдап тұрып күліп жатыр. Бұл кісі осылай риясыз күлгенде үйге күн кіріп кеткендей, айналаң сәулеленіп сала береді.

– Әй, балам, мұндай сөзді қазір де абайлап сөйлеу керек. Айтқыш-ақ екен, сұмдық сөз ғой, – деп ата шайын қолына алды. Бір кесе шайдан соң маған қарап:

– Сұрағаныңды мен айтпай қояды деп жалтақтап отырсың ба? Онда тыңдағын, – деп әңгіме бастады.

– Жеті сөзімен байланысты көптеген халықтардың тілінде қалыптасқан ұғымның бірі – «Жеті қазына» екен. Бұл тіркестің әр елдің тұрмыс-тіршілік салтына, таным-нанымына қарай әртүрлі айтылуы – табиғи нәрсе. Ертедегі грек аңыз-әңгімелерінде жиі кездесетін «жеті қазына» өзге халықтарға, оның ішінде қазаққа да тән деуге болады. Өйткені мұнда

айтылатындардың барлығы адамзатқа ортақ. Сондықтан көкейге қонымды, қисыны анық ұғымдар. Оны былайша таратады. Бірінші – Аспан. Аспан дүние жаратылыстың тылсым құпия сырларын аясына сыйғызып тұр. Өмірге пана болып, аспан денелерінің қалпын сақтап тұрған көк күмбез – планеталар мен жұлдыздардың құтты мекені. Көшпенділер жерді «әлемнің анасы» десе, аспанды жарық, нұр, жылу беріп, жаңбыр жаудырып есіркеуші атасы санаған. Сондықтан олар Көк тәңірге, Жер-анаға табынған. Көктемде күн күркіреп, алғашқы жауын жауғанда: «Көктен жаудыр! Жерден өндірі!» – деп тілек тілеген. Баскиімін шешіп, «дерт-дербезден басымызды аман сақта» деп жаңбырға басын тосқан, «Көкте Тәңір бар, жерде әулие бар» деп жас балалардың аяғын көкке көтеруіне және аспанға қарап түкіріп, аспанға тас лақтыруға қатаң тыйым салған. Жазғытұрым найзағай алғаш жарқылдағанда: «Тәңірім, ырыздығымызды молынан бер, малымыздың желінін сау, сүтін мол ете гөр!» – деп шөмішпен ақ алып, босағаға тамызып және үйдің жабығына жаққан. Көкке қарап, қол жайып, тілек тілейді. Бұл – халық емшілерінің де қолданатын әдісі. Олар аспаннан, яғни ғарыштан күш-қуат аларда қолын көкке қаратып, алақанын жайып, үнсіз тұңғыққа батып, бойына энергия жинайды. Ал көкке қарап қарғану жантүршігерлік жаман іс саналған.

Аспанға – Көк Тәңірге табыну – ислам дінінен бұрынғы таным-нанымдар. Тарихтың даму белестерінде діни нанымдар да өзгеріп, күшті діндер үстем әсер еткен. Қазақтар ислам дінін қабылдаған, әйтсе де, көшпенді өмір тіршіліктері ислам дінінің терең тамыр алып нығаюына кедергі болған. Отырықшы елдердей емес, қазақтарда мешіт-медреселер аз болған. Сондықтан қазақтар ислам дініне кіргеннен кейін де, бұрынғы салт-санасын сақтап қалған. «Тәңір» мен «Алла» ұғымдары алғашында жана-са жүріп, кейіннен «жаратқан», «жасаған» бір мағынаға бірігіп кеткен. Уақыт өте келе көптеген нанымдар діндік дәрежеден ығысып, кәдімгі қарапайым тұрмыс-салттағы ырымдар, жөн-жоралғылар қатарында қолданылған.

Көшпенділер, оның ішінде қазақтар көктегі Күн, Ай, жұлдыздарды киелі санаған. Аспан әлеміндегі жұлдыздар адам өмірімен тығыз байланысты. Әрбір адамның тағдырымен

ұштасып жататын өзінің жұлдызы болады дейді. Жұлдызы жоғарыласа, ол адамның бағы ашылады, төмендесе, бағы таяды. Жұлдызы оңынан туса, ісі сәтті болады, солынан туса, қырсық шалады. Ол жұлдыз жерге ағып түссе, сол жұлдыздың иесі өледі. Тіліміздегі «жұлдызы батты», «жұлдызы сөнді» дейтін ұғымдар осыған байланысты шыққан. Ісі сәтті болып, басына бақ қонған адамдарды «жұлдызы оңынан туды», «жұлдызы жанды» дейді. Аспаннан аққан жұлдызды көрген адам: «Менің жұлдызым жоғары, сақтай гөр тәңірім», – деп сыйынады. Ата-бабаларымыздың ұғымында адамдардың жұлдыздары әр алуан, бірінікі біріне ұқсамайды. Кейбір жұлдыздар – топырақ, кейбірі – су, енді бірі – от, тағы бірі – ауа, жел сипаттас болып келеді. Бұл адамның мінезін, арадағы қарым-қатынасын белгілейді. Мысалы, жұлдызы су текті адам жұлдызы от текті адаммен жараса алмайды. Бір-бірімен тіл табыса алмайтындарды «жұлдызы жараспады» деп, өмірі өш болып жүретіндерді «бұлардың жұлдызы қарсы» дейтіні осы жұлдыздарға байланысты түсініктерден шыққан. Адам тағдырын жұлдызбен болжап айту, көріпкелдік жасау Шығыс әлемінде баяғыдан бар. Бірақ бұған ислам діні тыйым салады. Алайда аспан денелерінің адамдар түгілі жан-жануар, өсімдіктерге тікелей әсер ететінін ырым-жырымға сенбейтін ғалымдардың өздері дәлелдеп жүр.

Екінші қазына – **Күн**. Күн – әлемдегі тіршілік тірегі. Күллі адамзат, өсімдіктер әлемі, құрт-құмырсқа, жан-жануар күннің шуағынан нәр, күш-қуат алады. Күн – жылу, жарық көзі. Күнсіз тіршілік жоқ. Бұл дәлелдеуді қажет етпейді. Қазақтар ұл-қыздарының атын күнмен байланыстырып, сәбилеріне Күнту, Күнтуар, Күнімжан, Күнсұлу, Күнтай деген секілді аттарды қояды. Мұның барлығы «күндей мейірімді», «күндей көпке ортақ, мейірбан», «күндей арайлы болсын» деген ниеттен шыққан.

Үшінші қазына – **Ай**. Ай – әлемнің түнгі нұры. «Ай болмаса аспанда адасады» дегендей, Ай болмаса, дүниені қара түнек басар еді. Жаратылыстың түнгі ырғағы бұзылады. Табиғат түн әлемінде Ай сәулесімен ерекше бір тебіреніске түсіп, тынығады екен. Ай – Жердің табиғи серігі. Ай Жер шарындағы ауа райына, Жер қозғалысына, оның өз осінде айналып тұруына зор

ықпал жасайды, яғни Ай – Жердің тірегі. Ай Жер мен Күннің аралығына келгенде екі-үш күн көрінбейді. Қазақ мұны «өліара» деп атайды. Содан кейін Ай Күннің сол жақ шетінен шығып, Жердің батыс көкжиегінен жіңішке орақ тәрізді болып көрінеді де, күн санап өсе береді. Қазақтар жаңа туған Айды көргенде басын иіп, тәжім етеді. Қолын көкке жайып: «Ай көрдік, аман көрдік, баяғыдай заман көрдік. Ескі айда есірке, жаңа айда жарылқа!» – деп тілек тілейді. Ай «орағы» күн санап өсіп, дөңес жағы оңға қараған жарты дөңгелек болады. Бұл – Айдың бірінші ширегі. Шығыс халықтары, оның ішінде қазақтар алғашқы ширек – жеті күнді қасиетті санайды. Осыдан кейін тағы жеті күн өткенде Ай дөңгеленіп толады. «Он төрттегі айдай толықсыған» деп бойжеткен қыздарды айтып жататыны сондықтан. Бұдан ары қарай толық Ай оң жақ шетінен бастап кетіліп, азая береді. Жеті күн өткенде Айдың сол жақ жартысы қалады, бұл – Айдың соңғы ширегі. Сол кемігеннен кеміп, Ай көрінбей кетеді. Бітер Айдың бейнесін қазақтар өлген адамның бейітіне, күмбезіне орнатады. Ана бір жолы Зейнеп екеуміз Жәмкенің басына, зиратқа барғанда туар Айдың бейнесін қадап қойған бірнеше ескерткішке көзім түсті. Бұл дұрыс емес. Жаңа туған Ай төңкерілген «)» әрпіне ұқсайды да, біткен Ай «(» әрпінің өзіне ұқсайды. Бұрын қазақтар Айдың алғашқы ширегі мен соңғы ширегін ешқашан шатастырмайтын. Қазір жазба күнтізбеге әбден үйренгендіктен көбі мұны ажырата алмайды. Туатын жаңа Айдың орағы батыстан кешке қарай көрінеді. Бітер ай шығыстан таң алдында шығады. Ертеде қазақтың кез келген баласының өзі бұл айырмашылықты жақсы білген.

Адам ағзасы жалпы Жер мен кеңістіктегі құбылыстардан әсерленеді. Ай толғанда жүрек-қан тамырлары аурулары мен өлім азайып, адамның ойы, еңбекке қабілеті артады екен. Керісінше өліарада жауын-шашын болып, ауа райы өзгереді, бас ауруы, ұйқысыздық, қан қысымы көтерілуі жиілеп, созылмалы аурулар қозады екен. Ал «айкезбе» дерті барлар Ай сәулесі болмағандықтан тынышталып қалады. Айдың өсімдіктер әлеміне, оның тіршілігіне тікелей әсері болатынын ғалымдар дәлелдеп қойған. Айталық, Ай толғанда өсімдіктер суды бойына көп сіңіреді, осы кезде отырғызған көшеттер тез

өсіп-жетіледі. Орман шаруашылығымен ертеден айналысатындар ағашты Айдың жаңа туған бас жағында кеседі екен, ол кезде ағаштың бойында су аз болғандықтан, шірімей, көпке шыдайды. Біздің қазақтың үй жасайтын шеберлері киіз үйдің ағашын Айға қарап дайындауды баяғыдан білген.

Қазақ халқы Айды қолмен көрсетпейді. «Айға қарап түкірме», «Айға қарап дәрет сындырма», «Айға телміріп қарама» деп тыйым айтуы тегін емес. Тілімізде Айға теңеп, Аймен байланыстырып айтатын сөздер көп. Әсіресе, адам аттары: Айтуған, Айтуар, Айдабол, Айбек, Айбол, Айжарық, Айжан, Айгүл, Айсұлу, Айғаным, Толғанай секілді әдемі есімдер жеткілікті, – деп ата темекісіне қол созды.

– Вот это да-а-а! – деп Бәкең таңдайын қақты. – Астролог емес адам мұның бәрін қайдан біледі? – деп басын шайқады. Ата үндемей темекісін түгіндете берді.

Қазақтар Ай көрінбейтін өліарада жұбайлардың жақындасуына тыйым салғанын анам талай рет құлаққағыс етіп ескертуші еді. «Сол кезде бойға біткен баланың болмыс-бітімінде, мінезінде, денсаулығында қандай да бір кемдік болады», – дейтін. Атаның айтқан әңгімесінен өліара кезінде адамға қатер бар екеніне тағы да көз жеткізіп, анық түсіндім.

– Төртінші қазына – **Жер**, – деп ата сөзін жалғады. – Жер – барлық тіршілік иесінің анасы. Жер болмаса, еш нәрсе өсіп-өнбес еді. Құдай тағала керемет сұлулықпен көмкерілген, байлық пен ырысқа толы мекен – Жерді адамзат үшін жаратқан. Таулармен асқақтатып, далалармен кеңейткен. Мұхит-теңіздермен тереңдеткен. Адамның ырыздығын Жерден берген. «Адам топырақтан жаратылған, өлгеннен кейін оның жатар орны – Жер, адам туғанда қай жердің топырағы бұрқ етсе, сол жерге жерленеді» деп болжам айтқан. Қарап тұрсақ, мұның да негізі бар. Адамның топыраққа жерленіп, топырақпен көміліп, топыраққа сіңетіні – шындық. Қазақта мақсатсыз, себепсіз жер қазу, әсіресе балалардың жер қазіп, топырақ шашып ойнауы – жаман ырым, оны өлім тілегенмен бірдей көріп, қатаң тыйым салынады. Сол секілді жерді тепкілеуге болмайды, киесі ұрады делінеді. Адамның артынан топырақ шашу қарғыстың ең жаманы саналады. Өте бір маңызды нәрсеге серт еткенде, уәде жасап,

сөз бергенде топырақ жеп, ант етеді. Мұның да жолы – ауыр. Егер айтқанын орындамай, өтірік ант берген болса, Жердің күдіретіне, киесіне ұшырайды деп түсіндіріледі. Өйткені ол Жерді куәлікке тартты.

Найзағай түскен адамды жер қазып жатқызып, топырақта ұстап емдеген. Жер адам бойындағы артық энергияны өзіне қабылдап, адам денесін тазартады. Қазіргі кезде электр тоғы соққан адамды алдымен топыраққа көметіні сол халықтық емнен алынған. «Атың шықпаса, жер өрте» деп қазақ жер өртеуді үлкен қылмыс санайды. Өйткені топырақ күйіп, ылғалынан айырылады, топыраққа түскен өсімдік дәндері, тамыры қоса күйеді. Ал өсімдік шықпаса, мал қырылады, мал қырылса, адамның тіршілігі тығырыққа тіреледі деп түсіндіреді. Қарапайым әрі талас туғызбайтын қиысыны берік ұғым екеніне дау жоқ. Тілімізде «өртеңге шыққан» дейтін тұрақты тіркес сөз бар. Бұл – өртенген жерге әйтеуір аман қалып, жауын-шашынның нәр беруімен өскен шөпті бағалау. Кейде образды түрде бұл сөзді адамға да арнап айтады. Үлкен төңкерістен, аштықтан, 37-жылғы нәубеттен, кешегі Екінші дүниежүзілік соғыстан тозып, еңсесі түскен халықтың енді өсіп жатқан ұрпағын, оны ішінде қаулап бас көтерген ғалым, ақын-жазушы, суретші, өнерпаздары мен еңбек ерлерін «өртеңге шыққандар» деуге болады.

«Біздің қазақтардың кіндігі туған жеріне жабысып қалған» деу – ақиқат шындық. Көшпенділер ұлтарактай жері үшін жанын да, қанын да, қайрат-жігерін де аямаған. Қазақ – жер сатпаған халық. Оны анасын сатумен бірдей көрген. Жерін жатқа тарту етпеген. Патшаның қол астына бағынған соң кетті ғой қазақтың небір құйқалы атақоныстары. Бұл үдіріс оқтын-оқтын әлі тоқтаған жоқ. Күні кеше Хрущевтің дәуірлеп тұрған кезінде әкесі Сергейден қалған мұрадай қазақтың едәуір жерін көршілерімізге бөктертіп жіберген жоқ па, – деп өңі сұрланып, тісін шықырлатып үнсіз отырып қалды.

– Адамзат үшін, – деп сөзін қайта сабақтады, жан-жануар, өсімдік үшін жалғыз ғана ырыздық бар, ол – Жер. Қазақта жермен, топырақпен байланысты небір мағыналы, көркем мақал-мәтелдер бар. «Асыл – жерден, ақылды – елден», «Жері байдың елі – бай», «Жер – ырыстың кіндігі, еңбек – ырыстың қазығы»,

«Көзін тауып еңбек етсең, жеті қабат жер семірер», «Жер тоймай, ел тоймайды», «Жерге жақсылық қылғаның, тасыды дей бер қырманың», «Әкім елге ие, ел жерге ие», «Алтының да, малың да топырақтан садақа»... Мысалы үшін айтып отырмын, әйтпесе мұндай өнегелі сөздер тілімізде жетіп жатыр.

Бесінші қазына – **Су**. Сусыз тіршілік жоқ. Бүкіл адамзат, қыбырлап-жыбырлаған барлық жан иесі, өскін-өсімдіктер тек су арқылы өмір сүреді. Жерді анаға теңеген халқымыз суды да ертеде «Су-ана» деп қасиеттеген. Анасыз адамның өмірге келмейтіні секілді су жоқ болса, өмір сүру де жоқ. Сондықтан қазақ ұғымында суға түкіру ананың бетіне түкіргенмен бірдей, суға жуынды төгу, дәрет сындыру қылмыс, күнә саналады. Су – таза. Оның тазалығын сақтау өмір-тіршілікті сақтау екенін бұрынғы замандарда өткен ата-бабалар жақсы түсініп, бізге өсиет еткен. «Таза болсаң судай бол, бәрін жуып кетірген», «Сулы жер – нулы жер», «Бұлақты жер – құрақты жер», «Толысып аққан дария – мейірбанды қария», «Бұлағы болмаса, өзен де сарқылар», «Жылай-жылай құдық қазсаң, күле-күле су ішерсің» деген мақалдар бар. «Су ішкен құдығыңа түкірме» деп тыйым айтады. «Сумен ойнама, батарсың» деп сақтандырады. «Тау мен тасты су бұзар» деп судың ғаламат күшін ұқтырады. Шошынып ауырған адамды сумен ұшықтап емдейді. Бұл күні бүгінге дейін ел ішінде жалғасып, өз пайдасын көрсетіп келеді. «Сулы жер құрақсыз болмас, таулы жер бұлақсыз болмас» деп су бар жерде сұлулық, тіршілік бар екенін түсіндіреді. Суды қадірлеп бағаламаған ел апатқа, азапқа ұшырайтынын тіршілік тәжірибелері адамға көрсетіп-ақ келеді. «Судың да сұрауы бар», «Аққан судың да тоқтауы бар» деп халық көрегенділікпен айтқан.

Алтыншы қазына – **От**. От – Күннің жердегі ұшқыны. Қазақта «от көктен түскен» дейтін көнеден келе жатқан сөз бар. Бұл шындықпен астарласып жатыр. Ертедегі адамдар шатыр-шұғыр найзағай ойнап, аспаннан жерге түскенде жанды-жансыз нәрселерді өртеп, күйдіріп жіберетінін көрген. Көріп қана қоймай, отты пайдалануды, оның жойқын күшін игеруді үйренген. Оттың жылу, жарық беретін, суықтан қорғап, ауру-сырқаудан сақтайтын құдіретін жан-тәнімен түйсініп-түсінген.

От бар жерде өмір бар. Адамзат отты пайдаланып, меңгеру арқылы әлемге тарап, өсіп-өнді. От арқылы небір кереметтерді жасап, өмірге келтірді. Қазақ халқы От-ана деп жылуы мен жарығы үшін отты да анаға теңеген.

Көшпенділер ерте кезде оттың атын киелеп «алас» деп атаған. Адам науқастанғанда маздап жанып тұрған отты айналдырып ұшықтайды. Қыстаудан жайлауға көшерде, жайлауға шығаберістегі көш жолына екі жағынан мол етіп от жағып, түйелі көшті, қоралы қойды, басқа да малды оттың арасынан өткізіп, ыстық жалынмен тазартады. Қазіргі біздің ұғымымызша, залалсыздандырады. Өйткені қыс бойы бір орында қозғалмай отырғандықтан қыстау ластанып, адамға, малға зиянды кесірлер жұғуы мүмкін. Ал жайлау – таза қоныс, оған ауру-қырсық апаруға болмайды деп бұл ырымды мықтап ұстаған.

Баланы бесікке бөлерде міндетті түрде отпен аластап, «алас, алас, әр пәледен қалас» дейді. Жаңа түскен келіншек қайын ата босағасынан сәлем бере табалдырықтан аттаған соң, отқа май құяды. От лаулағанда жасы үлкен әжелердің бірі алақанын отқа тосып, одан кейін келіннің бетін сипап: «От-ана, жарылқай гөр, өмірін өзіндей жарық ет!» – деп тілейді. Осылай келіннің алғашқы қадамын жылумен, жарықпен қарсы алып, келешегіне сәттілік тілеп тұр.

От ертеден бері шаңырақтың символы саналады. «Менің үйім» демей – «от басым», «от жаққан жерім», «бір үй» демей – «бір түтін», үй иесін «отағасы» деген әдемі тіркестер шыққан. От – ырыстың тіреуі, үйдің қамқоршысы, береке-құты. Сондықтан отқа түкіруге болмайды. Айталық, адамдар бір нәрсені өте жеккөргенде, жиіркенгенде, жаман иістен жүрегі айнығанда түкіреді. Ал от – өте таза, ол – қасиетті, сол үшін отқа түкіру – күнә, бұл – тыйым. Сол секілді оттан аттау, отты аяқпен тебу анаңның басынан аттап, ананы тепкенмен тең саналған. Ешбір себепсіз от шығару, отпен ойнау – от құдіретіне жауапсыз қарағандық. Оның қадір-қасиет күшін жай құбылыс ретінде қабылдау кімді болса да орны толмас өкінішке ұрындырады. Ата-бабамыз «Отпен ойнама, күйерсің», «Ойнақтаған от басар» деп мақалдаған.

Жаурағанды күлдірер,
Аяғы жоқты жүргізер.
Өз еркіне жіберсең,
Дүниені бүлдірер, –

деп жұмбақтап, отты абайлап, қажет жеріне ақылмен пайдалану керектігін ұқтырып отырған.

Қазақ ұғымында біреудің отын сабалау, отын өшіру – үлкен қылмыс. Ондай адамдар жазаға лайық. Тілімізде «оты өшті», «түтін түтетері қалмады» дейтін сөздер бар. Бұл «бір әулеттің ұрпақ жалғастығы үзілді, ешкімі қалмады» дегенді білдіреді. «Отың өшсін!» – дейтін сұмдық ауыр қарғыс осыдан шыққан. Қазақтар үйде адам бола тұра ертелі-кеш оты жанбайтын үйді молаға теңейді. Тірі адамның тіршілігі үйіне от жағудан басталады. Ертеңгілікте тұрғанда таза қолмен от жағып, алдымен өз үйіңнен дәм татуың міндет. Кешкілікте әсіресе бейуақта үй отсыз болмауы керек. Кейде ұрыс-жанжал болған шаңырақта от жанып, қазан қайнамай, дастарқан жайылмай үйдің берекесі кетіп, көңілсіздік басатыны бар. Ондайды халқымыз «от басы ала болса, кереге басы сайын бәле болады» деп таулық жоқ жерде от өшіп, үйден жылылық кететінін ұқтырады. «Отбасы тату болса, шырағы жанар» деп бірлікке шақырады.

От қаттыны жұмсартады, жұмсақты қатайтады, ласты тазартады, ажырағанды біріктіреді, көңілді жадыратады. Алайда от бағаламағанды оңдырмай жазалайды. Әрбір адам отқа бір сәт қарап ойланып, оттай жылы, оттай өткір, оттай жұмсақ, оттай күшті, оттай мейірімді болуға тырысқаны қажет-ақ. Бабаларымыз оттың сан алуан қасиетін жан дүниесімен түсініп, ұғынғандықтан да неше түрлі ырымдар мен тыйымдарды, мақал-мәтел жұмбақтарды, өлеңдерді тамаша теңеу сөздермен өрнектеп, бізге мұра етіп қалдырған. «Шырағым» деген бір ауыз сөздің өзінде қаншама мейірім, ақ ниет, ықылас жатыр. Әділ де шыншыл әрі шешен сөйлейтін кісіні «от тілді, орақ ауызды» деп, ержүрек, таланты мен талабы өрге сүйреп тұрған адамды «жүрегінің оты бар», «көзінде от бар» деп жатады. Айта берсе, мұндай теңеу-ұғымдар көп-ақ. Енді осы жерде айта кетер бір жайт, әлемнің төрт негізі – топырақ, от, су, ауаға ешқандай ғылыми түсініктің керегі жоқ, бұларсыз тіршілік болмайты-

ны баршаға аян. Жаратылыстың осы түп-тектерінің қасиетін бір-бірінен артық не кем санау мүмкін емес. Олардың бірлігі – тіршілік тірегі. Мысалы:

Бар ма, жоқ па, анық көрмейсің,
Ол жоқ жерде өмір сүріп жүрмейсің, –

деп бір ауыз жұмбақ арқылы ауаның құдіретін тұжырымдайды. Білгір білімділер ата-бабаларымызды қараңғы болғандықтан «табиғатқа табынды» дейді. Ертедегі адамдар табынып, құлшылық етіп қарап отырмаған. Жаратылыстың қадір-қасиетін, құпияларын ашып, өмір-тіршілігіне пайдаланды. Сол арқылы адам табиғатпен аражігін ажыратпай, керісінше етене жақындап, оның сырларына үңіліп, түсінген сайын табиғатты аялап, ардақтаған. Өкінішке қарай, адамдар өздері ойлап тапқан ғылым мен техниканың жетістіктерін әлемнің төрт негізіне қарсы бағыттап алған. Жаратылыс табиғатты парасатпен пайымдап пайдаланғанда ғана тіршілік сақталады. Әйтпесе, адамдар ақырзаманды өз қолымен жасайды.

Жетінші қазына – **Ит**. Ит адамзаттың жер бетіндегі алғашқы серігі, қорғаушысы. «Адам ата мен Хауа ана пейіштен қуылғанда жерге бірге келген» деген аңыз әлем халықтарының барлығында бар екен. Бұл да қызыл сөз емес. Итті басына ұрмайды, аяқпен теппейді, тамақ дәметкен итті «кет» деп қумайды. Әрине, бұл ырымдар қазір қалды ғой. «Жақсы ит өлігін көрсетпейді» дейтін сөз бар қазақта. Шындығында солай, оқыстан бірдеңеге ұрынып өлмесе, қартайған иттің қашан есігіңнен кетіп қалғанын білмей қаласың. Іздесең де таба алмайсың. Таңғаларлық құбылыс. Енді бір аңызда «Адам ата мен Хауа анаға ілесіп келгенде иттің ұртында бидай болыпты, сол бидайдан өсіп-өніп, көбейіп, дүниежүзіне бидай солай жайылған» делінеді. «Біздің жеп жүрген нанымыз – иттің ырыздығы» деп көшпенділер итті жақсы асыраған. Енді бір қызық бар. Табиғатта арпа, сұлы, бұршақ, тары, алма, өрік, сол сияқты дақылдар мен жемістердің жабайы түрі бар. Бірақ жабайы бидай жоқ. Болған емес. Адам өзге тамақтан жалықса да, нанныан ешқашан жалықпайды. Алдында астың түр-түрі тұрса да, адам нан іздейді. Нан – пейіштен келген дәм дейді. Ар жақ-

бер жағын тереңірек ойланып, материалистік көзқарасты итеріп тастасаң, бидайдың ғарыштан келгеніне сенесің. Оны алып келген итті «жеті қазынаға» қосудың қисынды екеніне және иланасың, – деп ата бүгінгі сөзін осылай бітірді.

«Жеті қазынаны» санын айтып, сыдыртып санап шықпай, жүйелеп тұрып кеңінен таратып әңгімеледі. Ертең жалғастырар ма екен деген қанағатсыз көңілдің көзімен қарап, асүйдегі үстелдің тартпасынан сырты майлана бастаған күнделігімді алдым. «1974 жыл. IV-12. жексенбі» деп жаза бастадым...

Әлдебір сөз басыма кірсе, көпке дейін қонақтап, шықпай қоятын әдеті бар. Атаның түндегі әңгімесінен кейін ойымның тоғысар түйіні «жеті» болып кетті. Ертеңгілікте дүкендегі айран-сүттің кезегінде тұрғанымда «алдыңғыларға артық берме, бізге жетпей қалады» деп соңғылар дүкеншімен айқайласып жатқанда да, ойымның бәрі «жеті» болатын. «Алып – алтау, жеп жетеу болмас», «Айла – алтау, ақыл – жетеу», «Алтымын деп аспа, жетіге жолығарсың» деген мақалдар басымда сайрандап жүрді. У-шу кезектен айран-сүтімді алып, «жерден жеті қоян тапқандай» олжалы болып, далаға шықтым.

Үйіміздің кіреберіс есігінен бері шығып келе жатқан Дима сәлемдесті. Ол – бізден бір қабат төмен тұратын көршінің баласы. Осыдан бір апта бұрын әкесі жол апатынан қайтыс болып еді. Тоқтатып бір уыс кәмпит бердім, «балмұздақ алып жерсің» деп майда тиын ұстаттым. Бала көздері жаутандап, қайта-қайта алғыс айтып жатыр. «Берсең балаға бер» деген – осы, болар-болмасқа сонша риза болды. Дима бар-жоғы екінші класта оқиды, ержеткенше сүйеу болар әке иығының жоқтығын талай көреді-ау деп жүрегім шымырлап кетті. Ол кеткен соң «жетімнің басынан сипағанның жеті күнәсі жеңілдейді» деген сөз ойыма сап ете түсті. Күнәм жеңілдей ме, жоқ па – тек баланың көңілін көтергім келіп еді... Анам марқұм: «Сауапты, қайырымды таза жүрекпен, адал ниетпен жасау керек. Қарымтасы қайтар деп мейірімді көріну үшін істесең, ол жақсылық емес, шолақ ойдан туған ішкі есеп болады. Күнәнің үстіне күнә қосасың», – дейтін.

Пошта жәшігінен газеттерді алып жатқанымда күндегі көріп-ақ жүретін «Жетісу» газеті көзіме жарқ етіп, өзгеше көрінгендей болды. Басқа газеттермен бірге қолтығыма қысып, лифт күттім. Пәтеріміз жетінші қабатта. «Жетісу, Жетісу» деп ішімнен қайталап тұрып, өзендерді санай бастадым: Іле, Ақсу, Қаратал, Лепсі, Көксу, Тентек, Шу. Осы кезде лифт те келді. Енді ойыма бір шумақ өлең оралды.

Жетісу басталады өзен Шудан,
Шөбі шүйгін, суы мол, елі думан.
Жердің жүзін жеті рет шарласаң да,
Асатын жер табылмас Жетісудан, –

деп жер жаннаты Жетісуды осылай жырлапты. Бұл өлең ақын Балтағұл Бигелдіұлыныкі. Егер естігенімді ұмытпасам, Кенен, Үмбетәлі ақындардың тұстасы, солармен қатар өмір сүрген адам. Айтса да, анам «Жетісудың жеті салы» деген ақындарды айтып отырушы еді ғой. Қалай еді... «Зырк» етіп лифт тоқтағанда ойым шашырап кетті.

Лифттен шыққанымда қарсы алдымнан Алматы қалалық партия комитетінде істейтін, амандассаң, ернін ерініп қозғайтын біздің пәтермен қабырғалас тұратын көрші келіншек ұшырасты. Мықты жерде қызметі болған соң ба, мен сияқты үй шаруасындағы адамды менсіне бермейді. Мейлі ғой, әркім өзінің деңгейіне қарай ойлайды. Ал енді бар ғой, мұның киім киісі керемет, адам қызығарлық. Түр-түрімен бойына қонымды да жарасымды етіп киетін көйлектеріне сай жүрісі де сәнді. «Жетіскен жеті шапан киеді» – бар болса, табылып тұрса, неге кимеске, «адам көркі – шүберек» демей ме.

Үйге келген соң қолым қимылдап, өзінің міндетін, үйреншікті тірлігін атқарып жатыр, ал миымда әлі сол «жеті» жүр. Жаңа лифт тоқтағанда бытырап кеткен «Жетісудың жеті салын» жинай бастадым. Сауытбек, Дәурен сал, Әлдибай, Жидебай, Қайрақбай, Балқыбек, Бекқұлы. Бұл кісілер Жетісу өңірінің бір замандарда ел таныған атақты ақындары болған екен. Анам марқұм мұнды үнімен Сауытбектің «Ақбөпе» атты әнін салғанда жүректі шымырлататын. Шешем әнді көбінесе іс тігіп отырғанда айтатын. «Қайрақбайдың әні» деп желдіртіп кететін:

Мен өзім Көкіректе Қайрақбаймын,
Он саусақ он пернеде ойнақтайын.
Елімнің еркелеткен арқасында,
Тілімді неге бүгін сайратпаймын?..

Ар жағын қанша ойлансам да, есіме түсіре алмадым. Жарайды, «жетіден» ауытқымайын.

«Жеті адам естісе, жеті ғаламға кетеді» дейді. Әрине, кетеді, өз ішіңе сақтай алмаған сырынды біреуге айтсаң болды дей бер, ол құпия болудан қалады. Желдей есіп аралап жүре береді. Тағы не еді... Ә-ә-ә, «Жеті өлшеп, бір рет кес». Асығыстық жасама, алдымен ойлан, жан-жағын сарала. Қабырғаңмен кеңес, сабырмен орынды шешім қабылда. Атаға еліктеп талдап едім, тәп-тәуір шықты. Бірақ іс жүзінде осылай істеуге төзімім жетпей қалатынын жасырып қайтейін, мүмкін өмірдің өзі қалқақалтарыстарын көрсете жүріп үйретер.

Жадына тамғадай басылып қалған, уақыт өтсе де көмескіленбейтін, ұмытылмайтын көріністер болады. Талғат дейтін ортаншы ағайым тізесіне отырғызып алып сан үйретеді. «Біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу. Қанша рет «еу» дедің, қанша рет «ау» дедің, айта қойшы», – дейді. Мен оны табу үшін қайта санай бастаймын. Балаларға санап үйретудің бұл да бір әдісі екен ғой. Қызық! Неге жетіден кейін «сегізеу», «тоғызау» деген, неге жетіге келіп тоқтаған? «Бір жетіден аспайтын қуаныш». Бұл – алыпсатар саудагерлердің қуанышы. Осы аптада пайда тауып қуанады, келесі жетіде зиянға батуы да оңай екен. Жетіге байланысты тағы не бар еді? Е-е, «жеті ғашық» бар екен ғой. «Ләйлі-Мәжнүн», «Зылиха-Жүсіп», «Фархад-Шырын», «Баһрам-Күләнда», «Сейпіл Мәлік-Жамал», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Арзу-Қамбар». Кейде «Арзу-Қамбардың» орнына «Таһир-Зуһра» қосылып та айтылады. Бұлар – түркі халықтарының әдеби мұрасында әртүрлі нұсқада, аздаған өзгерістермен айтылса да, барлығында бар белгілі жыр-дастандар. Ұрпақтан-ұрпаққа үлгі болып, шынайы да таза махаббаттың символына айналған ғашықтар. Шешемнің жинаған жырлары болғандықтан, мұның бәрі – маған ертеден таныс хикаялар.

«Төле би бабадан қалған сөз» деп, «жеті жоқты» да анамнан үйреніп едім. Жерде өлшеуіш жоқ, аспанда тіреуіш жоқ, таста тамыр жоқ, тасбақада талақ (*көк бауыр*) жоқ, Аллада бауыр жоқ, құста сүт жоқ, жылқыда өт жоқ. Бала кезден есте қалған, бірақ қазір түгел естілмейтін «жеті күннің» атауы: бүгін, ертең, бүрсігүні, арғы күн, ауыр күн, соңғы күн, азына. Әкем дәрігер болғандықтан ауруға байланысты да бір-екі «жетіні» білетінмін, білгенде – әкемнен естігендерім. Қазақ емшілерінің тілінде «жеті қан» деген сөз бар екен. Ол – қан бұзылуынан туындайтын жеті түрлі ауру. Қан тасу, қотыр, талма, алапес, көз ауруы, тіс ауруы, ұмытшақтық. Әкем: «Адамның мінезінде, дағдысында ауруға шалдықтыратын жеті түрлі әдет бар. Кез келген сәтсіздік жағдайға қамығып, қайғырып, үнемі үһілеп күрсіну өкпені зақымдайды. Ал шектен тыс есі шыға қуану жүрек қабын кеңейтіп, ауыр науқасқа душар болады. Ашуланшақ, долы, өзін ұстай алмайтын ызақорлық бауырды ауру етеді. Іштарлық, қызғаншақтық, біреуде барды көре алмаушылық бауыр еті мен бүйрекке зор зардап әкеледі. Жылаңқылық, күйгелектеніп көз жасын көп төгетіндер жүрек қабының қабыну дертіне шалдығады. Қорқақтық, үркектік, ылғи шошып жүру өт жолын ауырлатады, өттің жүруі қиындайды. Өз басын ешқашан ойламай, тек басқаның ғана күйін күйттеп, басқалар үшін шыбын жаны шыжғырылып жүретін адамдар көк бауыр сырқатына ұрынады. Аурудың көбін адамдар өз қолымен жасайды да, себепті сырттан іздейді. Денсаулығын ойлайтын жан алдымен мінез-құлқын түзеп, ішкі ой-сананы өсіруі керек», – дейтін...

«Жетілердің» есіме түскенін түгендеп, іштей өз ойыммен өзім сөйлесіп тұрғанда қасыма Бәкең келіп бірдеңе деді. Ой екпінімді тоқтата алмадым ба, тура бетіне қарап:

– «Болар бала жеті жаста бас болар, болмас бала қырық жаста жас болар», – деп қойып қалыппын.

– Есің дұрыс па? – деген Бәкеңнің көзі қылиланып кетті. «Жерге» енді түстім.

– Кешір, әкесі, кешір! Саған арнаған жоқпын. Ертелі бері түрлі-түрлі «жетілерді» есіме түсіріп жүргем. Ойым үзілмеген күйі аузымнан шығып кетті, – деп елпендеп, бәйек болып жа-

тырмын. Шыным сол, жоқ жерде онымен текетіресер ниетте емес едім. «Ұялған тек тұрмас» дегендей: – Бәке, жаңа не дедің, бір нәрсе қажет пе? – деп тіпті жік-жапар болдым.

– Мен кітап дүкеніне барып келейін, – деді Бәкең.

Соңғы операциядан кейін бір аяғы жөнді иілмейді, аяқкиімін кигізіп, «жолың болсын» деп шығарып салдым. Бес минут өтпей жатып есіктің қоңырауы сылдырлады. Бәкең әлденесін ұмытып кері қайтқан болар деген оймен келіп есік ашсам, келген батыр ағалар – Қасым Қайсенов пен Рахымжан Қошқарбаев екен. Иіліп сәлем салдым. Қасым аға: «Нұр жаусын! Бақытты бол!», Рахымжан аға: «Көп жаса!» – деп тілектерін айтты. Қасым аға:

– Айналайын-ай, әлгі Бақытжанның жап-жас болып, таяққа сүйеніп тұрғанын көріп, жүрегім езіліп кетті, – деді. Соғыстың небір сұрапыл белестерінен өтіп, талай өлімді, небір сұмдық жағдайды көріп «пісіп» кеткен кісінің жаны қасанданып, қатыгезденбей, әрдайым бойынан мейірім-шуақтың, адамгершілік пен ерге тән мәрттіктің, жанашырлықтың төгіліп тұратынына басыңды иесің, сүйсінесің.

Қапсағай ірі денелі Қасым ағаның жанында орта бойлы Рахымжан аға кішірейіп көрінетін. Бұл үйге келгенде үнемі Қасым ағаны алға жіберіп, өзі соңынан ала кіреді. «Дәуден оқыс мінез шыға қалса, маған қарағанда қалыңдау Қасекене тисін», – деп күлдіріп еді еді бір жолы. Батыр ағалар атаны сыртынан «дәу» деп атайды.

Елдің бәріне елп етіп бірден ыңғай бере қоймайтын атаның да осы інілері келгенде ықыласы ерекше. Арқа-жарқа ашылып, көңілденіп кетеді. Міне, бүгін де:

– Оу, ұзынды-қысқалы болып қайдан жүрсіндер? – деп күле қарсы алды.

Араға біраз уақыт салып, шайға шақыруға барып, бірден кіре қоймай, сәл ашық тұрған есік алдында бөгелдім. Ата сөйлеп жатыр.

– «Түйе болайын-болайын деп бола алмай қапты дә-ә» деген екен ботаны көрген бір сарт. Жаңағы айтқаның тура сондай болды ғой, – дегенде ағалар ду күлісті. Осы арада мен де бас

сұғып, дастарқанға шақырдым. Ағалар келіп дастарқан басына жайғасып, бір-бір кесе шай құйылған соң ата:

– Шаруанды істей бергін, шайды Рахымжан құяды, – деді. Үнсіз шығып кеттім.

Ата да қызық, Рейхстагқа Жеңіс туын тіккен қас батырға шай құйғызбақшы. Құйғызбақшы деймін-ау, Рахымжан аға шай құяды, оған сене беріңіз. Мен бұл әдетке де үйренгенмін. Келіннің құлағына тимеуі керек сөздер айта ма, білмеймін, ағалар келгенде мені сыпайылап шығарып жібереді. «Шіркін-ай, әңгімелерін тындар ма еді...» деп тамсанып жүремін. Ағалардың екеуі де тілге шешен, сөзге жүйрік. Амал қанша, атаға қарсы келіп, мені пері соқты дейсіз бе! Тек айтқанын орындап, ойынан шыға алсам, өзім үшін ерліктің көкесі – сол.

...Қазақ елі Ұлы Отан соғысы біткен соң он үш жылдан кейін ғана Рахымжан Қошқарбаевтың кім екенін алғаш білген. Ол кісінің ерекше ерлігінің көпке танылуына, кейінгі өмірінің басқа арнаға түсуіне бірден-бір себепкер адам – ата. Мұны біреу білсе, біреу білмейді. Көселердің қатары азайып, көзі кеткен сайын, әсіресе кітап оқымай, ғаламторға емініп кіріп кеткен жастар бұл жағдайдан бейхабар.

Рахымжан аға Қошқарбаевты ата бірінші рет 1958 жылдың алғашқы күндерінің бірінде өзіне сәлем бере келгенде көріпті. Майдангерлер тез-ақ тіл табысып, ұзақ әңгімелеседі. Атаның айтуынша, алғашында сөзін суыртпақтап бастап, бірте-бірте бөгеті ағытылған судай ақтарылып жан дүниесінде түйдек-түйдек болып түйіліп жатқан сырын да, ащы шынын да жайып салыпты. Рахымжан аға кете салып, ата Кәкімжан Қазыбаевқа телефон соғып: «Тез жеткін!» – дейді қатаң түрде. Ағасының бұйрығын екі етпейтін әдетімен ол кісі лезде жетеді. Аға келген заматта ата:

– Журналиспін дейсің! Дипломым бар деп мақтанасың. Журналиске, ең алдымен, сезгір жүрек, көреген көз керек. Соғыс біткелі бері он үш жыл өтті, Рахымжандай тарихи адамды күні бүгінге дейін көрмей жүрген неғылған журналиссіндер?

Адам ерлік жасауды жоспарламайды. Ерлікті туғызатын сәт болады. Адамның жақсы қасиеті де, жасық қасиеті де соғыста, тап сондай сәтте көрінеді. Мұндай сәт адамның ғұмырына, керек десен ұрпақтан-ұрпаққа кететін өмірбаян, өсиет болып қалады. Рахымжан – сондай қиын-қыстау сәтте асыл қырынан көрінген азамат. Ол қыры – жасаған ерлігі. Тағдыр оның өмірбаянын сол сәтте жазды. Оның өмірбаяны – отпен жазылған өмірбаян. Мен де төрт жыл соғыстың небір қияметін көрген жанмын. Бірақ фашизмнің соңғы бекінісіне айналған Берлинді алғандағы соғыс, Рейхстагқа ту тігердегі сұрапыл соғыс – ол нағыз жойқын қырғын! Рахымжан – Жеңіс жалауын желбіретіп Рейхстагқа тіккен батыр. Осыдан артық сендерге – журналистерге атаңның басы керек пе? – деп тағысын-тағы «тұзды» сөздерді айтып, «қара баласын» қара терге түсіріп, сілкіген екен.

Бұл әңгімені бізге Жан-аға өзі айтып беріп еді. Содан Кәкімжан аға архивтерді ақтарып, Рақымжан ағаның өзімен әңгімелесіп, 1958 жылы 21 ақпанда «Лениншіл жас» газетінде «Рейхстагқа ту тіккен қазақ» деген очеркі шығады. Бұл – қазақ баспасөзінде Рахымжан Қошқарбаев туралы жазылған ең алғашқы мақала екен. Осы мақала жұрт назарын бірден аударады. Рейхстагқа ту тігу миллиондаған адамның өмірін әкеткен қанды қырғынның соңғы нүктесін қоюмен тең болған. Екінші Дүниежүзілік соғыстың адамзат тарихындағы соғыстардың ешқайсысына ұқсамайтын сұрапыл соғыс болғанын әлем біледі. Жаңбырша жауған оқтың астында 360 метр жерге, үйіліп жатқан өліктердің арасымен сегіз сағат жылжып, фашизмнің бір кездегі паң да тәкаппар ордасының керегесіне Жеңіс туын желбірету – бұл ақтық арпалыс болған. Сол туды бірінші болып 21 жастағы лейтенант Рахымжан Қошқарбаев пен 18 жастағы қатардағы жауынгер Григорий Булатов тіккен. Теңдесі жоқ бұл ерліктің шындығы қазақ елі ғана емес, одақтас республикаларға да таралған. Әрине, бұл жаңалық Кремльге ұнамайды. Өйткені ресми түрде ту тіккендер – Кеңес Одағының Батырлары, Сталин ұлтының өкілі грузин Мелитон Кантария мен орыс Михаил Егоров болып саналатын.

Кәкімжан аға бір мақаламен шектелмей, ары қарай деректерді іздей береді, зерттей береді. Соның нәтижесінде «Найзағайдай жарқылдап...», «Кернеген кек» атты шынайы да сирек құжаттар мен қызықты оқиғаларға толы деректі повестер жазды. Ата өз тарапынан Мәскеу архивтерінен нақты деректерді тауып, оларды жүйелеп, Р.Қошқарбаев пен Г.Булатовтың тарихи ерлігінің елеусіз қалып бара жатқанын, әділетті орнату парыз екенін айтып, Мәсекуге екі рет, Д.А.Қонаевқа екі рет хат жазған екен. Мен ата жазған бір хаттың үйдегі көшірмесін атамен бірге қағаздарын реттегенде өзінің рұқсатымен оқыдым. Ата әдетте хат жазғанда екі дана етіп жазатын, біреуін арнаған адамына жіберіп, екіншісін ай-күнін, жылын жазып, қолын қойып, үйде қалдыратын. Мен көрген хатта былай жазылған:

«Уважаемый Динмухаммед Ахметович!

По состоянию здоровья я, к сожалению, не смог воспользоваться Вашей любезностью принять меня. У меня никаких личных просьб и других дел к Вам нет. Я хотел Вам доложить об одном обстоятельстве. «С ТЕХ ПОР ПРОШЛО 25 ЛЕТ», т.е. о подвиге Рахимжана Кошкарбаева и Григория Булатова, которые первыми подняли красный флаг над Рейхстагом.

В результате долгих поисков в архивных материалах я написал справку для Вас. Надеюсь Вы найдете время прочесть ее. «Ерлік елеусіз қалмасын» – это мой афоризм. Кошкарбаев и Булатов живы. Их героическому подвигу исполнилось четверть века. Я, как гражданин и как воин обращаюсь к Вам просьбою объективно разобраться в этом вопросе. Мне 60 лет, у меня есть воинское самолюбие. Очень надеюсь, что Вы меня правильно поймете.

Гвардий полковник, писатель Баурджан Момыш-улы

13.II-70г. Алма-Ата» деп қол қойған. Өз басы үшін бір бастыққа хат жазып, бір есікті қағып көрмеген ата батыр інісінің жоғын жоқтап, әділеттілік үшін қабырғасы қайысқан. Амал қанша, Д.А.Қонаев тарапынан жоғары жаққа ұсыныс болғанымен Мәскеу бұл іске жол бермей, жауып тастай бер-

ген. Өйтпей қайтсін, онда «сценарий» бойынша ту тіккендер әшкереленіп қалар еді.

«Әділеттілік қашанда жеңеді, бірақ кешігіп жүреді» деп ата айтқандай, қап түбіне қанша жасырғысы келгенімен, шындықтың алтын кездігі жарқ етіп, жарып шықты. Тәуелсіздіктің панасында 1999 жылы 7 мамыр күні Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жарлығымен Рахымжан Қошқарбаевқа «Халық Қаһарманы» атағы берілді. Ал Жеңістің 65 жылдығында орыстар амалсыздан шындыққа илігіп, Р.Қошқарбаев пен Г.Булатовтың Рейхстагқа бірінші болып ту тіккендерін мойындауға мәжбүр болды.

Рахымжан ағаның ерлігі соғыс біткен соң көп жылдан кейін белгілі болса, Қасым ағаны «батыр партизан» ретінде жұрт ертеден-ақ танып-білген. Алайда батыр атағын ресми алуға лайық ерліктерінің талайы бүркеулі қалған. Мысалы, 700-ден аса тұтқын қамалған жау лагеріне кіріп, оларды аман-есен түгел құтқарып, фашист офицерлері мен солдаттарын тұтқындауының өзі неге тұрады. 120 партизанды бастап, Қызыл Армияның бір құрамасын Днепрдің оң жағалауына өткізгенін, сол жолы бірнеше селоны жаудан азат еткенін айтсақ... Днепрден тірі өткен 2438 адамға Кеңес Одағының Батыры атағы берілгенде Қайсеновтің ерлігі еленбей, атақтың басқаға бұйырғаны секілді қиянаттар да болған екен. Алайда Қасым Қайсеновке жасалған теңсіздіктерді украиндықтардың өздері ашып, газеттерге жазып, жинақ кітаптарда атап, тіпті маршал А.А.Гречконың «Карпаттан асқанда» дейтін кітабында Қ.Қайсеновтің ерлігі баяндалатын тұстары бар. Қасым ағаны украиндықтар «біздің Вася» деп құрметтеп, жылда қонаққа шақырып ардақтайтын. Ол кісінің де батыр атағын ресми алуына Кремль кедергі болыпты. Еліміз Тәуелсіздік алған соң, 1995 жылы 24 сәуірде Қасым ағаға «Халық Қаһарманы» атағы берілді. Сонда аға телеарнадан сөйлегенде: «Жарты ғасыр өтсе де, бүркеуде, таптауда жатқан әділетсіздіктің темір бұғауын бұзып, Елбасымыз менің кеудеме Алтын жұлдыз тақты. Оған партизандық ақ алғысымды айттым. Бірақ еркін мемлекеттің осы жоғары наградасын мен емес,

Бәукең – Бауыржан Момышұлы алуы керек еді», – деп көзінен жас тарам-тарам сорғалап кетті. Адам таңғаларлық көрініс әрі салмағы ауыр сөз еді. Шынайы батыр қай кезде де батыр болып қалады екен. «Марапатталдым» деп басын жерге иіп, ешкімнің қолынан сүйіп төмендемеді. Ол кісі атаққа, сыйға лайық болған соң берілді. Қасым аға өз кәдірін де, өзгенің кәдірін де білетін терең ойлы жан болатын. Бұл Қасым ағаның ата үшін біз көрген үшінші рет жылауы еді.

Бірінші рет 1989 жылдың аяғына таман Бақытжан екеуміз Күләш Байсейітова атындағы көшемен көтеріліп, Жамбыл көшесінің қилысына жеткенде жеңіл машина алдымыздан кесе көлденең тоқтап, ішінен Қасым аға түсті. Сәлем беріп, бәйек болып жатырмыз. Байқаймын, әлденеге абыржулы секілді. Әдеттегідей ақжарқын көрінбеді. Бақытжанға қарап, күйзеле сөйлеп кетті.

– Украинаның орманын кезген қанды айқас соғыс жылдарымнан ары ауыр күй кешіп, қаныма қарайып келе жатыр едім, бір жұтым таза ауадай алдымнан сендер шықтыңдар, – деді аға.

– Аға, тыныштық па? Неге ренжідіңіз? – деп Бәкең сөзді бөлді.

– Өздерің білесіңдер, келер жылы – Бәукеңнің 80 жылдығы. Қазір ел ішінде де, зиялы қауым арасында да Бәукеңнің жұлдызы туралы мәселе көп көтеріліп жатыр. Бұл – бұрын да талай қозғалған тілек. Бүгін сондай бір жиналысқа қатыстым. Әңгіме арқауы Бәукеңді, Рахымжанды, мені Жеңістің 45 жылдығына орай батыр атағына ұсыну туралы екен. Шынымды айтсам, Бәукеңмен қатар атым аталады деп ойлаған жоқпын. Бәукең қайда, мен қайда? Жиналыстың қаулысына екі адам қарсы шықты. «Какне они герои? Они же хулиганы!» – деп жүзі шімірікпей айтып салды. Жуан жұдырығым шыбын тайып жығылардай жылтыр бетін бүлдірмесін деп: «Қолыңда дайын тұрған жұлдызың болса, бермей-ақ қой, бірақ аруақтарға тіл тигізбе!» – дедім де, жиналыстан шығып кеттім. Ерлер шөгіп, есерлер алға шыққан заман ба, терісіне сыймайтын қызғаныш па, шоқысының шоқтығы әлдеқашан көкке тиген Бәукеме, елінің мерейін асырған Рахымжанға неге соқтығады? «Жат

қорлықтан өз қорлық жаман» – қасқыр тістеп, қан шығарса, жаман иттер жұлып жей беретінін ата сақалдары аузына түскенше білмеген, аларын алып болса да тоймайтын бұлар кім өзі? Неге бізді қорлайды? – деп ірі денесі селкілдеп егіліп-ақ кеткені. Бәкең екеуміз не істерімізді, қандай сөзбен жұбатарымызды білмей, қатты састық...

Аға атаған екі адам мүйіздері қарағайдай белгілі адамдар еді. Оның біреуі қазір арамызда жоқ, марқұм болған. Ал екіншісі – құдай амандық берсін ол кісіге, көзі тірі. Атағы да, өзі де – ірі.

...Сонымен, 1990 жыл да келді.

«Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде»,
Деп жылар талай қазақ мен өлгенде.
Сексен мен жүздігімді ұрпақ атар,
Тарихтың түкпірінен сөз келгенде, –

деген атаның бір шумақ өлеңі нағыз сәуегейлік екен. Өйткені атаның 80 жылдық тойына санаулы күндер қалғанда бүкіл елді дүр сілкіндіріп, жүректерін қуанышқа бөлеген керемет жаңалық, сары алтындай сарғайып күткен үміт ақталып, шүйінші жария болды. Ол – елу жылға жуық Кремльдің құрсаулы сандығынан шықпай жатқан атаның «Алтын жұлдызын» Елбасымыз айқасқа түсіп жүріп қол жеткізіп, қазақ халқының кеудесіне жарқырата қадады. «Әділет орнап, батырымыз жұлдызын алса екен» деп үн қосудан жалықпаған ақ тілек халықтікі болса, еңбек Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтікі болды. Кім қалай ойласа, өзі білсін, бұл – тарихта қалатын ақиқат, дәуір шындығы. Ата мен Рахымжан атаға ресми батыр атағын беру мәселесі Жеңістің 20, 25, 30, 35, 40 жылдықтарда сан мәрте көтеріліп, талай хат-өтініштер жазылғанымен үнемі нәтижесіз қалып отырған. Жариялылықтың жылы лебі есіп, тоң ери бастаған кезде құдай сәтін салып, атаның жұлдызын жұлып әкелу құрметіне Н.Назарбаев ие болды, халықтың алғысын алды. Президент сол қуанышты күндерде Момышұлы шаңырағына жіберген құттықтау жеделхатында «...Бәукең жұлдыз алған күн – халықтың жұлдызы жанған күн» дейтін жолдар бар. Қазір қанатты сөзге айналып кеткен сөйлемде де үлкен мән жатыр.

Біздің тәуелсіздігіміздің салтанат құру бастамасы сол – әділет орнаған күннен желі тартқан секілді. Өйткені көпке бармай Кеңес мемлекеті ыдырады. Ал атаның жұлдызы Қазақстанға орталықтан келген соңғы жұлдыз болды.

Қасым ағаның екінші рет атаға бола жылайтыны осы тұс еді. Атаның 80 жылдық тойына жайылған дастарқан үстінде ағаға сөз берілгенде: «Өміріме ризамын! Бәукеңнің жұлдызын көрдім...» – деп ары қарай сөйлей алмай, көзінен жас парлап кетті. Шартараптан келген 300-ден аса қонақтың толқымағаны кемде-кем. Талай үлкен аға-апалар қуаныш жасын көрсетуден қымсынған жоқ. Мұның бәрі – батырын сағынған, ардақтаған сезімдердің сыртқа шығуы еді, атаға деген таза жүректердің лүпілі болатын!

«Өттің дүние, өттің-ай, теңселе басып кеттің-ай», – деп Шал ақын айтқандай, бұл жалғанның түбіне кім жеткен! Өлді деуге аузың бармайтын өр тұлғалы қайран сабаз ағалар-ай! Олар да өтіп кетті өмірден. Рахымжан аға 1988 жылы 10 тамызда бақилық болды. Қайтыс боларынан біраз күн бұрын жан досы Кәкімжан Қазыбаевқа: «Кәкенім, менде туған аға, іні жоқ. Өлсем Бәукеңнің саясында жатайын, мені қасына қойындар», – деп аманат айтыпты. Тілегі қабыл болып, атаның қасынан топырақ бұйырды.

...Аспандағы жамыраған жұлдыздай қасиетті қазақ топырағында туған ұлылар мен даналар, артына өнегелі сөз, ұрпаққа үлгі іс қалдырған біртуарлар аз емес. Өкініштісі, соңында жанашыр іздеуші-сұраушысы болмағандықтан бұл күнге аттары жетпей көмескіленіп, жоғалып, тарих түкпіріне жұтылып кеткендері қаншама... Кәкімжан аға Рахымжан Қошқарбаевтың атына көше, мектеп беру жайлы талап-тілектердің ұйымдастырушысы болып, бұл іске белсене кірісті. Қошқарбаев туралы Кәкімжан ағадай егжей-тегжейлі мағлұматы барлар көп емес еді, ағаның жиған-терген құжаттары мен деректері «мен жақсы білемін» дейтіндердің өзінде жоқ болатын. Екі ағаның тағдырының қосылуына ата себепкерлік еткен күннен бастап, олар 30 жыл ағалы-іні бауырдай әрі сырлары бүкпесіз, әзілдері жарасқан аражігі ажырамас достар бол-

ды. Рахымжан аға сол дос інісінің кенже ұлының атын қойып, перзентханадан көтеріп шыққан. Оны бәрі «Раханның баласы» дейтін. Қазір жауапты қызмет атқарып жүрген Батыр Қазыбаев екі әкенің өнегелі тәрбиесін көрген білікті азамат болды.

Кәкімжан аға Бәкең екеумізді туған жері Сарқандқа апарып, елімен таныстырып, қайтқан соң екі айдан кейін, дәлірек айтсам, 1989 жылы 16 қазанда Орталық комитеттің Қошқарбаев Рахымжан ағаның атына көше, мектеп беру туралы ұсыныстарды бекіткенін айтып, керемет қуанып еді. Тура бес күннен кейін аға ұйқысынан оянбаған күйі о дүниелік болды. Бақытжан «асқар тауым құлағандай болды-ау...» деп Жан-ағасынан айырылғанына қатты қайғырды. Алланың жазуына амал бар ма, жүйрік көңілмен әлемді шарлайсың, бірақ баянсыз дүниені ұстап тұруға пендеде құрық жоқ. Кәкімжан ағаға да өзі пір тұтқан ағасы – атаның қасынан соңғы тұрақ бұйырды.

Қасым ағаның алып жүрегі 2006 жылы соғуын тоқтатты. Ол кісі де өмірінің соңғы күндері: «Әттең-ай, Бәукеңнің жанынан орын табылар ма екен маған...» – деп айта беріпті. Құдайдың құдіреті шығар, атаның айналасында «ешбір бос жер қалмады» деп жүргенде жыпырлаған бейіттердің арасынан әдейі көзге түспегендей, бейнебір Қасым ағаға сақталғандай атаның қасынан ол кісінің де ақымы қазылып жерленді. Көздері тірі кезінде қайғыда да, қуанышта да қасынан табылып, пәруана болған інілері енді сол өздері сүйіп аялаған адамның қасында, бір төбенің басында жатыр. Бәкең баласы мен келінін, немерелерін атаға апарғанда ағалардың басына Құран оқиды. «Өзімізден кейін де сол асылдарға дұға бағыштап жүрсін» деген әке өнегесі бұл!

Мен ағалар туралы жүздің біріндей ғана қысқа әңгіме айттым. Адамгершілік, бауырмалдық, достық секілді рухани ізгі құндылықтарды тауар ретінде қабылдап, тауар секілді пайдаланып, яғни сатылатын дүниедей көруге бой ұрып бара жатқан жаңа ғасырда өмір сүретін жастардың бірі болмаса, біріне ой салар деген үмітпен жаздым. Халық бар жерде тарих бар, сол тарихқа әрқайсысы өз кірпішін қалап кеткен қазақтың ұлағатты ұл-қыздары ұмытылмаса екен деймін.

...Алла Тағала жарық үшін күнді, тыным үшін түнді жаратқан дейді. Кейбір мақұлықтар жарықтан гөрі қараңғылықты сүйеді. Жарқанат үшін өмір қараңғылық түскен соң басталады. Мен де жарқанат сияқты түнді ұнатам. Өйткені келім-кетім кісі аяғы басылып, үй ішіндегі тірліктеріңді бір қайырып, мойның босайды. Ата әңгіменің көбін түнде айтады, тек көңіл күйі бапты болсын деңіз. Бүгін, құдайға шүкір, көңілді, бағана батыр інілерімен үйді басына көтере күліп жатқан.

...Айналамды бір шолып, шашыраңқы жатқан ештеңенің жоқ екеніне көзім жеткен соң, атаның бөлмесі жаққа қарай беттедім. Келсем, Бәкең атаға бір кітапты көрсетіп жатыр екен.

– Бүгін сатып алдым дейсін, мынауың ескі, талай қолдан өткен кітап қой, – деді ата.

– Мен оны «Букинист» дүкенінен алдым. Кәдімгі кітап дүкендерінен мұндай дүниені табу қиын. Өткенде Джон Апдайктің «Ангел на мосту» деген шығармасына тап болып едім, бүгін Акутагаваның «В стране водяных» кітабына қолым жетті, – деді.

Өз басым бұл жатушылардың ешқандай кітабын оқып көрген емеспін. Мұндайларды іздегіш – Бәкең. Көмбенің үстінен түсіп, керемет қазына тапқандай әкесіне көрсетіп, мақтанып отыр. «Енді әңгіме тақырыбы басқа арнаға бұрылатын болар, ортадан жапондардың Акутагавасын көтеріп келе қалғанын көрмейсің бе» деп іштей қынжыла бастадым.

– Балам, маған ашыған көжеңнен әкелші, – деді ата сол арада. Мен келгенде Бақытжан:

– Неге қызық емес, мен де тыңдаймын. Әрбірден соң бұл әңгімені мен бастағанмын, – деп жатыр екен.

– Сені қуып жатқан кім бар, тыңдағын. Мен біраз «жетілерді» есіме түсіріп, қағазға тізіп қойдым. Жол-жөнекей тағы толығы жатар, – деп ата мен ұсынған кесені қолына алғанда, Ержан құсап «ура-а-а» деуге аз-ақ қалдым. Ата жарты кесе көжені сіміріп алып, мұртын сүртіп, асықпай сөзге кірісті:

– «Жеті қазынаның» діни сеніммен араласып кеткен, ертеден ел ішінде айтылатын және бір түрі бар. Оған алдымен

Қыдырды атайды. Ауызекі тілде Қызыр баба деп те айтыла береді. «Қыдыр – құдайдың ерекше қасиет беріп жаратқан сүйген құлы» делінеді. «Алланың пайғамбары» деп айтылатын да аңыздар бар. «Қыдыр адамға дарыса, ол молшылық, байлыққа кенеледі» деген сенім қалыптасқан. Сопылар Қызырды жақсылықтың жаршысы, адал пенделерді қорғаушы, тура жолға бастаушы жетекші ұстаз санайды екен. Қазақтардың «Қыдыр баба қолдасын», «Жорытқанда жолдасың Қызыр болсын» деп бата беретіні сондықтан болса керек. Жылдың басы, Ұлыстың ұлы күні – Наурыз келгенде «Қызыр баба үй аралап жүреді, назары шырақ жанып тұрған үйге түседі» деп сенеді. Григориан күнтізбесі бойынша ескіше – 9 март, жаңаша 21 марттан 22-сіне қараған түнді «Қыдыр түні» деп атайды. Өткенде наурызда Зейнеп түнімен шам жағып, жеті дәмнен көжесін бұқтырып отырды ғой. Бұл – ата-бабадан қалған жөн-жоба, алдағы күнге ақ тілек тілеу. Қыдыр қонбайды, Қыдыр дариды. Ол тек адамға ғана емес, жерге де, жан-жануар, өсімдіктерге де дариды деп жатады. «Сондықтан Наурыздан соң қыстай қатып жатқанның бәрі жібіп, жан алып, көк шығып, мал төлдейді. Ол Қыдырдың дарығаны» дейді аңыз-әңгімелер.

Екінші – **Бақ**. Бақты әдетте «бақыт» деп атайды. «Бақ та – құдайдың өзгеше жаратқан күдіретті бір күш иесі» делінеді. Ол Қыдыр секілді дарымайды, бақ адамға қонады. «Бақ басқа қонған құс» деп оны қанатты құсқа теңейді. Бақ қонған адам атаққа, даңққа, мансапқа, дәулетке ие болады. Біздің қазақтар «бақ қонсын», «бағың ашылсын», «басыңнан бағың таймасын», «Қыдыр дарып, бақ қонсын» деп тілек айтады. Бірақ Қыдыр таңдап дариды, бақ таңдамайды дейді. Жаратушы ием кез келген пендесіне бір рет болса да, басына бақ қондырады екен. Аз ба, көп пе, үлкен бе, кіші ме – қалайда бақ қонады, бұл сын екен. Сол басыңа қонған бақты көтере аласың ба? Асып-тасып тәубенді ұмытып, болғанның үстіне болсын деп ашкөзденесің бе, әлде шамалы бақтың өзіне шүкіршілік етіп, қанағатты боласың ба – оның бәрі адамның санасына байланысты. Бақты баянды ету өз қолыңда. Бақтың құс секілді ұшуы да, қонуы да оңай. Оттан-судан қаймықпай өткен адамның бақтан сүрінетіні

жиі кездеседі. «Бақ қонса, тасың алтынға айналады, бақ тайса, алтының тас болады» деп халқымыз тегін айтпаған.

Үшінші – Ақыл. Ақыл – адамға берілген шексіз байлық. Адамның жер-дүниеге ие болып, қожалық етіп отырғаны – ақылдың күші. Адам ақыл-парасатымен әлемді таныды. Табиғат жаратылыстан басқаның бәрін ақылмен жасады. Ақылмен ғарышқа ұшып жатыр. «Ақыл – тозбас тон», «Ақыл – таусылмас кен», «Ақыл байлық – азбас байлық», «Ақылдан нақыл шығады», «Ақылды дүниені ойлап табады» деген сияқты дана сөздер көп-ақ. Қыдыр дарып, бақ қонғанда ақылмен ұстамасаң кетуі әп-сәтте. «Ақымақ бақтың қонғанын білмей, ұшқанын бір-ақ біледі» деп бақтың баяны ақыл екенін айтады. Әдетте «ақылды адам» деп біз жақсы адамды айтамыз. Бірақ ақылдының бәрі жақсы емес екенін ескермейміз. Ақыл қай бағытқа бұрылады, мәселе – сонда. Шыңғыс хан, Наполеон, Сталин, Гитлер немесе атом бомбасын, басқа да қырып-жоятын қаруларды жасағандар ақымақ емес. Керісінше олар – өте ақылдылар. Ақылға жүректен таралатын мейірім, ынсап, тірек болмаса, ол өте қауіпті ақыл болғаны.

Төртінші – Денсаулық. «Тәні саудың – дені сау», «Денсаулық – зор байлық» деп қазақтар саушылықтың қадір-қасиетін қысқа да нұсқа ұқтырған. Демек, денсаулық патшаның тағынан, дүниенің молынан қымбат.

Бесінші – Ана. Анасыз ұрпақ болмайды, адамзат өсіп-өнбейді. Алып та, ақын да, батыр да, данышпан да анадан туады. «Ананың алдында асқар тау да аласа», «Ананды Меккеге үш қайтара көтеріп апарсаң да, ақ сүтін ақтай алмайсың» дейді. Әлем ананы мадақтап, ананы жырлап келе жатыр. Жер бетінде адамзат барда бұл солай жалғаса береді. Ана жайлы күні-түні сөйлеуге болады, сонда да теңізге тамған тамшыдай көрінер еді. Оны өздерің де жақсы білесіндер.

Алтыншы – Тұз. Тұз Алланың адамдарға ғана емес, барлық жан-жануар, өсімдіктерге берілген несібе үлесі делінеді. Қазақтар тұзды нанмен қатар қояды. Қайтыс болған адамды «дәм-тұзы таусылды» десе, әлдебір қауіп-қатерден аман қалғанда «татар дәм-тұзы бар екен» деп жатады. Қарғыстың жа-

маны да – «дәм-тұзым атсын» дейтін сөз. Опасыздық жасағанды «дәм-тұзды аттады» дейді. Жаратылыста тұздың түрлері көп, әрқайысысының қажет орны бар. Тұзсыз еш нәрсенің дәмі де, нәрі де болмайды. Қазақтар тұзды баспайды, тұзды төгіп-шашпайды, тұзға түкірмейді. Бұл – қатал тыйым. Обал болады, өйткені тұз қасиетті. Тұз болмаса, табиғат та жадап-жұтар еді. Қазіргі кезде көшенің тоңын еріту үшін тонналап тұз төгу әдеті өріс алған. Бір күні болмаса, бір күні аяққа басып жүрген тұздың зауалы тиіп, киесі ұрып, таршылық пен қиындыққа ұрынбасқа кім кепіл болыпты. Бірақ құдіретке сенбейтін қоғамда оны кім ойлапты?

Жетінші – Ит. Кеше айтуды ұмытыппын, бір нәрселер есіме түсті. Иттің аспанға қарап, сай-сүйегінді сырқыратып, үрей үйіре ұлитуы бар. Адамдар «ой, қара басыңа көрінгір» деп ұрып, қуалап жатады. Өйткені ит жақын адам қайтыс боларда немесе бір қатер келерде өзі түсінетін түйсікпен біледі. Ит адамға алдына ала белгі беріп жатыр ма, әлде жаратушыға жалбарынып, иесі үшін медет сұрап жатыр ма – тілін ұқпаған соң біз оны білмейміз. Бірақ иттің жайдан-жай ұлымайтыны анық. Кейбір иттер өзінен-өзі үйден қашады. Сол кезде өрт, су тасқыны, зілзала секілді апаттар болады. «Бәсе, үйден безіп кетіп еді» деп жатады ондайда. Иттің үйден бекер кетпейтіні, әлденені сезген соң, соны айналасына білдіру үшін кететіні қазір құпия емес. Зерттеулер мен бақылаулар соны көрсетіп жүр. Ит иесіне өте адал, оның үйін, малын, қорасын қорғайды. Сырттан келген ниеті бұзық дұшпанды, ұры-қарыны бірден сезеді. Абалап үріп иесіне хабар береді. Қайсыбір адамдар күшікті көзін тырнап ашқаннан әдейі ұрып ызаландырып, қабаған етіп үйретеді. Ит жақсылықты да, жамандықты да ұмытпайды. Жалпы алғанда, пенделер алғысты иттен үйренуі керек, – деп ата темекісін тұтатты.

– Папа, Жуалыда аудандық газетте істеп жүргенімде, қойлы ауылдағы бір әңгімешіл қариядан «жеті ырыс», «жеті байлық» дегендерді естіп едім. Ақымақтық па, аңғалдық па – соны дұрыстап жазып та алмаған екенмін. Кейін көбін есіме түсіре алмадым, – деді баласы.

Ата әңгімесін тоқтатып қояр ма екен деп ем, жарайсың, Бәке! Тағы бір «жетінің» сұлбасы көрінді. Ата темекісін шегіп отырып-ақ сөзге кірісті.

– «Жеті ырыс» пен «жеті қазына» – мағыналас, сабақтас ұғымдар. Бірінші – **ақыл-сана**, екінші – **денсаулық**. Бұлар туралы әлгінде аз да болса айттық. Үшінші – **Ақжаулық**...

– О-о, бұл тақырыпты өзіңнен артық ешкім айта алмас, – деп Бақытжан ортадан киіп кетті. Әкесіне тигізе запыран дәмі бар сөзді айтып салды. «Бәле-ай, бүлдіретін болды-ау... Ортадан от шықпаса жарар еді...» деп қылпылдай бастадым.

– Қапталдаспай жайыңа отыр! – деді ата сөз мәнін түсіне қойып. – Тыңдағың келмесе, кеткін! – Әр сөзін тісінің арасынан сыздықтата шығарды.

– Ой, папа, кешір! Өзімше сөзінді дәмдейін дегенім ғой, – деп баласы түк болмағандай мүләйімси қалды.

– Маған шай әкелгін, – деді ата салқын жүзбен. «Жазған құлда шаршау жоқ» – кінәм болмаса да, кінәлі болып, шай қоюға кеттім.

Ойдан жүйрік не бар екен, лездің арасында басыма сансапалақ ойлар келді. Аузына ие болмай, өткенді қоңырсытып, әкесін «тістеп» тартқаны үшін Бәкенді атарға оғым жоқ. Сөйте тұра «әкесіз өскен адамның ішінде қандай қыжыл жатқанын кім біліпті» деп жұбайымды ақтап аламын. Қалай болғанда да, мен бұларға төреші емеспін. Біреуіне – келінмін, біреуіне – жар, баласының анасымын. Мен осы міндет-парызыма адал болсам болды, сонда бұл шаңырақтың дәм-тұзын ақтағаным.

Мен шай жабдығын әкелгенімде, ой, құдірет-ай, Момыш-ұлдары әлденеге күліп жатыр екен. Түсініп көр бұларды! Шекісулері де, бекісулері де өзгеден бөлек. Ортада шыбын болып мыжылар ма екенмін деп қорқып едім, құдайға шүкір, аман өтіп кеткен секілдімін.

– Үшінші – Ақжаулық, – деді ата бір пияла шайдан соң, – «Түздің тынысы – еркекке, үйдің ырысы – әйелге» дейді халқымыз. Әйел-аналар – от басының құты, ынтымақ-бірліктің ұйытқысы. Әйелсіз үйде береке болмайды. Ақжаулықтың қадір-қасиетін, өмірдегі ешкім толтыра алмас орнын жоғары

бағалағандықтан қазақ атаң әйел-ананы «жеті қазынаға», «жеті ырысқа», «жеті байлыққа» қосқан. Ана тіліміз, ата дәстүріміз жоғалып кетпей, бұл күнге жеткен болса, ол – ең алдымен, ақ жаулықты аналардың еңбегі. Өкінішке қарай, қазір талбесікке сүйеніп, «Бесік жырын» айтатын келіндер, немересіне ертегі айтатын әжелер азайды, мен осыдан қорқамын, – деп ата үндемей қалып, темекісін түтіндетіп кетті...

– Жарайды, бұл – бөлек үлкен әңгіме, – деді ата сәлден соң, – «жеті ырысты» ары қарай түгендейік. Төртінші – **Бала**. Бала – әрбір адамның өмірінің жалғасы, келешек-болашағы. Үйіңнің босағасы – алтыннан, табалдырығы күмістен болса да, перзент сүймей, адамның мейірі қанбайды. «Адамның бір қызығы бала деген» деп ұлы Абай айтқандай, шаңырақтың бар қызық-қуанышы да, базары да, той-думан мерекесі де – бала. Қазақ – өте балажан халық, баласы қанша болса да, көп көрмейді, тіпті ырым етіп бала санын бадырайтып айтпайды. Ұрпақ жалғастығына зор мән береді. Қазақтағы ең ауыр сөз – «кубас» деген атау. Сол үшін кез келген ата-ана артында ұрпақ қалып, ошағының отын жағып, түтінін түзу шығарғанын тілейді. Сол жолда атар таң, батар күн демей, тіршіліктің тақпезер тізесі батса да, төзеді. Баласының тең тұсынан кем болмай, адал азамат болғанын армандамайтын адам жоқ шығар. «Ағаш жапырағымен көрікті, адам ұрпағымен көрікті» дейді. Қазақтар бір-біріне: «Бала-шағанның қызығын көр!» – деп тілек айтады.

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Балаңды жұрт мақтаса,
Бәрінен де сол игі, –

деп баланың жақсы ержетіп, әке атына атақ қосқанын үлкен мақтаныш көреді. Бұл да – ұзаққа кететін әңгіме, тақырыптан ауытқымайын.

Бесінші – **көңіл**. Көңіл – тек адамзатқа берілген ерекше сезім. Адам көңілмен семіріп, көңілмен арықтайды. Көңіл мен пейіл – егіз ұғымдар. «Көңілі түсті», «пейілі түсті» деген бір мағынаны білдіреді. Сол көңіл мен пейіл кең болса, ынтымақ-

бірлік орнап, ырыс құйылады. Қазақтар – «көңілге қарау», «көңіл қалдырмау», «көңіл бөлу», «көңілін көтеру» деп көңілге көп мән беретін, көңіл сыйлағыш кеңпейіл халық. Көңілдің түбінде ынтымақ жатыр, ал ынтымақсыз елден береке кетеді. «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса, ауыздағы кетеді» деген халық даналығын адамның көңіл-пейіліне орай туған өсиет деуге болады.

Алтыншы – **Жер**. Бұл жерде «жеті ырысқа» қосып отырғанымыз – Туған жер. «Жерсіз ел – жетім», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Ер – елдің баласы, жер – елдің анасы» деп кіндік қаны тамған, ата-бабасының сүйегі жатқан жерін қазақтар ерекше ардақтап, қасиеттейді. Жетінші – **Ит**.

Енді «жеті қазына», «жеті ырыспен» астарласып, мән-мағынасы араласып, ұқсап жататын «жеті байлық» деген тіркес бар. Ел ішінде айтылатын бір түрі мынандай болып келеді:

Әуелгі байлық – денсаулық,
Екінші байлық – еркіндік,
Үшінші байлық – тіл байлық,
Төртінші байлық – күш-қайрат,
Бесінші байлық – ақжаулық,
Алтыншы байлық – балаңыз,
Жетінші байлық – жүз саулық.

Денсаулық – байлықтың басы. Дені сау адам өзі ынталанса, еңбектенсе, қолынан көп нәрсе келеді. **Еркіндік**, тәуелсіздік – жеке адамдардың да, бүкіл халықтың да байлығы. Еркіндігі бар халықтың болашағы, іргелі ел болу келешегі бар. Еркіндіксіз бақытқа қол жетпейді, еркіндіксіз қуаныш жоқ. Еріксіз адам құлмен тең, еріксіз ел – бодан ел. Өз қолы өз аузына жетпеген ел. Біз қазір алып мемлекеттің құрамындамыз. Сырттай бәрі кермет көрінер, бірақ біз – еріксіз елміз. – Ата осыны айтқанда көзім бақырайып, Бәкеңе қарадым. Ол «тыныш отыр» дегендей қабағын түйіп, белгі берді. «Мына сөзді біреу естіп, бір жерлерге жеткізсе, сотталып кетеміз ғой» деп ішіме діріл кірді.

– **Тіл** – байлық, – деп ата әңгімесін соза берді, – әрбір халықтың өз ана тілі – өзіне байлық-қазына. Тілден айырылған

халық жеке-дара халық болудан айырылып, құрып-жойылады. Тілсіз ұлттық қасиет сақталмайды. Қазақ тілі өз тұғырына қона алмай, мемлекеттік дәрежеге жете алмай келеді. Мен бұл мәселені соқырға таяқ ұстатқандай жіктеп тұрып, сонау 1944 жылы өкімет басшыларына жазғанмын. Амал қанша! – деп ата екі қолын екі жаққа жайып, басын шайқады да: – Әрбір қазақтың ана тілін біліп, оны ардақтауы, ұрпағына үйретуі – халыққа, ұлтқа сіңірген еңбектің, қызметтің ең зоры. Өзінің кеудесі орден-медальдарға толып, атақтың түр-түрін алып, бала-шағасы ана тілінен мақұрым болса, менің ойымша, бұл – ұлтқа жасалған қиянат. Ата-баба аруағы алдында кешірілмес күнә дер едім. Ал **күш-қайрат**, байлық деген – халықтың бірлігі, тұтастығы. Ел қуатты болса, ел ішіндегі тыныштық тұрақты болады. «Бірлігі күшті ел озады, бірлігі жоқ ел тозады», «Ырыс алды – ынтымақ» деп бабаларымыз өсиет еткен екен. Ақжаулық пен бала туралы шамалы болса да, айттым. **Жүз саулық** деген бұл жерде сандық ұғым емес. Күнделікті тіршілікте тарықпайтын, жоқтықтан біреуге жалтақтамайтын тұрмысты айтқаны. «Жүз саулық» өзінен-өзі келмейді, адамдар оны еңбегімен, маңдай терімен табады. «Еңбек етсең, емерсің», «Еңбек түбі – береке», «Бейнетің қатты болса, татқаның тәтті болар» деп ата-бабаларымыз тіршілік тұжырымдарын айтқан. Бүгін осы тойғандарыңмен барындар. «Жалмауызға да жан керек». Мен демаламын, – деп ата орнынан тұрды. Мен бөлмені желорай жасап, төсек-орнын сілкіп салып, бері қарай келдім.

Япырым-ай, мектепте – он жыл, университетте бес жыл оқысам да, бірде-бір оқулықта «жетілік ұғымдар» неге кездеспеген? Газет-журналдарда анда-мұнда көзге шалынып қалады. Бірақ соған адам мән беретіндей, көңіл тоқтатып қарайтындай етіп жазылмайды. Тек санын тізіп шығады, онда да үзіп-жұлып қана. Ата бізге оқушыға сабақ өткендей етіп талдады. Әрине, біз де дым білмейтін топас емеспіз. Бір қарағанда білетін-ақ сияқтымыз, ал ата қарапайым тілмен сол білгенінді қайталай бастағанда басқа қырынан түсініп, таңдай қағасың. Осындай әңгімелерді мектеп оқулықтарына енгізсе, қазақ балаларының

көзі көп нәрсеге ашылар еді. Бірақ ондай дүниелерді жоғарғы жақ жібермейді ғой. Біз атадан нешетүрлі әңгіме тыңдап жүрміз, мұндай сөздерді баласына немесе немересіне айтатын ата, әкелер көп пе, жоқ па – ол маған беймәлім. Бірақ мен уақыты келгенде Ержанның құлағына атасынан өзім естігеннің бәрін жеткіземін. Өйткені бұл да – бабалар аманаты.

Бала кезімде мені «қияли», «әуейі» дейді екен. Себебі құрбыларым «үйшік-үйшік», қуыршақ, «бес тас» ойнап жатқанда менің құрт-құмырсқамен, құстармен, гүлмен, шөппен «сөйлесіп», өзіммен-өзім мәңгіріп жүретін әдетім болыпты. Әкем: «Тимендер, ұрысып шошытпаңдар, менің балам жаратылысты танып-білгісі келеді», – дейді екен. Жаратылысты қаншалықты танығанымды айта алмаспын, бірақ сонау алыста қалған балалық шақтағы әсершіл, қиялшылдықтан әлі біржола арылмағаным өзіме аян. Үйдегі өзім өсірген гүлдермен «сөйлесемін», далада гүл көрсем бөгеліп, тұрып қаламын, қараған сайын қарағым келіп тұрады. Білмеймін, қай кезден құлағыма сіңгенін, «көк шөпті, гүлді жұлға болмайды, олардың жаны бар» деген сөз миыма әбден шегеленген. Мен үшін үзілген өсімдік – өлі өсімдік. Ес білгеннен бұтақ сындырып, гүлді немесе шөпті жұлған емеспін. Сенсеңіз де, сенбесеңіз, бұл – шыным. Мейрамдар мен туған күндерде гүл көтеріп келетіндерге сыпайылық жасап, рақмет айтамын. Қазақтың тұрмысына сіңіп кеткен дәстүрге қарсы шықпай, амалсыздан аламын. «Үзілген гүл – өлі гүл» деп турасынан ойымды қалай айтамын, «менсінбеді» деп ренжиді ғой. Атамен бірге тұрғалы бері ондай сыйлардың көп келетініне куә болып жүрмін. Сол гүлдерді суға салып қоясың, бірнеше күннен кейін солып, түбі, яғни суда тұрған сабағы иістене бастайды. Амал жоқ, қоқысқа лақтырасың... Сонда оның несі сый? Алайда әркімнің жаратылыс ұғым-түсінігі әртүрлі, «менікі ғана дұрыс» деп өзгеге өзеуреп, ойынды тықпаштау есерлік болады.

Қазақтың арғы-бергі жыр-дастан, өлең, әңгіме-аңыздарында «гүл сыйлады» дегенді, өз басым, еш жерден кездестірген

емеспін. Қазір қарап тұрсаңыз, тойға да гүл апарады, бейітке де гүл қояды. Түсінбеймін. Менің әдетімді білетін жақындарымның ешқайсысы маған гүл сыйламайды. Рас, кейде міндетті түрде апару керек жерде, сирек болса да, гүл көтеріп баруға тура келеді. Айналаның осылай еріксіз өз дегеніне көндіріп, ілестіріп әкететіні де бар ғой...

Бүгін атаның әңгімесі жаныма жақын сөздерден басталды.

– Қазақта ертеде «жетіге тиіспе» дейтін тыйым бар еді. Кейін ол бүтін күйі айтылмай, шашырап, жеке-жеке айтылатын болды. Бірақ мағынасын жоймай, тыйым күйі қалды. Сол тыйымдар ғасырлардан жалғасып, дәстүрге айналып, қаншама ұрпақты тәрбиеледі. Ол тыйымдар мыналар: **бірінші тыйым** – жазғытұрым жаңадан көктеп келе жатқан өсімдікке тиіспе, яғни көкті жұлма, ағаштарды текке сындырма. Көк шөп – жердің әсем көркі болуымен бірге көптеген жан-жануарлардың жердегі ризығы, қорек-азығы. Құдай бірі үшін бірін жаратқан. Тіршілік көзі көбінесе төрт түлік малмен байланысты көшпенділер үшін өсімдік әлемінің маңызы зор болған. Күнделікті тұрмыс тәжірибесінің қорытындылары осындай тыйымды шығарған. Көк аспан астындағы қара жердің құтын сақтаудың бұл да – бір жолы. **Екінші тыйым** – көктемде келген жыл құстарына тиіспе. Құс та – құдайдың жаратқан бір жан иесі. Бізге ұқсамаса да, өздеріне тән өмірі бар. Өсіп-өну үшін ұя салады, балапандарын қанаттандырады. Құс жаратылыстың әрін-сәнін кіргізеді, төңіректі әнге бөлейді. Көктемде келген бір құстың өзі – күзде қанатты керуен, жылы жаққа кетерде төрт-бес болып қосылады. Көктемде жазықсыз бір құсты өлтірсең – одан өрбитін төрт-бес құсты да өлтіргенің. Сөйтіп, оның тұқымы азаяды, сөйте-сөйте табиғат жұтайды. **Үшінші тыйым** – көктемде жерде қыбырлаған-жорғалағанға тиіспе! Бүкіл әлемдегі тіршілік Жаратқан иеміздің аманаты екен. Жаратылыста олардың атқаратын өз міндеті бар, тегіннен-тегін жаралмаған. Сондықтан адамдардың оны «құрт-құмырсқа» деп босқа мыжып, өлтіруі күнә саналады. **Төртінші тыйым** – алғашқы төлге қатысты. Қазақтар «мал басы кемиді, кесір бо-

лады» деп бірінші туған қозы-лақ, бұзау-ботаны ақжолтай санап, күтімге алады. Кісіге сыйламайды, соймайды, айырбастамайды, сатпайды. Өйткені ол ырымға жаман. Малдың жайын дәл қазақтай білетін халық кемде-кем десем, артық айтқандық емес. Сол қазақ бір нәрсені түсініп-түйсінген соң, осындай ырымды қатаң ұстаған. **Бесінші тыйым** – қоңсыға, яғни көршіге тиіспе. «Көрші ақысы – тәңір ақысы» дейтін қазақ – қашанда көршісімен сыйласқанды қалайтын халық. Жақсы көрші туысыңнан жақын. Көршіңмен ұрыспай-қағыспай, тіл табысып, ынтымақта болсаң, жанашырың, қолғанатың көбейеді. Қоңсымен алақөз болу берекені кетіреді, кірер-шығар есігің кемиді, сыйласар адамың азаяды, – деп маған қарап: – Әй, балам, неге күрсіндің? – дегені...

Өзім де байқамай қалдым. Осы қабатта тұратын бес пәтердің адамдары көз алдыма келген. Біреуі – еврей, екеуі – орыс, қасымыздағы қабырғалас қазақтар алдыңғыларға бергісіз. Күнім түскендіктен емес, бір қабатта тұрып, кірер-шығар есігіміз ортақ болған соң сыйласып, араласқым-ақ келеді. Бірақ олар суық. Сондықтан мен де іңкәр болмаймын. Кейде өздері даң-дұң болып мүйіздесіп жатады. Ұрыс-керістен аулақ жүрген жақсы ғой.

– Жарайды, айтпасаң, айтпай-ақ қой, онсыз да түсінікті, – деп өз сұрағына өзі жауап бергендей болды да, ары қарай әңгіме желісін жалғастырды. – **Алтыншы тыйым** – қонаққа тиіспе! «Қонақты қуғаның – құдайды да қуғаның» деген, қазақтар қонақ күтуге келгенде алдына жан салмайды. Шаңырағына сәлем беріп, табалдырығын аттаған адам кеткенше қонағы түгілі ат-көлігіне дейін күткен, яғни қазақ қай ауылға қонса, өзі де, аты да сол ауылға – аманат. Ал аманатқа қиянат жасау – күнә. Басқасын айтпағанда, қонақтың қамшысының жоғалуы – үлкен сын, ұят жағдай саналған. **Жетінші тыйым** – елшіге тиіспе! «Елдестірмек – елшіден» деп ел мен елдің арасына дәнекерлікке, бітімгершілікке жүретін арнайы адамға қастандық жасаудың арты апатты қақтығысқа әкеледі. Жеке билеушілердің о жар ойынан шыққан орашалақ шешімінің кесірі мен қателігінен

бейкүнә халықтың қаны суша аққан оқиғалар болған. Соның ең бір ауыр да сойқанды түрі – тарихтағы «Отырар апаты» деп аталатын жойқын соғыс. 1218 жылы Шыңғыс хан Орта Азияны билеп тұрған Хорезм шаһы Мұхамедке арнайы елші жіберіпті. Ол екі ел арасына қауіпсіз сауда-саттық қатынас жасау жөнінде мәселе қояды. Мұхамед ризашылық білдіріп, келісімге келеді. Көп ұзамай Шыңғыс хан Отырарға бес жүздей түйелі керуен мен төрт жүзден аса адам жібереді. Отырардың ханы Қайыр хан оларды «тыңшылыққа келген» деп күмәнданып, адамдарын өлтіріп, керуенді түгел талап алады. Мұны естіген Шыңғыс хан Хорезм шаһы Мұхамедке екінші рет елші жіберіп: «Екі ел арасында еркін сауда жасаймыз» деп бейбіт келісімге келіп едік, Отырарда саудагерлерімді түгел қырып, керуенімді тонапты. Егер бұл сенің әміріңмен болса, онда менен соғысты күтіп ал. Ал олай болмаса, қылмыскерді қолыма сал, сазайын өзім беремін», – дейді. Хорезм шаһы Шыңғыс ханның әскери күш-қуатынан мағлұматы шамалы болса керек, елшіні өлтіртіп тастайды. 1219 жылы күзде Шыңғыс хан бастаған жүз елу мың қол Орта Азияға лап қояды. Оның балалары Шағатай мен Үгедей, атақты қолбасшылар Сүбедей, Жебе бастаған қарақұрым әскер Отырарды қоршайды. Қайыр хан қаланы бес ай қорғап, соғысады. Қоршауда қалған халық ашаршылыққа ұшырайды. Сондай күндерде Қаржа Хажып өз әскерін алып, қала қорғанының «Софы хан» қақпасынан шығып, жау жаққа өтеді. Сол ашылған қақпадан кірген дұшпанмен Қайыр хан тағы бір айдай соғысып, ақыры қолға түсіп, азапталып өлтіріледі. Әлемге аты әйгілі гүлденіп тұрған қала түгел қирайды, халық тұтас қырылады. Дүниежүзінде екінші орын алатын Отырар кітапханасы өртеніп, күл болып келмеске кетеді. Сөйтіп, екі адамның елшіге жасаған қиянатынан басталған сұмдық алапат 1224 жылға дейін созылған. Сол апатты заманда Баласағұн, Тараз, Сауран, Суяб, Сығанақ тағы басқа қалалар да жермен-жексен болған. Әрине, мен зерттеуші ғалым емеспін, тарихшылардың нанына ортақтасып, үлесіне қол сұғудан аулақпын. «Елшіге тиіспе» деген тыйымға мысал ретінде айтып отырмын, – деп бағанадан бері шекпей отырған темекісін қолына алып, тұтата бастады.

Ата біраз сөйледі, шөлдеген болар деген оймен асүйге беттедім. Асүйде жүргенде Шырақ туралы аңыз-әңгіме есіме түсе кетті. Біздің заманымызға дейінгі 518 жылы Парсы патшасы Дарий қалың қолмен сақ-масагеттерді жаулап алу үшін қайысқан қалың қолмен жорық жасайды. Сонда Шырақ деген сақ жігіті өзінің денесін өзі пышақтап, қан-жоса болып, парсылар жағына қашып барады. Сақ басшыларынан қорлық-зорлық көріп азапталғанын, енді олардан кек алғысы келетінін айтады. Парсы әскеріне жол көрсетіп, сақтардың тура үстінен түсіретініне сендіреді. Бірақ ол жауды адастырып, сусыз шөлге апарады да: «Мен сендерді әдейі адастырып алдадым. Елімді-жерімді аман алып қалып, мақсатыма жеттім. Енді маған не істесендер де бәрібір», – дейді. Өзі құрбан болады, есесіне, Парсы қолы құмнан шыға алмай адасып, шөлден қырылады. Санаулы адам ғана аман қалған екен. Шырақтың ерлігі мен іс-әрекеті солар арқылы көпке жайылған. Рим тарихшысы Полиен алғаш рет Шырақтың елін-жерін сүйгендіктен жасаған ерлігін жазып қалдырыпты. Бақытжан «Раскаленные камни» атты екінші кітабында осы деректің негізінде «Шырақ» деген аңыз-әңгіме жазып еді.

Ойда-жоқта Шырақ неге есіме түсті? Атаның әлгіндегі әңгімесі түрткі болғаны анық. Енді Шырақты қойып, Қайыр ханды ойлап кеттім. Бәленің бәрі содан басталған, төрт жүзден аса адамды ойланбастан өлтіріп, хан басымен керуен тонады. Адамдарды қырып, көздің құрты – дүниені талағанда халықпен ақылдасқан жоқ, өзі билеп, өзі шешті. Жау жағадан алғанда халықтың күшімен, халықтың табандылығының арқасында алты ай соғысты. Бізге тарихты оқытқанда Қайыр ханды «батыр», «қаһарман», «қасық қаны қалғанша жаумен арпалысқан адам» деп сипаттады. Расында солай. Ал осыған басқа қырынан қарасаң, алдыңғы ойың бұзылады. Шыңғыс хан адамдары мерт болып, керуені таланғанда кешпейтін кек, қайырылмас қаталдықпен бірден бассалған жоқ, Отырар хандығы қарайтын Хорезм шаһы Мұхамедке екінші рет елші жіберіп: «Кінәліні

қолыма сал, сазайын өзім беремін», – депті. Бүкіл халықтың алдағы тірлігі үшін бір адамның өмірі соншама шешуші рөл атқармайтын да шығар, алайда «қарға қарғаның көзін шұқымайды». Мұхамед Қайыр ханды ұстап бермеді, елшіні өлтіріп, оспадарлық жасады. Айбыны тасып тұрған Шыңғыс хан енді оған төзбеді, көзіне қан толып қаһарланды. Бір жіберген елшісін келісімге көнген болып, алдап қайтарса, екіншісін өлтірген. Қайыр хан елін-жерін керемет сүйген адам болса: «Еркек тоқты – құрбандық» деген, мен айыпкермін, халқымның жазығы жоқ», – деп ел-жұртын, оның бүкіл рухани байлығын, сәулетті қаласын, ырысты жерін неге сақтап қалмады? Ата айтқан бір сөз бар: «Қайырымды жан қашанда ержүрек, ал ержүрек адам мейірімді бола бермейді». Меніңше, Қайыр хан биліктен айырылғысы келмеді, маңдайынан тайып бара жатқан бақты қалай да сақтап қалу үшін халқын ажалға қиды... «Ой-бой, сөзіңе болайын, қайда лағып барасың? Тоқта, тоқта!» – дейді ішкі бір үн мені сабырға шақырып. Ақиқатына жүгінсем мұндай шым-шытырық тарихи оқиғаларға баға беретіндей білім-білгірлік менде қайдан болсын. Бұл жасы отызға да жетпеген адамның сезімге ерік берген ой-пайымы ғой. Сондықтан ішкі үнге құлақ түріп, қарадүрсін өрісі жоқ үстірт оймен миымды шатастырмай-ақ қояйын. Одан да атаның шайын баптап беріп, әңгіме тыңдағаным әлдеқайда пайдалы.

Момышұлдарына шай құйып беріп, өзімнің үйреншікті орныма отырдым. Ата шай ішіп жатып маған сүзіле қарады. Сол замат дегбірім кетіп көйлегімді төмен тартқылай бердім. Осы кісі бір қарағанда-ақ сұсы басып кетеді.

– Әй, қарағым, байқұс көйлекте ала алмай жүрген өшің бардай, сонша неғып жұлмалап кеттің? Бізді сөйлетіп қойып түк білмегенсіп, жұмыртқа да, құймақ та жегің келеді. «Жеті» туралы өзің не білесің, кәне айтқын! – деді өктемдеу үнмен.

– Мен бе, ме-е-ен... – Құдайым-ай, қайтадан быдықтай бастадым. «Әншейінде ауыз жаппас, той дегенде өлең таппас» – атаның дауысы бұйрықты шықса болды, тұтығып қалатыным жаман-ақ...

– Иә, сен! Сөз білмейтін адамдай неменеге өтірік аңқаусып отырсын? – деді ата. Тағы кішкене бөгелсем басқа да сипаттамаға ілігермін деп:

– Білем ғой, бірақ сіз секілді жіктеп-талдай алмаймын...

– Мен саған жіктеп-талда дегенім жоқ, білгеніңді бәлсінбей айтқын дедім.

– Дұрыс айтасың, папа, бұл түк білмегенсіп қалады, бірақ ылғи бір саусағы бүгулі жүреді, – деп мына жақтан Бәкеннің жаны кіріп қалды.

– Әй, қақпайламашы! – деп баласына қолын сермеп, маған қарап «сөйле» дегендей иегін көтерді. Шегінер ешбір жол қалмады.

– Апам намаз оқитын. Сол кісі кішкентай кезімізден пайғамбар сөздерін жиі айтатын еді. Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде «пендені үлкен апатқа соқтыратын жеті күнәдан сақтанымдар» делініпті. Олар: Алланың бар екеніне күдік-күмәнмен қарау, сиқыршылықпен айналысу, адамды нақақ өлтіру, жетімнің ақысын жеу, өсімқорлықпен шұғылдану, Отан қорғау жолындағы соғыстан қашу, жұбайы бар таза әйелді өсектеу.

– Бұған ешқандай талдаудың керегі жоқ. Пайғамбар өсиетін тек орындау керек. Ары қарай... – деп ата менен тағы сөз талап етті.

– «Жеті жетім» дегенді де сол құдағиыңыз айтып отыратын.

Басқарусыз ел – жетім,
Ел қонбаған жер – жетім.
Іздеушісіз ер – жетім,
Қатары кеткен қарт – жетім.
Тыңдаушысыз сөз – жетім,
Құсы кеткен көл – жетім,
Ата-анасыз бала – жетім...

Тағы бір «жеті» көмейіме келіп-ақ қалды. Бірақ оны атаның алдында айту мен үшін әбестеу болар еді. Ақын Күдері қожа адамның дене мүшелерінің жеті түрлі ойнауын былайша тарқатыпты: «Көз күлісіп ойнайды, құлақ сыбырласып ой-

найды, мұрын иіскелесіп ойнайды, тіл сөйлесіп ойнайды, қол қысысып ойнайды, аяқ айқасып ойнайды, ерін сүйісіп ойнайды». Сондықтан анамнан үйренген «жетіге» ойыстым.

– Апам «Саққұлақ биден қалған нақыл» деп «Жеті жетекші» дегенді айтатын. Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, жолаушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез, сыншысы халық дейді екен. Содан кейін бұрынғы замандарда тілімізде жиі айтылған, кейін ұмытылған «жеті машық» деген сөз бар. Олар: шабыспақ, тартыспақ, атыспақ, шанышпақ, салыспақ, тастамақ, алыспақ.

– «Машық» деген не? – деді Бәкең осы арада.

– Машық деген – бір нәрсеге адамның жаттығуы, үйренуі, әдетіне айналдыруы. Мысалы, сен ағаштан әртүрлі нәрселерді жасағанды жақсы көресің ғой, сол да – машық, – деп ата кенеттен күліп жіберді. Неге күлгенін түсінбедік те, Бәкең екеуміз бір-бірімізге қарадық.

– Ана күні, – деп ата күлкісін бірден тыйып, сөйлеп кетті. – Ержанға әлгі мультфильмдегі құлағы қалқиған не адам емес, не аң емес Чебурашка деген кейіпкерді жасап беріпсің. Әдемі жасалған. Алайда көзіме біртүрлі көрінді. Олай қараймын, бұлай қараймын, барлығы орнында. Сонда да бір тосын көрініс бар. Сөйтсем, өзбектің осма жаққан әйелдерінің қастары құсатып, ортасын қосып тұрып қас жасап қойыпсың. Ал Чебурашкаларында қас мүлде жоқ емес пе?! – Ата осыны айтқанда Бәкең күлкіге басты. Оны өзі де байқамаған екен. Күлкі, шіркін, жақсы ғой, көңіліміз сергіп қалды.

– Ал жарайды, – деді ата әңгіме тізгінін қайтадан алып, – жаңағы Зейнеп еске түсірген «Жеті машықты» баяғы заманда қазақтың кез келген ер-азаматы меңгерген екен. Көшпенділер балаларын кішкентайынан оның тұлғасы – берік, дене бітімі – шымыр, қимыл-қозғалысы ширақ болып өсуі үшін дене шынықтырудың алуан түрлі әдістерін қалыптастырған. Ойын түріндегі төс қағыстыру, иық қағыстыру, маңдай сүзістіру, мықын итерісу, қол күш сынасу, тізе тақастыру, жаяу жарыс, жаяу көкпар секілді әрі жарыс ойын, әрі жаттығумен балаларды

тәрбиелеген. Бұл сатылардан өткен жасөспірімдерге ары қарай «жеті машықты» үйреткен. Оның бәрі – майданда қолданатын ұрыс тәсілдері. Егер қазақ бұл әдіс-тәсілдерді білмеген болса, басынан өткен небір жаугершіліктерде жеңіске жетпеген болар еді.

Мен 1943 жылы Қазақстан Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Нұртас Оңдасыновқа арнап хат жаздым. Сонда асық, шілік, жасырынбақ, жарыс, күрес, ақсүйек ойнау жастарды ептілікке, мергендікке, ширақтық пен табандылыққа үйрететінін айттым. Сонымен бірге көкпар, бәйге, аударыспақ, тартыспақ, алыспақ секілді ойындар батылдыққа, қайсарлыққа баулып, бұлшық еттерін шынықтырып, тарамыстарын мығым жетілдіреді дедім. Бұлардың барлығын ата-бабадан қалған дәстүрлі ұлттық спорт түрлері ретінде қолдану қажеттігін талдап-тарамдап тұрып айтқанмын. Сол сөзімнен әлі қайтпай келемін. Тек көретін көз, еститін құлақ табылмай жатыр, – деп темекісін тұтатып, сөзін үзді.

Студент кезімде сурет көрмесінен Қанапия Телжановтың қазақтың маңдайындағы төл өнері – көкпар ойыны бейнеленген туындысын көріп едім. Қартинаның аты да «Көкпар» деп аталады. Ұлттық болмысты бояумен соншама шебер, шынайы сөйлеткеніне таңғалғанмын. Желмен жарысқандай арындай шапқан сәйгүліктердің қимыл-қозғалысы, екпіні, шымырқанған көкпаршының жігерлі бейнесі, көкорай жазық даланың кеңдігі мен дарқандығы – осының бәрі бүтін бір көрініс ретінде көз алдыңыздан өтіп жатқандай. Алғашқы әсердің күштілігі ме, әлде бала шақтағы ағаларымыздың көкпардағы алаулаған жүздерін ұмытпағандікі ме – көкпар сөзін естісем Телжановтың сол суреті көз алдыма келе қалады.

– Отан соғысы кезінде, – деп ата әңгімесін қайта жалғастырды, – ауылдан келген жігіттердің ішінде мергендер көп болды. Өйткені ауылдағы қазақ баласы асық ойнап өседі. Асық ойыны баланы дәлдікке, қырағылыққа, екі араны көзбен мөлшерлеуге, оңтайлыққа, жеңіл де жылдам қозғалуға үйретеді. Көздің өткірлігін, көру қабілетін арттырады. Әлгі «асық

ойнаған азар, доп ойнаған тозар, бәрінен де қой бағып, күйрық жеген озар» дегенді бас пайдасын ойлаған бір тоғышар қудың шығарған пәлсапасы деп ойлаймын. Мағынасына үңілмей, тақпақтаған сөздің бәрін мақал ретінде қабылдау да зиян. Бұл жөнінде Абайдың «Қара сөздерінде» тамаша айтылған.

Иә, өкінішке қарай, ұлттық спорт түрлерін күні өткен ескі дүниедей кейін ысырып тастағанына жаным күйеді. Қазіргі заманда спорттың түрлері көп, бәрі – керек, бәрі – қызық. Бірақ ұлттық рух, ұлттық мінез, ұлттық намысты қалыптастыруда халықтың дәстүрлі ойындарының тигізер әсері өзгеше. Мұны түсіну керек, – деп ата томсарып отырып қалды. Бәкең әкесінің кілт өзгерген көңілін байқады ма, сұрақ қойды:

– «Жұт жеті ағайынды» деген тіркесті аударма жасағанда кездестіріп қаламын. Оны орыстардың өздерінде бар қалыптасқан ұғымы – «семь бед» дегенімен айдай беремін. Бірақ қазақ тіліндегі «жеті ағайынды жұтты», шынымды айтсам, дұрыстап білмейді екенмін, – деді. Ата бірден селт етіп ықыластана жауап берді:

– Қазақ – «жамандық бірін-бірі шақырады» деп жақсы сөзді, бата-тілекті көп айтатын халық. Әжем марқұм: «Абайлап сөйлендер, кесір-кесапатты сөзден аулақ болындар! Сөздің жаны бар, жаңғырығы өзіңе тиеді, өзіңнен өтсе, ұрпағыңа қайтады, «арам астан арам ой жаман», – деп жамандықтан сақтандырушы еді. Әйтсе де, апат айтып келе ме, табиғаттың өз заңдылықтары бар. Ғарыштық өлшем адамға бағынбайды, күтпеген жерден күйретіп кете береді. Ал зауал адамның ниет-пиғылының бұзылуынан туындайды. Иман жұтап әлсірегенде нәпсі күшейеді. Билік, байлық, тойымсыздық деген сияқты кесапаттар соғысқа әкеп тірейді. Қазақ халқының басынан небір керзамандар өткеніне тарих куә. Ғасырлар бойы көрген-білгенін, өмір тұжырымдарын ой елегінен өткізіп, ақыл таразысына салып, «жұт жеті ағайынды» деп қорытынды түйін жасаған. Олар мыналар: оба індеті, соғыс, зілзала – жер сілкіну, су тасқыны, өрт апаты, құрғақшылық, аштық, мал қырылу, яғни жұт. Ел ішінде «жұт – жетеу, салақпен – сегіз, олақпен – тоғыз»

деп қосып та жатады... – Осы кезде телефон сылдырлады. Бара жатып дәліздегі ілулі тұрған сағатқа қарасам, тоғыздан асқан екен. Кім болды екен кештетіп қоңырау шалып жатқан...

– Мама, кеш жарық! – Хабарласып тұрған балам екен.

– Кеш жарық! Неге ұйықтамай жүрсің?

– Қазір апама берем телефонды, – деді ол. Апам мән-жайды ұқтырды. Ержан ойнап жүріп сүрініп құлап, шекесін көгертіп алыпты. Енді сол жазылғанша бармаймын, әйтпесе «тентек болдың» деп ата ұрсады деп, мұнда келуге көнбей жатқан көрінеді. Өткенде үйдің ішінде қатты жүгіріп оңбай жығылып, бақырып жылағанда ата аяудың орнына Ержанды біраз сілкіп, «сөгіс» жариялап еді. Соны ұмытпаса керек.

Мен келгенде әкелі-балалы екеуі сұраулы жүзбен қарады. Жағдайды баяндадым. Атаның өңі жылып сала берді.

– Бала деген жығылады, сүрінеді, жердің қаттылығын біледі, қауіп-қатер бар екенін ұғады. Ыстық пен суықты сезінеді, ащы мен тәттіні ажыратады, сөйтіп жүріп айналасын таниды. «Бала жетіге келгенше жерден таяқ жейді» деп қазақ соны айтады. Әр нәрсе өз заманына жарасып, өз заманына келіседі. Бұрынғы кезде қазақтың жетіге келген баласы ата-анасының қолғанаты, көмекшісі болған. Үйінің қозы-лағын бағып, мал қайырып, қой сауғызып, отын-суға көмектесіп, еңбекке ерте араласқан. Жетіге толған балаға әркім шамасына қарай ауылға той жасап, бәсіре тай атаған. «Міне, жетіге толдың, ат жалын тартып мінер жігіт болдың» деп баланы оңды өсуге талпындырып, жауапкершілік жүктеген. Өзінің жекеменшік тайы болуы – қазақ баласы үшін зор қуаныш. Ендігі жерде ол бәсіресін уақытымен жусатып, мезгілімен суғарып, жал-құйрығын тарап дегендей, күтімін өзі жасайды. Сөйтіп, қазақ баласы кішкентайынан мал танып өседі, ерте есейеді. Күнделікті өмір-тіршіліктен көретін талғамы көбейген соң, ақылы толысады, ой-санасы жетіледі. Өйткені еңбек жағдайы адамды өзгертеді. Әсілі, ауыр болсын, жеңіл болсын, еңбектенсе, ерінбесе, екі қол бітірмейтін жұмыс жоқ. Бұрынғы замандағы қазақ балаларының бір ерекшелігі – жансыз ойыншықпен ойнамағандығында. Ойыншық болмаған.

Олардың ойындары, жоғарыда мен айтып өткендей, тікелей адамның өсіп-жетілуімен, қалыптасуымен байланысты болған. Ертеде бір үйде қанша бала болса, соның бәріне жұмыс табылатын. Кейін бағыты жоғалып, бұрынғы тірліктің астаң-кестені шығып, халық меншіктен айырылды. Бір қазанға қарап, ортақ жүйе қалыптасты. Сол кезде жас балаларды жұмсайтын жер қалмады. Ақсаусақ, масыл, қолынан кәсіп келмейтін, тек кеңседе отырғысы келетіндер өсіп-жетілді, көбейді. Бұл – бала кезде қол еңбекпен айналыспағандықтан, соған үйренбегендіктен болған құбылыс. Әсіресе қалалы жерде бәрі дайын, су тасымайды, отын қамдап керегі жоқ. Аула сыпырмайды, қар күремейді. Оны істейтін адам бар. Бұл заманда балалық шақ ұзарып кеткен, отызға келгенше бір шеге қағып көрмегендер, ата-ананың мойнында отырғандар жеткілікті. Бұл жағынан алғанда, ауыл балаларының өмір салты әлі де басқаша. Ауылда қора-қопсыға, бірді-екілі болса да малға, егістікке, қырманға қарап, тағы басқа толып жатқан жұмыстарды атқарады. Сол үшін ауыл баласы қала балаларына қарағанда әлдеқайда ширақ, денелі, қолды-аяқты пысық келеді. Кейбір білгіштер «бала еңбегін пайдаланды» деп байбалам салады. Кетпен шауып, күрек ұстауды қорлықтай көретіндер қайдан шыққанын ойламайды. Бала еңбегіне тосқауыл қоймау керек. Әрине, шамасына, жасына қарай болсын. Бұл сол баланың өзі үшін, ертеңгі күні үшін керек. Бізде бір жақты кету басым, тек «оқу керек» дейміз. Дұрыс, оқысын, білім алсын. Бірақ қарапайым тіршіліктің оқуынан сырт қалып, маңдайы терлемеген бала ертең нанның қадірін білмейтін болады. Бұл – созсаң созыла беретін тақырып, осымен тоқтайық. Балам, азанда сағат тоғызға такси шақырғын. Ертең екеуміздің баратын жеріміз бар, – деп ата сөзді біттіге тіреді.

«А-а-а» деген дауыстан шошып ояндым. Оқыс үннің қайдан шыққанын бірден ажыратпадым, көшеден бе, үйден бе? Сүріне-қабына халатымды жүре киіп, есікті ашқанымда:

«Құрмаш! Құрмаш!» – деген атаның жанайқайын естіп, солай қарай ентелей бастым. Мына жақтан үрпиіп Бәкең де көрінді. Екеуміз ұмар-жұмар иық тіркесе атаның бөлмесіне кіріп, үстіңгі шамды жағып жібердік. Ата төсегінің үстінде екі иінінен еңтіге демалып отыр. Өңі боп-боз болып, қуарып кетіпті. Жүзін жас шайған, көзі әлі жасаурап тұр. Қатты терлесе керек, түнде киетін көйлегі денесіне жабысып қалыпты.

– Папа, не болды, не болды? – деп Бәкең әкесіне жақындады. Ата оған жауап қатпай маған қарап:

– Телефонды әкел! – деді.

Көзқарасы біртүрлі тұманданып, дауысы жердің астынан шыққандай күңгірлеп естіледі. Аяқ-қолым дірілдеп, жүрегімнің атша тулағанына қарамай, телефонға жүгірдім. Не болғанын қазір ұғу мүмкін емес. Адам жаман ойға қандай жүйрік, көңіліме көмескі үрей кіріп, желі тартып келе жатыр. «Жаратқан ием, сақтай гөр!» – деп іштей қайталай бердім. Ары-бері тасуға ыңғайлы болсын деп ұзын бау өткізілген телефонды сымын сүйретіп, алып келдім. Ата сол отырған қалпы, көзін бір нүктеден алмай, беймәлім дүниеге кіріп кеткендей, айналасын елер емес.

– Папа, айтсаңшы, не болды? – деді тағаты таусылған баласы.

– Өңмендемей тұра тұршы! Бері әкел телефонды! – деді ата өктем үнмен. Әлденені есіне түсіргісі келгендей маңдайын уқалады, содан кейін барып телефон сандарын тере бастады. Ар жағынан жуық арада жауап бола қоймады. Қайдан болсын, таңғы сағат төрт, елдің нағыз тәтті ұйқыда жататын кезі. Ата қайтадан звондады, тосып тұрды, содан кейін ғана:

– Алло! Қара қатын, үйлерің өртенейін деп жатқанда неғып ұйқыңды ашпайсың? Бар! Қара! – деп телефон тұтқасын тарс еткізіп тастай салды да, «мынаны алып кет» дегендей маған ишара жасады.

Бәкең екеуміз бір-бірімізге шошына қарадық. Былайғы жұрттың көбі ұға бермейтін атаның әртүрлі тосын мінездеріне

сыралғы болып қалдым деп іштей тоқмейілсіп жүргеніммен мынадан соң зәрем зәр түбіне кетті.

– Немене, мені есі ауысты деп тұрсындар ма? – деп маған бұрылып қарады да: – Неғып құсеттеніп дірілдеп тұрсың? Құрғақ жейде әкелгін, – деді ала көзімен бас-аяғымды бір шолып.

О, тоба! Есенгіретіп тастап «неге дірілдейсің» деп кінәлағаны несі, кез келген естияр адамның ақылына сыймайтын сөздерді айтқан өзі ғой... «Адам қорыққанда ес қалмайды» деген рас, атаның су болып денесіне жабысып тұрған көйлегін көрсем де, соны ауыстыру ойыма келмепті. Ескертусіз істейтін нәрсені сужүректік ұмыттырыпты.

Ата мен әкелген жейдені алып ванна жаққа кетті. Енді байқадым, төсегі де дымқыл екен. Жастыққап, ақ жайма, сейсеп – бәрін ауыстырдым. Көзі үлкен адам үрейленгенде одан әрі бақырайып кете ме, Бәкеңнің көзі әлі шарасынан шыға жаздап тұр. Маған қарап иығын қозғай береді, «ештеңе ұқпадым» дегені болса керек. Бірақ екеуміз де бір нәрсені анық білеміз, ата «қара қатын» деп Сара апаны айтады. Сара апа – атаның бала кезден бергі досы Құрманбек ата Сағындықовтың жұбайы. Аққұбаша келісті әйелді солай атайтынын алғаш естігенімде қайран қалып едім. Бірнеше жылдан бері екі дос сөйлеспейді екен. Араларында екеуінің де шақпақ секілді шарт-шұрт мінездерінің ұқсастығынан туындаған бір жағдай бар көрінеді. Ата оны өз аузымен айтқан емес, келін басыммен қазбалап мен де сұраған емеспін. Арақатынас, барыс-келіс үзілгенімен екеуі де сырттай өзгелер арқылы бірінің жағдайынан бірі хабардар болып жүреді. Ал балалары әкелерінің қыңырайған мінездеріне мән бермей, ешбір өзгеріссіз өздері араласып жатады. Енді, міне, көрмей жүрген досының атын айқайлап айтып оянды. Миға қонбайтын сөз айтып, телефон шалды.

Шамалы уақыттан соң ата кішкене сергіген сыңаймен бөлмеге кірді, жүзінде әлі де қуандық бар.

– Сұйықтау етіп көже әкелгін, – деді. Ашыған көжені сұйықтап ішетінін бұрыннан-ақ білемін, сонда да анықтап

тапсырды. Дәл бүгінгідей тез қозғалмаспын, аяғыма жел байлағандай асүйге зырылдап келіп, көжені алып лезде қайта оралдым. Бәкен қакқан қазықтай бір орнында әлі тұр, аяғы да ауырған болар. Ата жайланып төсегіне жатыпты. Көжені бір деммен сімірді, мұртын орамалмен сүртті. Содан кейін бізге қарап:

– Түсімде Құрмаш қайтыс болыпты, соған дауыс салып жылап жатып, оянып кеттім, – деді. Құрманбек атаны «Құрмаш» дейтін, ол кісі атаны «Бәукеш» дейді.

– Түсінікті, – деді Бәкен, – бірақ неге осындай уақытта Сара мамаға звондап, «бірдене күйіп жатыр» дедің?

– Онда шаруаң болмасын! Бар! Жоғалыңдар! – деп морт кетті.

Әлгінде асыға-үсіге ентелеп кірген есіктен енді сүйретіліп шықтық. Екеуміз өзара ләм деспедік. Сөйлессек те, жауабы жоқ әңгіме болар еді. Бәкен үндеместен томаға-тұйық күйде бөлмесіне беттеді. Ол қайтып ұйықтады ма, жоқ па – білмеймін. Ал өзімнің ұйқым шайдай ашылған. Төсегіме жатуын жатсам да, ұйқы маңайламады. Кірпігіме тіреу қойғандай айқасар емес. Жеті түнде атаның Сара апаға телефоннан айтқаны сау адамның сөзіне келмейтіндей көрініп, миыма инедей шаншыла берді. Ата жайдан-жай ештеңе айтпайды, мұның бір себебі болуы керек. Ол не? Қанша ойлансам да, тығырыққа тіреле бердім. Тіпті қай-қайдағы қиюы келмейтін қисынсыз, өрісі жоқ қияли нәрселер санамды тұмшалап барады. Сүреңсіз сұрқай ойлардан құтылу үшін өзім осы әулетке келгелі бері естіп жүрген үш адамның достық баянын есіме алдым.

Жамбыл облысының Жуалы жерінде туып-өскен өрімдей жас үш жігіт – үш дос болыпты. Олар өздері оңашада сырласып, болашақтарына болжам жасап, көкейлеріндегі арман-мақсаттарын айтады екен. Сонда біздің әкеміз: «Түбінде мен әскери маман боламын», – десе, Құрманбек ата: «Менің келешегім қаламға тірелетін шығар, жазу жағына кетермін», – дейді. Бұлардан бір-екі жас үлкендігі бар Еркінбек ата Сауранбеков: «Армандарыңа жетіндер! Мен ауылда қаламын, бұл жер-

ге де адам керек. Ауылдың атқамінері-ақ болайын. Кейін сендер елге келгенде ат басын тіреп, аяқтарыңды көсіліп жатып, аунап-кунап кететін үй керек қой», – дейді екен. Өмір өз ырғағымен өте келе үшеуінің де ниеттері қабыл болыпты. Момышұлы аты аңызға айналған батыр, әскери маман болды. Құрманбек ата Сағындықов қазақ баспасөзінде өз орнын ойып алған белгілі журналист, мықты аудармашылығымен көзге түседі. Александр Бектің Мәскеу түбіндегі ұрыстарды тікелей атаның баяндауымен жазған «Волоколамское шоссе» деген атақты кітабын «Арпалыс» деген атпен тамаша тәржімалаған осы – Құрманбек ата. Қазір «Қазақстан коммунисті» журналының бас редакторы. Бұл журнал – Қазақстан Орталық Комитетінің құзырындағы беделді басылым. Ал Еркінбек ата Сауранбеков еңбек жолын ұстаздықтан бастап, бала тәрбиелепті, мектептің директоры болып жүргенде соғысқа аттанады. Ауыр жаралы болып, қатты мертігіп елге қайтқан соң да, бір сәт босаңсымай, туған жерінің тыныс-тіршілігіне тер төгеді. Ауданда совет, партия қызметтерінің әртүрлі сатыларынан өтіп, Аудандық атқару комитетін басқарады. Жуалы өңірінде өзінің іскерлігімен, шарапаты мол кісілігімен үлкен абырой-атаққа ие болып, ел ағасы атанып, халық ықыласына бөленіпті. Баяғыдағы өзінің айтқанындай, екі досы Алматыдан келгенде қошеметпен қарсы алатын да, құрметпен шығарып салатын да Еркінбек ата екен. Бүкіл Жуалы елі бұл кісілердің достығын аңыз етіп айтыпты. Үш достың жұбайлары – Еркінбек атаның үйіндегі Айбарша анамыз, Құрманбек атаның қосағы Сара апамыз, «Жамал-Жәмке» атанып кеткен менің туған енем Бибіжамал үшеуі араларынан қыл өтпестей тату, бір үйдің келіндеріндей абысындар екен. Үш дос енді: «Біздің достығымызды ұрпағымыз жалғастырса, соларды біріктіріп, дос етсек», – дейді. Бұл армандары да орындалыпты. Тельман Сауранбеков, Кеңес Сағындықов, Бақытжан Момышұлы – кішкене кездерінен дос болып, бірінің әкесін бірі «папа» деп өскендер. Бұл күнде біріне-бірі «бауырым» деп сөйлейді. Осы үш жігіттің келіншектері – Тельманның жары Мейіржан, Кеңестің сүйіктісі Ізтілеу және мен енелеріміздің

салған ізгілік соқпағымен абысын болып жүрміз. Бір қызығы, үшеуміздің түр-тұрпатымыз, мінез-кұлқымыз, айналаға көзқарасымыз бірігіп басы қосылатын адамдарға ұқсамайды. Сондай бөлектігімізге қарамай, ынтымақты татумыз. Өйткені бізге ортақ бір қасиет – азаматтарымыздың достығын жоғары бағалайтындығымызда. Мен бір жолы үшеуміз бас қосқанда әзілдеп:

– Зина (*Ізтілеуді бәрі солай атайды*), сен орысша оқыған, орысша көп сөйлейтін, қазақтың салт-дәстүрін жетістіріп білмейтін, қайын атаңмен рюмке соғыстырып, коньяк ішетін адамсың. Сен нағыз Европасың. Мен терең түкпірдегі Азиямын. Ал Мейіржан екі жағына бірдей «ЕвроАзия», – дедім. Содан бері жолдастарымыздың арасында бұл атаулар бізге жабысып қалды. Оны таратып жіберген Зина-Европа. Әрқайсысы дара біткен шынардай үш достың, олардың ұрпағының қысқаша ғана тарихы – осы. Алдағыны Алла біледі, енді біз де балаларымызды аталар дәстүрімен достастырғымыз келеді.

...Сағат ертеңгі жетілерде есігімді дыбыссыз ашуға тырысып, ақырын ғана шықтым. Атаның шамы жанып тұр. Шамасы, түндегіден кейін көз ілмеген секілді. Қасына баруға батылым жетпеді, кежегем кейін тарта берді. Түнде жатардың алдында «сағат тоғызға такси шақыр, бір жаққа барам» деп еді, соны сұрағым келді. Бірақ уақыт әлі ерте, мүмкін кейінірек кірермін. Бір кезде атаның өзі асүйге бас сұқты. Сәлем ізетін жасап, хал-жағдайын сұрадым. Күндегідей пейіл таныта қоймады. Басын болар-болмас изеді де:

– Машинаның керегі жоқ. Ешқайда бармаймын. Мені мазаламандар. Керек болса, өзім шақырамын. Ұқтың ба? – деп сөздерін қысқа қайырып, нықтай айтып, шығып кетті. Неге ұқпайын, басқа амал бар ма менде.

Сағат тура тоғыз жарымда телефон сылдырлады. Енді ғана кофесін ішіп болған Бәкең барып тұтқаны алды. Мен ыдыс-аяқ жуып жатыр едім. Не сөйлескенін естігем жоқ. Бұл үйге кім келіп, кім телефон соқпайды дейсіз, ерен етпедім, шаруамды істей бердім.

Иығымнан түрткенге қарасам, Бәкең жағасын ұстап, қолы дірілдеп тұр. «Не болдыны» сұрай алмай, құр иегімді көтере беріппін. Жүрегім түндегі оқыс оқиғадан шайлығып қалған.

– Айтсам сенбейсің, айтсам сенбейсің, – деп басын шайқай берді ол. Бірер минут осылай ештеңе дей қоймады. Өзі бақырайып, мені бадырайтып қойып, шыбындаған аттай тұра бере ме, шыдамның да шегі бар емес пе:

– Айналайын, «әкесі өлгенді де естіртеді», онсыз да түннен бері бойымды үрей билеген, не болғанын айтып тыншы, – деп бетіне келе сөйледім. Енді қайтейін жүрегім қысыла-қысыла өріктей болды ғой, тегі...

– Сара мама звондады, – деді Бәкең менің аяқ астынан қатқылдау сөйлегенім есін жиғызғандай. – Ол кісі: «Түнде Бәукеш звондағанда алғаш ұйқылы көзбен не айтқанын түсінбедім. Өртенгені несі, қайдағы өрт, әншейін қырсығы ұстап, мені мазақтап, ұйқымнан әдейі оятты деп ойладым. Содан су ішкім кеп асүйге барсам, қоңырсыған иіс мұрынымды жарып барады. Апыр-ай, бұл неғылған иіс деп, жүрегім су ете қалды. Төңірекке зер салып қарасам, түгін тоңазытқыш жақтан шығып жатыр. Жақын барғанымда тоңазытқыштың арты күйіп жатқанын көрдім. Жандалбасалап шнурды тоқтан жұлып алдым. Енді болмаса, моторына от жетіп, жарылады екен. Бәукештің алдағы қауіпті бұлжытпай болжағанының арқасында, құдай сақтап, аман қалдық. Азаннан бері сөзіміздің бәрі Бәукеш болып жатыр», – дейді...

Мен мына әңгімені естігенде: «Астапыралла!» – деп әлі құрыған адамдай орындыққа отыра кеттім. Мынадан кейін тылсымға қалай сенбейсің!

– Мен қазір папаға барып, Сара маманың звоногын айтайын, – деді Бәкең.

– Ойбай, барма! «Мазамды алмаңдар» деген, көңіл күйі мәз емес, отқа май құйғандай ушықтырып аласың. Өзінен бір белгі келмей килікпеші, әйтпесе атпас таң, шықпас күнге қалармыз, қазірше үндемеші, – деп өтіндім.

– Жарайды, жарайды, быжылдамашы, – деп шығып кетті ол. Алайда бес минут өтпей қайтып келді. – Білесің бе, папамның мұндай болжамдары бұрын да болған. Бірақ мынасы мүлде басқаша. Мен саған айттым ба, айтпадым ба – есімде жоқ, папам Жуалыға барып, Әбділда көкемнің үйіне түседі. Сол жерге үлкен әпкесі Үбиян апам келеді. Ол кісі тұратын Диқан ауылы мен Әбділда көкем басқаратын Петровка совхозының арасы жап-жақын, бір-біріне тиіп тұрған жерлер. Әпкесімен қатты қалжыңдасатын әкем сол жолы жөнді ашыла қоймапты. Інісінің неше түрлі аумалы-төкпелі мінезіне қанық әпкесі оған мән бермейді. Қонаққа шақыра келгенін, ертең ауылдарында күтетінін айтады. Папам үндемей біраз отырып: «Сен өлгенде менің не деп жылайтынымды естігін, содан кейін мұнда бөгелмей, үйіңе қайт», – деп бір шумақ жоқтау айтыпты. Ол жерде сәлем беруге келген біраз адамдар болған. Әпкесі де, басқалар да мұны әзілге балап күліседі. Содан таңға жуық Үбиян апамның үлкен ұлы Сапарбай мотоциклін дырылдатып мұнда келгенде папам ояу жатыр екен. Үбиян апа қайтыс болып кетіпті. Әкем қонаққа емес, әпкесін жерлеуге барды. Жақын бір інісі: «Көке, әпкемнің өмірден өтерін қайдан білдіңіз, айтып беріңізші», – дегенде: «Жап аузыңды!» – деп айтпай қойыпты. Бұл жағдай елге таралып, Жуалы жақ мұны түгел біледі. Әртүрлі ғып құбылтып айтады. Түнде мені телефонда айтқан сөзінің мағынасын сұрағанымда айдап шықты ғой. Бәрібір шын айтпайды, – деді Бәкен.

– Менің де есіме бір нәрсе түсті, – дедім. – Анам: «Алла Тағала өзінің сүйген құлына ерекше қасиет берсе, оның құпиясын өзі сақтайды. Шынымен киесі бар, тылсым қабілеті бар адамдар оны жариялап, түсіндіріп айтпайды, айта алмайды. Небір кереметтерді жасайтын көріпкел әулиелер өзінің қасиетінің арқасында адамдарға көмектескенмен, оны қалай, қайдан білетіні туралы ауыз ашпайды. Өйткені ол – құдайдың оған ерекшелеп берген аманаты. Ал «мен аруақтармен сөйлесемін, періште құлағыма айтады» деп жар салатындардікі – өтірік немесе құлағына жын-шайтан сыбырлағандар», – дейтін.

– Меніңше, бұған илануға болады. Тылсым қасиет кез келгенге берілмейді. Ол – сирек құбылыс. Егер сол қасиетті мақтанып, өзін ерекшелеп айта берсе, оны ақша табудың көзіне айналдырса, қасиетінен айырылады дегенді мен де естігенмін. Айтса да, есінде ме, өткенде ауруханадағы жағдайды өзің айтып беріп едің ғой, – деп Бәкең бір уақиғаның шетін шығарды.

Әрине, есімде. Ондай нәрсе ұмытылмайды. Күнделігіме жазып та қойғанмын. Бірақ оның біз сияқты қарапайым пенделер түсінетін қисыны бар екенін ата маған ұқтырып еді.

Қыста ата біраз күн ауруханада жатты. Бұл өзі – кез келген кіре алмайтын, мемлекет басшылары, өкімет адамдары, атақ-лауазымы барлар, ата секілді елге еңбегі сіңгендер емделетін жер. Ондай кісілердің отбасы мүшелері де осында тіркеуде тұрады. Ал ата бізді өзі тіркейтпемей қойған. Бір жағынан, атанікі де жөн шығар, біздің қайбір еңбегіміз, қызметіміз сіңген халыққа?! «Әкенің атын пайдаланып мақтанбасын, өзгеден жаны артық емес, ел қатарлы жүрсін» деген болуы керек... Бірді айтып, бірге кетіппін ғой... Сонымен, қолымда атаға кіретін рұқсат қағазым болғандықтан бөгетсіз барып жүрдім. Бір күні ата:

– Сыртында «Кездесулер» деген жазуы бар папканы алып келгін, – деп тапсырды.

Екі кісілік палатада атаның қасында бір қария бірге жатқан. Атаның айтқанын орындап келсем, қарияның жанында ылғи келіп жүретін жігіт отыр екен. Ата жоқ. Бері шығып жан-жағыма қарап тұрсам, оны медбике қолтықтап келе жатыр. Рентгенге түсіріпті. Ата фойедегі креслоға отырып, папканы ашып қарады да:

– Иә, осы. Уақытың болса, ертең қайта алып кеткін, – деді.

Сол аралықта палатадан қарияның қасында отырған жігіт шығып, атамен сәлемдесті.

– Бүгін папамның жағдайы жақсы екен, жанарында ұшқын бар секілді, соған қуанып бара жатырмын, – деді.

– Қарағым, атың Едіге ме еді, қамсыз қалма! Ол кісінің бүгін түннен қалуы неғайбыл, – деп салды. Ана жігіттің көзі шатынап, қызарып кетті.

– Ой, өзіңіз де бір қайдағыны айтатын қатыгез адам екенсіз... Сіз... Сіз... – деп бұрылып кетіп қалды. Алқымына тірелген сөздері шығар ауызда кептеліп қалғандай, булығып сөйлей алмай кетті. Қанішер зұлым біреу болмаса, кім әкесін өлімге қияды дейсіз, қайта ұстамды жігіт екен. Әйтпесе, бастан бір перетін сөзді естіді. Өзім қатты қысылдым. Шынымды айтсам, іштей атаның қаталдығын жазғырып, ауыр оймен кеттім.

Ертесінде папканы алып кетуге палатаға кірсем, атаның қасындағы төсек түгел жиналған, жалаңаш, бос тұр. Селк етіп атама қарадым. Ата басын изеді.

– Түн ортасы ауғанда жантәсілім етті. Иманын үйіріп, аузына имансу тамыздым. Көзін жаптым, аяқ-қолын түзуледім. Дәрігерлер азанда бір-ақ білді, – дегенде шошып кеттім.

– Өлген адаммен бірге қорықпай қалай жаттыңыз? Ол кісінің қайтыс болатынын кеше қайдан біліп қойдыңыз? – Бұл сұрақтарды бастырмалатып атаға айтқызған қандай күш екенін білмеймін. «Сасқан үйрек артымен сүңгиді» дегендей бірдеңе.

– Ақымақ болма, ойлап сөйле. Өлген адамнан келер ешбір қауіп жоқ, тірі адамнан қорқу керек. Жаны ұшып кеткен марқұм тірілердің қамқорлығына мұқтаж болып қана жатады. Мен майданда өлімді көп көрдім. Өлімнің бетіне тура қарап жүрдім. Та-лай боздақтар көз алдымда жан үзді. Жаралы болып қансырап жатса да, алда өмірі бар адам мен татар дәмі таусылған адамның көзқарастары екі бөлек болады. Мен соны ұққан адаммын. Қазақта «бой жасады» деген сөз бар. Көп адамдар бақиға аттарда бір күн бе, бір сағат па, бір сәт пе – былайғы адамдарға тәуір бола бастағандай көрінеді. Мен ешқандай сәуегейлік жасаған жоқпын, ұқтың ба? Енді миымды ашытпай, кеткін! – деп папканы беріп, есікті көзімен нұсқады.

Қоштасып, бұрылғаным сол еді, кешегі Едіге деген жігіт кірді. Келе атаның аяғына жығылып:

– Ағатай, кешіріңіз! Кешіріңіз мені! Сізді тыңдағанымда әкемнің соңғы сөзін естіп, ақтық демі біткенде қасында болар едім, – деп еңкілдеп жылап жіберді. Ата жігітті қолтығынан демеп тұрғызып:

– Қарағым, сен де мені кешіргін! Жайлап түсіндірместен әскери адамның сөйлеу мәнеріне салыппын. Мипаздап, майдалап сөйлеуге үйренбеген кісімін. Өлім өкінішсіз болмайды. «Өткенге өкінбе, келмеске кейіме» деген бұрынғылар. Қарияның иманы жолдас болсын! Берекесін артына берсін, жаны жаннатта жай тапсын! «Өлінің тағдыры тірілердің қолында» дейді, әкеңнің соңын жақсылап күтіп, абыроймен шығарып салуыңа тілектеспін! – деп арқасынан қақты. Жігіт қайта-қайта басын иіп, алғысын айтып кетті. Егіліп жылап тұрғанымды енді байқағандай, бетімді сүрткіштедім. Менің әкем бір күн төсек тартып жатпай, басына жастық қойғызбай, қолымыздан сусын ішпей, кенеттен қайтыс болған еді. Едіге әкесіне жылағанда, мен өз әкемді еске алып, босадым.

– Ата, кешіріңіз мені! – дедім жалынышпен қарап.

– Саған не жоқ?

– Кеше мен де сіз туралы нашар ойда болдым...

– Білемін. Көбің мен жайлы жаман ой ойлайсыңдар да, соңынан иттей болып жүресіңдер. Жарайды, бара ғой, – деді өңі жылып... Әлгінде Бәкеңнің есіме салғаны осы жағдай еді.

Ата бүгін бізбен сөйлескісі келмеді. «Тәбетім жоқ» деп тамақты да жарытып ішпеді. Бәкең дастарқан басында Сара апаның хабарласқанын айтып үлгерді. Ата естімегендей, елең етпеді. Бетін сипап, орнынан тұрып кетті. Бара жатып, «мазаламандар» дегенді тағы ескертті. Нелерді ойлағаны, ішінде не сыр жатқаны, түнде досының үйі өртене жаздағанын қалай білгені – мұның бәрі біз үшін шешуі жоқ жұмбақ күйі қалды. Кейін осы оқиғаны бірінен-бірі естіп, ел арасына жайылып кетті. Әркім өзінше өңдеп, өз қосымшасын қосып, түрлі ренде айтылатын болды. Талайлар әркімнен естігенін тонын айналдырып жазып та жүр. Қайсыбіреулер әсіребаяу жағып, мәнін кетіріп, жалғандыққа ұрынғанын байқамайды. Қайсыбіреу өз құлағымен естіп, соған куә болғандай ғып айтады. Ал нағыз шындығы – жоғарыдағы Бәкең екеуміз көзіміз көрген жағдай. Құрманбек ата мен Сара апаның ұл-қыздары да оның қашан, қалай болғанын сол қалпында айтады. Өйткені олар – арғы жақтағы, біз бергі жақтағы бір түннің куәгерлеріміз.

Күн артынан күндер өтіп жатты. Бастары илікпей жүрген екі дос қайта табысты. Алғашқы қадамды Құрманбек ата өзі жасады. «Жеті күндік кішілігім бар ғой, ағамның тентектігін өзім-ақ кешірейін деп келдім», – деп үйге әзілдей кірді. Біздің әкеміз бен Құрманбек ата 1910 жылғы, туған күндерінің арасы жеті күн болатын. Біраз уақыттан бері сөйлеспей жүрген кісілер ортада ештеңе болмағандай, төс қағыстыра құшақтасты. Бірін-бірі кешірмесе, бірін-бірі сағынбаса, оның несі дос, екеуі сол жолы ұзақ отырып әңгімелесіп еді.

...«Өнесің, өсесің – ну боласың, от болып жанасың – күл боласың. Өмір деген – осы» депті бір ғұлама. Алланың пәрменімен әр адамның маңдайына басылған тағдыр жазуы бар. Тағдырдың жазуы ма, әлде басқа байланыс па – білмеймін, ата мен Құрманбек атаның арасында «жетімен» ұштасып жатқан бір құпия бардай көрінеді де тұрады. Екеуінің туған күндерінің арасы – жеті күн. Құрманбек ата досы қайтыс болған соң, тура жеті жыл, жеті күннен кейін дүние салды. Топырақ бұйырған жері де бір төбенің басында, арасы жеті метрдей ғана...

Дүние – дөңгелек, айналып қайталана береді. Адамның жер бетіндегі тіршілік сапары аяқталғанымен шексіз әлем қозғалысы жалғасуда. Бірі кеткенде бірі келіп, орнын толтырмаса, өмір тоқтап қалар еді ғой. Ата марқұм: «Кездейсоқ еш нәрсе болмайды, белгілі бір ырғақ заңдылығы бар. Құдай қателеспейді, әдейі солай істейді», – дегенді үнемі айтатын.

Ата өмірден өткеннен кейін ата-баба дәстүрімен қырқын беретін күні Тельман немерелі болды. Үш жігіттің ішінде ерте үйленгендіктен, ерте ата атанды. Десе де бұл үш әкеге тең болып өскен үш достың алғашқы ортақ немерелері болатын. Сол күні атаны еске алуға қазақтың аузы дуалылары мен бетке ұстаған беделді марқасқалары жиналып еді. Егер аттарын атай бастасам, тізім ұзаққа кетеді. Сонда Тельман дастарқанның соңына таман:

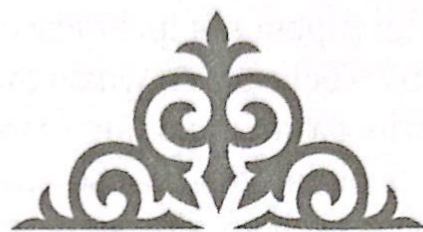
– Ардақты ағалар, біз – Кеңес, Бақытжан, мен үшеуіміз әкелеріміздің достық шарапатының арқасында кішкене кезімізден дос, бауыр болып өстік. Біріміздің әкемізді біріміз

«әке» деп, анамызды «ана» деп, аражіксіз бұл күнге жеттік. Әкелеріміздің өсиет дәстүрін жалғастырып, балаларымызды достастырып жатырмыз. Бүгін мен алғаш рет немерелі болдым. Бауыржан папамның тұңғыш шөбересі өмірге келді. Сол нәрестенің атын қойып, бата беріңіздер... – деп толқып көзіне жас алды. Ол кезде Тельман Алматы қалалық Партия комитеті идеология бөлімінің хатшысы болатын.

Үлкендер бірден дуылдасып кетті. Бірінен кейін бірі сөйлеп жатыр, тілектерін айтып жатыр. Сонша жұрт балаға бір ауыздан атаның атын лайық көрді. «Бәукеңнің арты жалғасып жақсылық болып, тойға ұласыпты, аты Бауыржан болсын!» – деп байлам жасап, көл-көсір бата-тілектерін беріп, көтеріңкі көңілмен тарарды. Кешкісін сәл қолым босағанда күнделігіме былай деп жазыппын: «1982. VII. 13. Бүгін атаның қырқын бердік. Ертеңгі сағат 9-да Еркінбек атаның шөбересі, Тельманның бірінші немересі өмірге келді. Қаяу көңілді сергітіп, жүзімізге қуаныш үйіргендей болды. Атаның қырқына жиналған қазақтың игісі мен жақсысы, біліктілері мен мықтылары бұл хабарды жақсылыққа жорыды. Тельманның өтінішімен балаға ат қойды. Барлығы екі сөзге келмей, атаның атын қойып, ақ ниеттері мен ыстық ықыластарын арнады. Бірдің тілегі келе ме, мыңның тілегі келе ме – оны бір құдай біледі. Алайда, бұл ата айтатындай, кездейсоқтық емес деп ойлаймын. Атаның қырқын беретін күні, сонымен бірге әрқайсысының орны бір төбе аталар мен ағалардың бата-тілек айтып, атын қойғаны жай өтпесе керек. Өмір жасы ұзақ болсын, осы балаға болашақта қалайда бір өзгеше белгі түсетін болар!!! Айтса да, мен Тельманнан атаның тері сіңген мойын жастығын ырым етіп, беріп жібердім. «Бөпенің басына жастандар» деп тапсырдым». Міне, күнделіктегі қысқаша дерек – осы.

Мен сол немереміздің атын атай алмай, кішкентай кезінде «аташка» деп еркелетіп жүрдім де, есейгенде Баука деп атап кеттім. Ол зерек, ізденімпаз, білімді, өз ойын ашық айтатын ата мінездес көрікті жігіт болып өсті. Шаңырақ көтеріп, отау тікті. Немере келініміз Сәуле Мұратқызы текті жерден шыққан тәрбиелі бала болып кездесті. Атаның жүзжылдық ғасыр

тойының қарсаңында «шүйіншілеген» ерекше жаңалық хабар келді. Сәуле келініміз қол-аяғы жеңіл болып, дүниеге үшем – бір ұл, екі қыз перзент әкеліп, Баука бірден үш сәбиге әке атанды. Осы жақсылықты естігенде баяғы өзім күнделікке жазған «бір белгі болар» дегенім есіме түсті. Кім не ойлайды, өздері білсін, бірақ кездейсоқ ештеңе жоқ. Мен өзім сеніп, өзім күткен ерекше белгі келді. Баука мен Сәуленің арғы-бергі әулеттерінде басқа үшем жоқ екен. Бұл күнде көпшілігі өмірден өтіп кеткен, Қазақстан тарихында әрбірінің өзіндік орны, үлесі бар ірі тұлғалардың бата-тілектері арналып, атаның аты қойылып еді, Жаратқан ием сол ниеттерді қабыл етіп, ұрпақ жалғасып, өсіп жатыр. Лайым ұзағынан сүйіндірсін деп тілеймін!

Ұлыстың ұлы күні - Наурыз

Ұлыстың ұлы күні – Наурыз

Әсілі, тәрбие деген тек қана айтудан емес, көрсетумен даритынына бұл күнде көзім әбден жеткен. Ең негізгі үлгі-өнеге отбасынан бойға сіңетіні де анық. Ұрпақ тәрбиесі дәл мынандай болуы керек деп, қалыпқа салғандай өлшеп-пішіп қойған дайын ереже де жоқ. Балаға ата-ананың отбасындағы қарым-қатынасы, өмірге көзқарасы, рухани өресі, күнделікті іс-әрекеті, ынтымақ-бірлік татулығы немесе ит пен мысықтай аңдысқан алауыздығы дегендей, осының бәрі тәрбиенің іргетасы екен.

Құдайға шүкір, өзім өсіп-өнген үлкен отбасында бойжеттім. Үнемі адам келіп-кетіп жататын көпшіл, туысқаншыл шаңырақ еді үйіміз. Соның бәрінің ұйытқысы, диірменнің тасындай дөңгелетіп қозғалысқа келтіретін анам болатын. Қазақтың «құрама жиып ел қылған, құрақ қиып тон қылған» дейтін сөзі жақынға да, жатқа да қамқор болған шүйкедей ғана қазақ әйелі – анама арналғандай көрінеді де тұрады.

Кеңес өкіметі кезінде жан-жақтан тұйықталған шеңбердің ішінде ғана тірлік етуге үйренген, партия жасап берген «сара жолмен» жүруге дағдыланған қоғамда өмір сүрсек те, балаларының ұлттық таным-нанымда, ұлттық болмыста тәрбиелегеніне анамның сіңірген еңбегі ұшан-теңіз екені даусыз. Ол кісі отбасында ата-баба салтын, әдет-ғұрып үрдістерін ешкімге жалтақтамай-ақ табиғи түрде іске асыра беретін. «Көрген көргенін істейді», «уызына жарыған» деген сөздерді қымсынбай-ақ өзіме тели аламын. Егер менің бойымда қазақи тәлім-тәрбиенің жұғыны болмаса, ата айтқандай «тік бақай шоқынды» болсам, ол кісіге төзе қоюым да қиын болар ма еді, кім білсін?

...Ертең – Наурыз, Ұлыстың ұлы күні. Есімді білгеннен бастап біздің шаңырақта Наурыз мерекесі – жыл басы ерекше аталатын. Ата-анам өмірден озған соң да ол дәстүр бұзылған жоқ. Әкемнің шаңырағына ие болып қалған ортаншы ағатайым Талғат пен «еркем» деп атымды тергейтін жеңгем Зәбихан дәстүрді жалғастырып келеді. Жылда әкем Әскербек пен шешем Мәликеден таралған үрім-бұтақ жан-жақтан жиналып, жыл басы – Наурызды үлкен үйде қарсы алады. Жеңгем Зәбихан он сегіз жасында келін болып түсіп, анамның қасында жүріп

тәлімін әбден көргендіктен тура енесі сияқты барлық жөн-жоралғы, ырым-кәделерді бұлжытпай істейді.

Сол жеңгем осыдан үш күн бұрын маған тазаланған бидай әкеліп берген. Өйткені дүкендерде тазаланған бидай атымен жоқ. «Зоомагазин» дегеннен құстарға арналған бидай дәнін көргенім бар. Бірақ одан көже жасай алмайсыз. Бидайды сәл ғана дымқылдап келіге түйіп, қауызын кетіріп жұмсартпаса, оның пісуі қиын, жарылмайды. Піскен күннің өзінде бітеу күйі қалып, көже дәмді болмайды. Ал жеңгемде шешемнен қалған келі-келсап бар. 1959 жылы Нарынқолдан Алматыға көшерде анам келі-келсабын ықтияттап орап-шымқап жатқанда көрші апай:

– Мәке-ау, сонау Алматыға келі-келсап апара жатқаның не? Қалаға мұның керегі не? Босқа жүк қылмай тастап кетсеңші, – дегенде анам:

– Қалаға келі-келсаптың керегі жоқ, шаңырағыма, өзіме қажет. Бұл бұйымда қазақтың иісі бар. Талай-талай дән түйіліп, көптеген адамға дәм татқызған ырысымның көзі секілді құтты дүниемді көшкен жұртыма қалдыра алмаймын, – деп еді.

Жастық албырттықтың әсері шығар, анамның сол сөздері әпенділік секілді көрініп, күліп едім. Енді қарап тұрсам, қабы қағылмаған әкемнің шаңырағында сол келі-келсап әлі күнге дейін қажетке асып, біге қызмет етіп жатыр. Барған сайын, уақыт өткен сайын бағасы асып барады. Өйткені анам ұстаған, анамнан қалған жәдігер көзімізге оттай басылады, ыстық көрінеді. Өтіп кеткен балалық шағымызды, ата-ананың ардақ бейнесін, қимас та қайтып оралмас кезеңдерімізді еске түсіріп, жүрегімізді елжіретеді.

Былтыр біз атаның қолына Наурыздан кейін көшіп келгендіктен, биыл бірінші рет бұл үйде Ұлыс күніне дайындық жасап жатырмын. Биылғы – 1973 жылғы Наурыз сәрсенбінің түнінен бейсенбіге қараған шаққа келіп тұр. Жеңгем әкеліп берген бидайды бұқтырып, қыстан арнап сақтап қойған сүрлерімді пісіріп жатырмын. Бидайды алдын ала бұқтырмай тұрып сорпаға бірден пісіруге болмайтыны – бала жастан көзге қанық әдіс. Жеңгем «дүкеннің нәрсіз айранын қоспа» деп құртты да әкеліп

берген. Күндіз құртты қайнатылған, бірақ шамалы суытылған суға салып қойғанмын. Сол құртты езіп отырып ойға қалдым. «Ата неге үнсіз? Наурыз туралы ләм демегені қалай? Білмеуі мүмкін емес. Айды, күнді шатастырды деудің де қисыны жоқ. Күнделікті келетін газеттерді үзбей оқып жатады. Алайда Наурыз жайлы сөз қозғамағаны қалай?... Әлде әдейі...». Ойым осы жерде үзілді. Ата асүйге кіріп келді. Орнымнан шұғыл көтерілдім.

– Қызыр түні қабыл болсын! – деді ата жайбарақат үнмен.

– Айтқаныңыз келсін! – деп іле жауап қаттым.

– Мәликедей ананың үлгісі мен тәрбиесі саған Наурызды ұмыттырмайтынын білгенмін. Сондықтан жайбарақат жаттым, понятно? – деп қалай оқыс кірсе, солай жедел шығып кетті.

Қызыр бабаның өзі келіп тілек айтып, бата бергендей жан дүнием елжіреп, көзіме жас толды. Мен үшін атаның осы бір ауыз сөзі ақжарылқап, айым оңынан туғандай әсер берген сәт еді.

...Қайран шуақты күндерім-ай! Атаның шаңырағында алғаш рет Наурыз – Ұлыс күнін қарсы алғанымда отызға да жетпеген жап-жас келіншек едім, қазір ақ самайлы әжемін. Өмір өз кезегінен жаңылмай айдан ай, жылдан жылдар ауысып, қас пен көздің арасындай қас қағымда тіршіліктің талай белесі өтіп те кетіпті. Алдымда ұлағат көрсетіп, артына өсиет сөздерін қалдырған асылдардың рухына бас иіп, өзімнен кейінгіге білгенімді айтатын күнге жеткеніме Аллаға шүкіршілік етемін.

«Үлкеннен – үлгі, ағадан – өнеге, атадан – ақыл» дейді дана халқымыз. Менің күні бүгінге дейін азды-көпті айтып, жазып жүргендерім – жаңалық емес, халықта бар көне сөз. Кішкене кезімнен ақ сақалды аталар мен ақ шашты әжелерден естігендерім, көзбен көріп, көкейге түйгендерім. Қалай десек те, қазіргі жастарға қарағанда, біздің бал-шырын балалық шағымыз, тәрбие алып, өнеге көрген ортамыз басқашалау болды. Өз басым бөтен ұлт араласпаған таза қазақ ауылында өстім. Ол кезде тумысынан көкірек көзі ашық ақылгөй аталар

мен әдеп-инабаттың кеніндей текті әжелер көп еді. Ғасырлар қойнауында қалыптасқан халқымыздың талай салт-дәстүр, әдет-ғұрып үрдістері күнделікті тұрмыс-тіршілікте табиғи түрде өз жөнімен өтіп жататын.

«Бұлақ-бастау болмаса, өзен қайдан бас алар» – жасымызда көргеніміз болмаса, не айтар едік? Ақ қағаздай аппақ, бейкүнә бала санасы балауса шақтағысын жақсы қабылдап, ұмытпайды екен. Бала кездегі көптеген көркем көріністер көз алдында, күні кеше болғандай мөлдіреп есінде қалады. Бұл күнде, құдайға шүкір, жасым біразға келіп, тіршілік сапарының белестерінен өткендіктен бе, өзімнен кейінгі жасы кіші жас ұрпаққа сөз арнай жүремін. Алдымда өтіп кеткен шежіре қариялардың үлгі-өнегесін, өмір тұжырымдарын, дүниетанымын, солар жеткізген ұлттық жәдігерлерді білгенімше өсер буынға айтуды өзіме міндет санаймын. Ата марқұм жиі айтатын «дәстүр жалғастығы, бабалар аманаты» үзілмесе екен деймін. Соның бірі, бірі емес-ау бірегейі – Наурыз.

1925 жылы 22 наурызда «Еңбекші қазақ» газетінде алты алаштың ардақтыларының бірі – Сұлтанбек Қожановтың «Наурыз туралы» деген мақаласы жарияланған екен. Сонда «...Наурыз – қазақтың ұлы күні! Наурыз – жыл басы! ...Мұны көп білгіштер «дін мейрамы» деп жиреніп, лажы болса, «құртып жіберу керек» деп сопышылсынып, «аңқау елге арам-за молдалық» соғатын қазақ коммунист жолдастардан бар екен. Наурызға арналған намаз жоқ. Наурызда құрбан шалып, Құран оқылмайды. Наурыз – мұсылмандықтан көп бұрын шыққан мейрам... Озат ұлт саналатын орыс арасында демалыс күнін жексенбіден басқа күнге ауыстыра алмай жүргенде, Исаның туған күні мен өлген күнін мейрам қылып жүргенде дінге байланысы жоқ, тұрмыс шарттарынан туған халықтың салтына, ел шаруашылығының қуаныш күніне білгішсініп, теріс қараудан үлкен надандық болмайды» деп жазған екен. Мен мақаланың ара-арасынан үзінділер ғана келтірдім. Автордың айтып отырған жексенбі – воскресенье дегені – Иса пайғамбардың қайта тірілуі – воскресение (*орысша*).

Әсірекқызыл коммунистердің белсенділігі «арқасында» 1927 жылдан бастап Наурыз мерекесін тойлауға арнайы тыйым салынады. Содан ұзақ үзілістен кейін 1988 жылы халықтық мейрам ретінде бірінші рет Алматыда тойланды. Алайда қалың қазақ Наурызын ешқашан ұмытқан емес, дабырлатып тойламааса да, атап өтетін. Дәстүр ырымдарын жасап, бірін-бірі наурызкөжеге шақыратын.

...Ерте кезде қазақтар жылдың басын көкек айынан бастаған. Көкек көктемнің ал,ашқы айы болғандықтан шаруа күйттеген көшпенді ел бұл айды асыға күткен.

Көкек келді, көктем келді,
Көкек келсең, көптен бер,
Көптен берсең, көпке бер! –

дейтін тілек сол кездерден қалған. Ал Наурыз – көкек айында басталатын ұлы мерекенің аты. Жақсы сөзді жарым ырысқа байлайтын ырымшыл халқымыз көкек дейтін құстың ұшқалақ әрі жеңлтектігін ұнатпай, айдың атын мейрам атымен атап кеткен. Қайсыбіреулер көкек айымен Наурыз мерекесін жеке-жеке ай аттары ретінде айтып, жазып жүр. Наурыз – қазақ тіліне Хорезм, Соғды арқылы ежелгі парсы тілінен келген сөз. Парсы тілінде Нау – «жаңа», руз – «күн», яғни Наурыз – жаңа ай емес, жаңа күн.

Астрономиялық есеп бойынша көкек айының 21-інен 22 жұлдызына қараған түні аспан денелері өзінің алғашқы айналу нүктесіне қайта айналып келеді екен. Сонда күн мен түннің, сытық пен суықтың, қыс пен жаздың, қараңғы мен жарықтың теңелетін жаратылыстың керемет сәтінде Ұлыстың ұлы күні – Наурыз кіреді. Халқымыздың таным-наным болжамы бойынша күн мен түн тепе-теңдікке жеткен кезде әуеде ғажайып бір діріл мен гуіл естіледі, сол үнді «әз» дейді. Әз өткенде бүкіл жан-жануар, күллі өсімдік дүниесінде, жалпы тіршілік әлемінің бойына қан жүгіріп, қайта түлеп жаңарады, ескінің ауырлығы кетеді. Әздің жүргені әдетте байқала бермейді, оның өткенін қой малы алдымен сезеді екен. Қой аспанға қарап жамырай маңырап, тұрып қалатын көрінеді. Соны көрген малшы «жаз ха-

бары келді» деп қуаныпты. «Өз болмай, мәз болмайды» немесе «өз болмай жаз болмайды» дейтін нақыл сөз содан шығыпты. Қазір қойлар да Өз гуілін ести алмайды, өйткені көкті де, жерді де үздіксіз гүрілдеп жататын техникалық дыбыстар басып кеткен.

Наурыз мерекесін, жыл басы салтанатын дүниежүзінің бірқатар елдері: Үндістан, Иран, Ауғанстан, Кавказ, Орта Азия халықтары өздерінің төл мерекесі ретінде тойлайды. Әрбір халықтың өзіне тән таным-нанымы, салт-дәстүрі болғандықтан Наурызды қарсы алып тойлаудың өз үлгілері, өз қағидалары қалыптасқан. Сол сияқты біздің қазақ халқының да басқаға ұқсамайтын сұлу салты, жарасымды жөн-жоралғысы бар. Қазақ секілді көшпенді жұрттың Наурызды қастерлеп-қасиеттеп ерекше мерекелеуінің үлкен мәні болған. Тіршілік-тынысы көбінесе мал шаруашылығымен тікелей байланысты болғандықтан, қыс бойы тар қыстауда қысылып, сай-сайдың сағасын, таудың ығын паналап, малын жұтатпай, жыртқыш аң-құстан аман-сау алып шығудың өзі қаншама күш-қайратты, төзімділікті қажет етеді десенізші! Наурыз келгенде қыс құрсауы босап, жер арқасы жібіп, жаңа тіршілік басталып, Табиғат-ана түлей бастайды. Жан-жануар, құрт-құмырсқа, өсімдік әлеміне жан кіреді. Одан ары қарай мал төлдеп, елдің аузы аққа тиіп, уызға жариды, жыл құстары келіп, тынысы кеңиді, көңілі сергиді, тір жан иесі күн шуағынан күш алады.

Қазақ елінің ардақтап та асыға күтетін жыл мерекесі, шаруа тойы, табиғат мейрамы осы – Наурыз. Бұл күнге әрбір отбасы қыстан бастап дайындық жасаған. Қысқы соғымның, айтайық, шеке, жамбас, жілік, қазы дегендей, қадірлі мүшелерінен әдейі арнап сүрі сақтайды. «Наурызда ашамын» деп әжелер қарындағы майын, жент, құрт, ірімшік деген секілді тағамдарды алдын ала үнемдеп, қамданып жүреді. Шешелеріміз мұндай дәмдерді «ұзынсарының сыбағасы» деп те атайтын. «Ұзынсары келетін шақ» деп қазақтар көктемнің көкөзек кезін айтады. Қысқы соғым таусылып, мал әлі төлдемей, айран-сүт, уызға жарымайтын малдың арық уағы. Адамның да өңі өзгеріп, қуқылданып, көзі қарығып, жылы жазды сарыла күтетін кезең.

Сондықтан аналарымыз Наурызға деп жоғарыдағы тағамдарды көзден таса жерлерге ықтияттап, тығып жүруші еді. Наурызға дайындықтың тағы бір түрі – қол өнерімен байланысты. Қолы шебер, ісмер апалардың жөн көрсетуімен қыз-келіншектер ою ойып, кесте тігіп, шашақ түйіп, құрақ құрап, түскиіз, сырмақ, аяққап, төсекжапқыш секілді үй бұйымдарын жасаумен айналысқан. От басына кем дегенде осындай бірер зат қосуға тырысады. Қыздар әкесіне, аға-інілеріне тақия тігіп, беторамал кестелеп, Наурыз күні тарту етуге дайындайды. Ұл балалар да қарап қалмайды. Ағаштан ожау, қасық, тостаған, саптыаяқ секілді өзінің қолынан келгенін жасап, үйге қажет дүниенің толығуына септігін тигізеді. Қыз-келіншектер Наурыз күні өз қолдарынан шыққан сәнді бұйымдарын үй ішіне жайнатып іліп тастайды. Ауылдағы жасы үлкен әжелер мен апалар оларды көріп, сараптайды. «Пәленшенің түскиізі көз тартарлық көрікті тігіліпті», «түгеншенің жүкжапқышы айшықты, өрнегі қанық шығыпты» деген секілді мақтауларды бағыштап, басқаларға үлгі етеді. Іс тігушілер өнерінің жұрт алдында бағаланарын білгендіктен әрқайсысы басқаға ұқсамайтын өз өрнегін, өз нақышын табуға күш салады. Соның нәтижесінде жастардың ісмерлігі, шеберлігі шындалып, халық өнері түрленіп дами түскен екен.

Наурыз жақындап қалғанда үйдің айналасын күл-қоқыстан тазартып, текемет-сырмақ, алаша-кілемдердің шаң-тозаңын қағып, кірлі нәрсе қалдырмай, әсіресе орамал, дастарқанды жуып, отбасын мерекеге дайындайды. Ерлер жағы шаштарын алып, сақал-мұрттарын басып дегендей, әйелдер болса, балаларын жуындырып, тырнақ-шаштарын алғызып, бұрым, кекіл, айдарларын сәндеп, қарапайым болса да, балаға бір жаңа киім әзірлейді. Өздері де кимешек, орамал-шаршыларын ағартып, әйтеуір бір әдемі абыр-сабыр қуанышты қарбалас тіршілікке кірісіп кетеді. Жаңа жылды – қасиетті Наурыз күнін тазалықпен, ақ ниет шынайы пейілмен қарсы алса, жыл бойы жақсылық болады, ауру-сырқау аулақ жүреді дейді. Айтса, айтқандай, «тазалық бар жерде, денсаулық бар» деген емес пе халқымыз.

Көпті көрген жасы үлкен әжелер адыраспан немесе аршаны түтіндетіп:

Уа, пәлекет, пәлекет,
Еріп аққан сумен кет!
Көтерілген бумен кет!
Қызарып батқан күнмен кет!
Қарайып батқан түнмен кет!
Жақындамай мал-басқа,
Тау-таста өлген аңмен кет! –

деп үйдің іші-сыртын, мал қораны түгелімен аластап шығады. Алас сөздерінің айтушысына қарай алуан түрлері бар. Тақпақтап та, желдіртіп ырғақ-әуенмен төгіп айтатыны да бар. Қалай болса да, таза ниеттен шыққандықтан қырсық қашып, ырыс кіретініне сеніп, көңілің сергіп, бойың жеңілдейді. Сонымен бірге кетік ыдыс, сынық қасық секілді тозығы жеткен ұсқынсыз нәрселерді отқа жағады. Күн көзі аз түсіп, қыстан ұялап қалған кесір-кесапат, жала, ауру-сырқау иісі бұрқыраған адыраспан, арша түтінімен кетеді, айнала залалсызданады. «Ұлыс күн таза үйге кіреді, сонда құт-береке қоса енеді» деген нұсқалы сөз бар. Бұл, бір жағынан, негізсіз, тіреуі жоқ сөз емес. Адыраспанның, аршаның ерекше емдік қасиеті бар екенін медицина да дәлелдеп отыр. Қанша түтіндетсең де көзінді ашытпайтын, жас шығармайтын адыраспан өсімдігінің ерекше қасиеті тым ерте кезден-ақ белгілі болыпты. Шығыстың ұлы ғұламасы Әбу-Әли Ибн-Сина адыраспанның талай ауруларға шипа беретінін біліп, емге пайдаланыпты. Оны ғалымның еңбектерінен көре аласыз.

Менің әкем Әскербек дәрігер болғандықтан емдік шөптердің халық емшілері қолданатын түрлерін де өте жақсы білетін. Адыраспанды безгек, аяқ-қол сырқырауы, құян, қышыма, демікпе, суық тию секілді ауруларға әртүрлі әдіс-тәсілдермен пайдаланатын. Қыста адамға оңай жұғатын тұмаудың өршитін кезінде адыраспан жағып, үйіміздің ішін, ауланы жиі-жиі түтіндеткізетін. Біз – балалары сол түтінді жұтып, иіскегендіктен дәрі ішпей-ақ, тұмаудан аман өтетінбіз. Әкем марқұм көрші-қоландарға да осыны ескертетін. Бұл дегеніңіз – залалсыздандыру (дизинфекция) шарасы.

Адыраспан жайлы керемет өлең жазған ақын Тоқаш Бердияров еді. 1987 жылы шыққан «Жебе мен ракета» атты өлеңдер мен поэмалар жинағын Бәкең екеумізге арнап, қолтаңбасымен сыйлаған болатын. Сондағы «Атыңнан айналайын адыраспан» дейтін өлеңінде:

О бастан-ақ екеуін тағдыр қосқан:
Адыр,
Аспан!
Екі ұғымнан құралған құдірет боп,
Атыңнан айналайын адыраспан... –

деп басталатын өлеңінде соғыста жараланып, қансырап естүссіз жатқанда айналадағы өртенген адыраспанның иісі есін жиғызып, бойына жігер-қайрат бергенін соншама бір тебіреніспен суреттейді. Мен мұны адыраспан түтіндетуді жоққа сенушілік көретіндерге ой салу үшін айтып отырмын...

Ертең Наурыз деген түнде тазартылған үйдің төріне шырақ жағылады.

Е, құдайым оңдасын!
Қызыр келіп, қолдасын!
Бас аман, мал түгел боп,
Береке-бірлік орнасын! –

деген сияқты әркімнің жүрегінен шынайы ақтарылатын тілек тілейді. Бірде «Қызыр баба», кейде «Қыдыр баба» деп атайтын жебеуші кие түнін күтеді. «Қызыр түні» оты маздап, қазаны қайнап, жарығы жанып тұрған үйге Қыдыр бабаның мейірімі түседі, көз қырын салады, сол үйге құт кіреді деп сенім білдірген. Саналы адам жыл бойы істеген істеріне, өткізген тіршілік күндеріне өз арының алдында есеп беріп, біліп жасаған, білмей жасаған қателік-күнәларына Жаратқан иемнен кешірім сұрап, тәубеге келеді. Алдағы өміріне медет сұрайды. Сенім – ғажап күш, ол адамға рухани қажыр-қайрат береді. Табыну, сыйыну пенденің ішкі жан дүние болмысының тазаруына жол ашады, адамгершілік, мейірім сезімін оятады.

Қызыр түнін күзеткенде ұйықтайтындар кемде-кем болған. Үлкен кісілер өткен-кеткен замандардан хикая қозғап,

әңгіме шертетін. Жыл ішінде өмірден озған адамдардың игі істерін естеріне алады. «Бірде шат көл болып, бірде қапа шөл болып жүріп, көңілдің қашан тынарын кім біліпті, ол бір құдайдың қолында. Әлі де дәм-тұзымыз бар екен, осы күнімізге жеткенімізге шүкір! Наурыз күткен түнде тілеген тілек келеді деуші еді, күніміз ұлысты болғай, жеріміз ырысты болғай! Жасаған ием жасқа ерте өлім бермесін, қартқа бейнет бермесін!» – деп тілеуқор ақ ниетпен салиқалы сөздер айтатын. Қыз-келіншектер сол қарияларға «белкөтерер» деген тағамды арнайы дайындап әкелетін. Майлы қазы, сары май, сөк, ақ ірімшік, бал, мейіз, аздаған сүт қосып, келіге салып жанши отырып, жақсылап түйеді. Сонда тіске жұмсақ, тілге тәтті әрі өте нәрлі дәм болып шығады. Бұл қарттарға көрсетілетін ерекше сый-құрмет еді. Жас келін-қыздардың мұндай қамқорлығына дән риза болған аталар мен әжелер алғыс-баталарын беріп, тамаққа емес, көңілге тойып, марқайып қалатын. Ал апалар болса, ертеңгі наурызкөженің бидайын бұқтырып, құрт езіп дегендей, мереке дайындықтарын жасап жатады.

Қызыр түнін күткенде жақсылыққа жаны құмар халқымыздың тағы бір мәнді ырымы болған. Жеті ыдысқа сүт, айран, таза бұлақ суын құйып, бидай, тары, сұлы, арпа, күріш, бұршақ секілді дәндерден салады. Бұл – «көктен жаудырсын, жерден өндірсін, ақ мол болсын, астық көп болсын, іргемізге ырыс ұяласын» деген пәк көңіл, шын жүректің тілеуі.

Қазақтың той-томалағының көбі жадыраған жазда өтеді. Сондықтан қыста бастары жиі қосыла бермейтін жастар Наурыз таңын салтанатпен өткізеді. Оттан көйлек кигендей лапылдаған жастық жалынның жөні бөлек қой. Ұлы мерекені қарсы аларда қыз-жігіттер қарап қалсын ба, он екі перне, екі ішекті домбыраны күмбірлетіп күй төгіп, асқақтата ән шырқап, әзіл-қалжыңның, қызықты ойындардың қазанын қайнатып, думанды қыздырып-ақ тастайды.

Есік алды қара су бойлағаным,
Жалғанның қызығына тоймағаным.
Қайда жүрсем кетпейді көкейімнен,
Қалқамен Ұлыс күтіп тойлағаным, –

дейтін кара өлең шумақтарының сондай сауық-сайранда шыққаны көрініп тұр.

Жігіттер жағы ұнатқан қыздарына «селтеткізер» сыйын ұсынады. Ол кішігірім зат түрінде, айтайық, жібек орамал, сакина-жүзік, моншақ, әтір, бір шок үкі, айна-тарақ секілді бір карағанда қарапайым болып көрінуі мүмкін, алайда бұл заттардың мақсаты мен жолы үлкен. Бұл сыйлықтар іңкәр жүректің тілмен жеткізе алмай жүрген сезіміне дәнекерлік міндет атқарады. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де, ішпен біл» деп дана Абай айтқандай, сезімді жалаңаштап жарияламай, аялап ұқтыру да – қазақтың текті дәстүрінің бірі. Қыздар болса, «мені селт еткіздің, бірақ өзің ұйықтап қалма, Наурызды бірге күтейік» деп ықылас білдіріп, жігітке «ұйқыашар» дәмін береді. Бұл тағамның белгілі бір «дәл мынандай болуы керек» деген қалып-өлшемі жоқ. Ең бастысы, құрамында ақ болуы керек. Балқаймақ, сүтке бөктіріп май қосқан тары, майдалап ет турап салған айран, егер мал төлдеген кез болса, ең кереметі – уыз, сүткөже секілді тамақтардың бірін жегізеді. Бұл дәстүрлерді бір-біріне ыстық-суығы басылмаған ерлі-зайыпты жастар да жасап, көңіл беріктігін білдіреді.

Осы жерде айтуды қажет етіп, реті келіп тұрған бір әңгіме бар. Жаһандану деген жандалбаса өзгерістерге алдымен құлайтындар да, сұлайтындар да – жастар. Олар ұлттық намыс, ұлттық дәстүр, ұлттық қасиеттерге мән бермей, шекарадан өтіп келгеннің бәрін «жаңалық», «мәдениет» санайды. Ойланбай, талғамай суша сіміріп, бойларына сіңіріп жатыр. Соның бір сорақы түрі – «Валентин күні» деп аталатын індет. Бұл студент, оқушылар түгілі, маскара болғанда, балабақшаға дейін кіріп кетіпті. «Валентин күні» жақындағанда мерзімді баспасөздерде жарнамалар қаптайды. Әсіресе телеарналар «Валентин күні» болмаса, адамдар бір-бірінен безіп кететіндей, жүректерді жалғастыратын тек осы күндей үзілдіріп сарнайды-ай келіп... Бүкіл дүкен-дүңгіршектер, базарлар, тіпті жол шетіндегі жайма саудаларға дейін жүрек түріндегі алуан түрлі заттар, сүйісіп тұрған бейнелер сатылады. Алушылар көп. Басқаларды ай-

тып қайтейік, осы дүрмектің ең белсенділері – қазақтың қыз-жігіттері. Түнгі клубтардағы «тамашаларды» айтып бетті қызартпай-ақ қоялық, саябақта, көшеде, терек түбінде жұрттан айылын жимай жабысып сүйісетіндер де – өзіміздің жастар. Кейде шыдай алмай, «қарағым, кішкене әдеп сақтасандаршы» десең, именудің орнына бетіңе бедірейе қарап, сасық күзенше шаңқылдап береді. Жеке басының ісіне «қол сұққаның» үшін өзінді айыптайды. Намыс, ар-ұжданның елесі болса, неғыл дейсіз.

«Өзге елде бар, бізде неге жоқ» деді ме, әлде жаттың салтын әспеттеуді артық санады ма, «Ғашықтар күнін белгілейік», «Баян сұлу күнін атайық» деп ақылгөйсін жүргендер көбейді. Басқа тірліктің бәрін тындырып, қалғаны «Ғашықтар күні» секілді, соны кәдімгідей көбіктендіріп сөз етіп, телеарналар арқылы талқыға салып, әлекке түсетіндерін қайтерсің! Ойбай-ау, ғашықтық сезім күн белгілеумен келуші ме еді? Ол да құдайдың пендесіне сыйлаған ерекше бір ардақ-қасиеті емес пе! Шынайы махаббат – өлім секілді, адамға бір-ақ рет беріледі, қалғаны – қызығу, ұнату, сыйласу. Олай болса, адам тапсырыспен ғашық болмайды, күн белгілеу деген де – далбаса. Әрине, бұл – менің ойым. Ет жемей кекіргенше, алдымен өзінде барды ұқсатып алмайсың ба? «Сауысқан тоты боламын деп жүрісінен жаңылыпты» деген – осы да! Ата марқұм «сөйлеп қалған ауыз жыбырлағанын қоймайды» деуші еді, мен де негізгі тақырыптан ауытқып сөйлеп кеттім білем, сонымен, Наурызға қайта келейік...

Наурыз қазіргі біздің сағат уақытымен межелегенде түнгі сағат үшке келеді екен. Наурыздың таң шапағын, көкжиектен көтерілген күннің қызылын көруді әке-шешелеріміз бір ғанибет санушы еді. «Наурызда күннің алғашқы сәулесіне маңдай тосып, шұғыласына бөленсе, адамның бойына нұрлы күш-қуат тарайды» делінеді.

Ұлыстың ұлы күні адамдар әдемі киімдерін киіп, мәре-сәре қуанып:

Ұлыс күні кәрі-жас,
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өріскен, –

дегендей, үлкен-кіші, ер-әйел демей, құшақ айқастырып, бір-бірін жаңа жылмен құттықтайды. Наурыздың амандасу салты әдеттегі құлақ үйренген есен-саулықтардан бөлек болып келеді. «Ұлыс оң болсын! Қайда барсаң жол болсын! Ұлыс береке әкелсін! Наурыз құтты болсын! Қызыр дарысын! Жасың құтты болсын!» – деген сияқты тағы басқа да жүрекжарды тілектерді айтып сәлемдеседі. «Бұл күнге жеткен де бар, жетпеген де бар, айдан аман, жылдан түгел өтейік» деп тіршіліктеріне, сау-сәлемет көріскендеріне шүкіршілік етеді.

Наурыз мерекесіне әрбір үй кезекпен наурыzkөже жасайды. Наурыzkөжеге су мен тұздан басқа жеті түрлі дәм салады (*қазақта тоғыз саны да қасиетті саналады*). Бұл жерде «тек мынандай ғана дәм салу керек» деп кесіп айтып, шектеуге болмайды. Әркім қолында бар азық-түлігіне қарайды. Тек міндетті түрде дәм саны жетеу болуы керек. Көже қыстан сақталған сүрдің сорпасынан жасалады. Оған бидай, арпа, тары, күріш, бұршақ, жасымық, жүгері, атбұршақ, ноқат және басқа дәндер, сүт, айран, қатық, езген құрт секілді ақтардан қосады. Сөйтіп, Наурыз күні қазандар көжеге толып, елдің келуіне дайын тұрады. Ауыл ақсақалдары бастаған кісілер көже салған үйлерге кезекпен кіріп, қонақ болады. Әдетте әйелдер мен балалар ыдыс ала жүреді, өйткені үй иесі келмей қалғандарға сыбағасын беріп жіберетін болған. Осылайша әр үйден құйып әкелген көжені өз үйінің қазанында қалған көжеге қосады. Бұл «дәм-тұзымыз араласып көжедей дәмді қатынаста болайық, біріміздің ырысымыз бірімізге жұғысты болсын» деген үлкен ұғымды білдіреді.

Ертеде халық қазіргідей тығыз қоныстанбай, ауыл-ауыл болып шағын қыстауларда шашырап отырғандықтан, әр ауыл наурыzkөжені әр күні беріп, бірін-бірі кезекпен шақырысқан. Көктемнің нағыз көкішек шағында, «жуынның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер» ұрымтал мезгілінде жүдеп-жадап **сіңірі со-**

зылмай, күнде бір үйден нәрлі көже ішіп, мал төлдеуге жетіп, уыз ішеді. Айта кететін бір нәрсе, көжені ыдысқа толтырып құяды, бұл – жаңа келген жылдан несібе ортаймасын дегені. Сол құйылған көжені таусып ішу керек, әйтпесе ырыздығы кем болады дейді.

Наурызда қариялар өздері рұқсат етіп, жиналған топты арнап өздері бөлмесе, өз бетінше ешкім бұра тартып, бөлек кетіп сыбаға жеп, көже ішпейді. «Бұл ынтымақ-бірлікті бұзады» деп ырымдайды. Ұлыс күні жігіт-желең, жасөспірім балалар үлкен кісілермен бірге жүріп, қарттарға қызмет етеді. Қолға су құйып, сүлгі беріп, есік ашып, табақ тартып, көже ұсынып, кебіс кигізіп дегендей, қалайда аталар мен әжелердің көзіне түсіп, ықыласына ілінуге тырысады. Жастар үшін Наурыз күні қариялардан бата алу үлкен мәртебе саналған. Оң тізені бүгіп, екі қолды жоғары көтеріп алақан жая бата сұраған жігіттер мен балаларға ақсақалдар:

Сұрасаң, міне, бата,
Дарысын Қызыр ата.
Қызырың қияласын,
Бақ-дәулет ұяласын,
Ел қорғаны – батыр бол!
Ел жырауы – ақын бол!
Төбеңде көк шатыр болсын!
Тілегінді тәңірім қабыл етіп,
Жұртқа ісің мақұл болсын, әумин! –

деп күн нұрындай сәулелі, жаныңды жадырататын мәнді де мағыналы баталарды береді. Көже жасап қазан-ошақ басында жүрген келіндерді де шақырып, бата арнайды.

Көже істеген келіндер,
Көпке жаққан елшіл бол!
Бозторғайдай төлшіл бол!
Ор қояндай көзді бол!
Шешен тілді сөзді бол!
Өркенді бол, ойлы бол!
Өз құрбыңның алды бол! –

деп дарқан көңілмен, ризашылықпен бата береді. Әрине, Наурызда айтылатын ақ алғысты мазмұнды бата түрлері көп-ақ, тек үлгі ретінде бірлі-жарымын айтып отырмын.

Наурыз тамашасы қыдырып, көже ішумен шектелмейді. Палуан күресі, арқан тарту секілді сайыстар өткізіліп, әнші-күйшілер, ақындар өнерін ортаға салады, көптің көңілін көтеріп, мерекені қыздырады. Қыстың қыспағынан енді босай бастаған шақта құлашты кеңге салып, көкпар, бәйге, қыз қуу сияқты той ойындарын өткізудің мүмкіндіктері бола бермейді. Наурызнама думаны көбінесе үйде өтеді. Әйтсе де, Наурызнама өткізуші әр ауыл думанды өздерінің қал-қадірінше салтанатты әрі өнегелі өткізуге күш салады. Мұның ұйытқысы да, бастаушысы да – жастар. Бір ауылдың жастары көрші ауылдың жастарын Наурызнамаға шақырып, құрмет көрсетіп, көңіл сыйлайды. Наурызнаманың ойын-сауығы әдетте «Қалтырауық қамыр кемпір» және «Ақ боран» деп аталатын дәстүрлі ойыннан басталады. Бұл ойын екі топтың бәсекесі, тартысы арқылы қыстың бой жаздырмас қаталдығының жеңілдегенін бейнелейді. Мерекеге қатысушы екі ауылдың адамдары келісіп, екі топқа бөлінеді. Бір топтың аты «Ақ боран» да, екіншісінің аты «Қалтырауық қамыр кемпір» деп аталады. Әр топ алдын ала өздерінің сайысқа түсетін ақын, палуан, мерген, әнші, күйші секілді өнерпаздарын іріктеп алады. Ең алдымен, бұл екі жақтың ақындар айтысымен басталады. Айтыстың түр-түрі айтылады. Наурыз-жыр, наурыз-айтыс, наурыз-жұмбақ, тағы басқа да суырыпсалма өлеңдер, әзіл-қалжың, арнау, мадақ өлеңдері болып, жалғаса береді. Өзге – өзге, өлеңге келгенде қазақ дес бере ме, оңайлықпен ешкім жеңіле қоймайды. Сөйтіп, мереке жоғарыдағы айтылған өнердің барлық түрінен қызу тартыстар өтеді де, жеңген жақ сараланады.

Баса айтатын бір нәрсе, айтыстардың барлығы табиғатпен, жаратылыспен байланысты болып келеді. Өйткені Наурыз – табиғаттың төл мейрамы әрі өте ертеден қалыптасып қанына сіңген ата-бабаларымыздың дүниетанымы. Бабаларымыз аспан әлемін, Көк денелерінің қозғалысын, өзгерістерін жіті бақылап,

оны тұрмыс-тіршілігіне пайдалана білген. Өзін қоршаған жаратылыс дүниесі және оның алуан түрлі құбылыстары жөнінде ой түйіндеген. Соның бірі Ұлыс күні айтылатын Наурыз-жұмбақта ерекше көрініс тапқан. Айтыста аспан мен жер, жұлдыздар, Ай мен Күн, қараңғы мен жарық, ыстық пен суық, ауа райы, қыс пен жаз, мүшел, жалпы жаратылысқа байланысты неше түрлі қызықты әрі адамның ой-өрісін кеңейтетін тәлімді тапқыр ойлармен берілген. Мысалы:

Үлкен үйдің бар егіз ұл мен қызы,
Ол екеуін біледі дүниежүзі.
Ұлы түнде ұйықтайды, қызы – күндіз,
Білінбейді жүргенде басқан ізі.

Жауабы:

Айтып тұр деп бөгелмен қай баланы,
Жұмбағыңа жұмбағым сай болады.
Айтқан үлкен үйіңіз – бүкіл әлем,
Ұлыңыз – Күн, қызыңыз Ай болады.

Ата-бабаларымыздан мұра болып қалған халқымыздың ауыз әдебиетінде мұндай айтыстардың тарам-тарам тамаша үлгілері жетерлік.

...Наурыз күні қар жауса немесе жаңбыр жауса, «құдайдың нұры жауды, құт-берекелі жыл болады» деп ел қуанады. Наурызда жауған қарды «ақша қар», «наурызша» деп атайды. Мұның қыстағы жауған қардан өзгешелігі ақ үкінің жүніндей ерекше үлпілдек болады. Әппақ әдемі қыздарды «наурыздың ақша қарындай екен» деп теңейтін сөз де бар. Наурызда ауа райының өзгерістеріне қарап тәжірибелі қариялар, есепші жұлдызшылар болжам жасайды және олардың сол айтқандары келеді. Наурыз айының бас жағында күн жылынып, қар босап, торғай тұмсығы малынатындай ерісе, онда жаз ерте шығады деп есептейді. Ал күн қабағын түйіп түнеріп, сұрланып тұрып алса, ауа райы өзгеріп, жауынды-шашынды, мал-жанға мазасыз болады екен. Әйтсе де, қанша құбылғанымен Наурыз келген соң-ақ қыстың қаһары қалмайды.

Наурыз келіп, қар кетті,
Ақ қар, көк мұз жұтатқан.
Шаруа елінен зар кетті,
Наурыз келіп, жаз кірді.
Жаз хабаршы Әз кірді,
Күнге тосып арқасын,
Жан біткенге наз кірді, –

деп Наурыз жырында айтылғандай, ендігі жерде күннің жазға қарай ауысары анық.

Наурызда қараторғай бастап жыл құстары келе бастаған кезде қазақтар «ілгері салым күндерге жеттік» деп қуанады. Көктем құстарының ішінде елдің ерекше күтіп жүретін құсы бар. Бұл – «наурызкөк» деп аталатын аспан түстес көгілдір, көздері қарақаттай қап-қара, кіп-кішкентай момақан құс. Бала кезімде анам: «Наурызкөкті көргенде, шошытып қумандар, ол – періште құс. Наурызкөгім, келдің бе, аман-есен көрдім бе деп, шақырып жем шаш», – деуші еді. Наурызкөктің келуімен қарайлас наурызшешек шығады. Наурызшешек – өте бір әсем, көпжылдық гүлді шөп. Наурызшешек – сирек кездесетін емдік қасиеті бар ерекше өсімдік.

Менің әлі күнге дейін есімде, кішкене кезімізде әр Наурыз сайын қарт аталарымыз ауылдағы ойын балаларын тегіс жинайтын. Оларды топ-топқа бөліп, әр топқа жігіт-желендерді бас етіп, бұлақтардың көзін ашуға жіберуші еді. Сонда ата-әжелеріміз: «Бұлақтың көзін ашу Меккеге сапар шеккендей қасиетті іс, сауабы зор. Су бар жерде тіршілік бар, бұлақтың көзі ашылса, су мол болады. Су мол болса, шөп те, гүл де жайқалып өседі, егін бітік шығады. Адамдар мен жан-жануарлар тоқ болады, олар тоқ болса, бір-біріне қастық жасамай, бейбіт жүреді. Бастау-бұлақтардың көзін ашқандарың – өмір-тіршіліктің де көзін ашқандарың», – деуші еді. Осыны естігенде тіршіліктің тірегі бізге қарап тұрғандай қанаттанып, бірде-біріміз қалмай, бұлақтар мен тұнбалардың көзін ашып, су ағатын жылғалардың жолын тазалаушы едік. Бұл деген біз үшін өзінше бір ғажайып серуен болатын. Табиғатты аялаудың, қорғаудың талғамы мол

тамаша үлгісі, халық өнегесі еді. Кейін «табиғатты қорғау керек, қорғау керек» деген ұранды сөздерді мың қайтара естіген шығармын. Бірақ біздің бала кездегі аталар ақылымен барып, көзін ашқан бір бұлақтың қасында жоғарыдағы сөз адамды кеңірдектен тойғызатын бос даурықпадай көрінеді де тұрады.

Ұлыстың ұлы күні қуанбайтын, серпілмейтін, мейірленбейтін адам сирек болған. Неге десеңіз, бұл қасиетті күнді – жаңа жылдың келуін әрбір пенде жан-тәнімен беріле күтетін. Өткеннің есесін, кеткеннің берекесін алдағы күндері тілеген жүректерде үміт оты болады. Наурыз күні ешкім ренжімеуі, өзгені ренжітпеуі керек екендігі де жақсылықты күткен сенім күшінен туған. Ұлыс күні бей-берекет бейпіл сөз сөйлеу, келеңсіз іс істеу, біреуге тіл тигізіп немесе қол жұмсау секілді жағымсыз қылықтар бұрын қазақ арасында кездеспепті. Сирек те болса, ондай әрекеттер ұшырасып қалса, ақымақтан шықса да, ел алдында сүйкімсізденіп, күнәһар атаныпты.

Ағайын-туыс, құда-жекжат, көрші-қолаң, абысын-ажын арасында бір жылдан бері созылып келе жатқан, көңілде сақталып қалған реніш, өкпе-араздық, түс шайысып қалған сәттер болса, Наурыз күні сөзге келмей, татуласады. Біреудің араға дәнекер болуын күтпей-ақ, құшақ айқастырып, өткен-кеткен көңіл кірін өздері жуып-шайып жібереді. Оны айтасыз, ру мен рудың арасындағы шиеленіскен дау-дамайды ел ағалары: «Ұлыс күні алдыңа келсе, атаңның да құнын кеш», «Татулық – таптырмас бақыт», «Ырыс алды – ынтымақ», – деген сияқты дара да дана ұғымдарлы алға тоса отырып, бүтіндікке-елдікке шақырады. Бір-бірінен іргесін аулақ салып, аттарын бөлек байлап жүрген екі жақтың ренжіскен адамдарын ақылгөй аталарымыз бір дастарқан басынан дәм татқызып, татуластырып, ел бірлігін нығайтуға күш салыпты. Аса бір парықсыз, өркеуде, басы – елге, аяғы жерге сыймай жүрген есерсоқ біреу болмаса, Наурыз күні бітімге келмейтін адам кемде-кем болыпты.

Қазақ халқы ежелден жетімін тентіретіп, жесірін жылатпаған, кедейін кеудеден итермеген екен. «Жетім мен жесірге бұлақ бол, жоқ-жітікке шырақ бол» деп Ұлыс күні жетім мен

жесірге, жарлы-жүдеулерге ел болып қайырым-көмек көрсетіп, қолтығынан сүйеп жібереді. Бұл да – қазақтың заманнан заман оздырған ата дәстүрі.

Наурыз күні туған сәбилерді «Ұлыстың ұлы күні дүниеге келді, құдайдың ондап, Қызырдың қолдағаны» деп айрықша ардақтайды. Бала тұрмақ Наурызда туған төлді – бота, бұзау, құлын, қозы-лақты «Наурыз төлі» деп күтімге алып, жақсылап бағады. Оны сатуға болмайды, сыйға бермейді. Наурыз мейрамында мал соймайды, жалпы, қан шығармайды. «Өсер төлге, көбейер түлікке кесірі тиеді, мал басы кемиді» деген тыйым бар. Сонымен бірге Ұлыс күні шаш-тарнақ алмайды, өйткені адамның қара тырнағынан бастап, әрбір тал түгіне дейін жаңарып түлейді, жаңадан жан кіреді. Наурыздың бірінші күні кір жумайды, жолға шықпайды, құрылыс бастамайды, іс тікпейді. Аңға шығып, мылтық атпайды, саятшылық жасап, құс салмайды, қақпан-тұзақ құрмайды. Өйткені бұл күн – тіршілік әлемінің тойы.

Токсан қайырым сөздің тобықтай түйініне жүгінсем, Наурыз – жыл басы, Ұлыстың ұлы күні. Күн мен түннің, ыстық пен суықтың, қараңғы мен жарықтың, қыс пен жаздың теңеліп, жер арқасы кеңіп, жан-жануар, өсімдік дүниесі, күллі тіршілік әлемі жан алып, қайта түлейтін **Табиғат мерекесі**. Наурыз – адамдардың қыс қыспағынан, жұт апатынан аман қалып, малы төлдеп, аузы аққа жаритын **Шаруа мерекесі**. Наурыз – әрбір шаңырақта шырақ жағылып, «Қызыр түнін» күтіп, Жаратқан иемнен жақсылық, құт-береке тілеп, ертеңгі күнге зор үмітпен қарайтын **Сенім мерекесі**. Наурыз – жеті дәмнен наурызкөже жасап, адамдардың бір-біріне дәм татқызып, дастарқан басына басын біріктіріп, бірге отырғызатын **Ынтымақ-бірлік мерекесі**. Наурыз – жыл бойы өткен-кеткен ренішті кедергісіз кешіріп, ән-күймен, ойын-сауықпен жанды жадыратып, сананы серпілтетін **Көңіл мерекесі**.

Азды-көпті үлкендерден алған үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие, көзбен көргендерімнің басын біраз шалғандай болдым. Қайталап айтам, тыңнан жол салған жоқпын, халықта бұрыннан

барды алдым. Алайда халық – жатқан бір ғаламат қазына, халықта бардың бәрін білуге, теріп айтуға адамның ғұмыры жетпейді. «Қанша көп білсең де, көптен артық білмейсің» дейді даналар сөзі. Мен тек ата-анамнан, өскен ортамнан көргенімді, үйренгенімді, ата-әжелерден естіп-білгенімді ортаға салдым. Кең-байтақ жеріміздің әр өлкесінде тұратын жұртымыздың Наурызды өткізу салтында өзгешеліктер болуы әбден мүмкін. Сондықтан менің айтқаным ереже емес, өзім өскен жердің Ұлыс күніне арналған дәстүр-үрдістері. Бірақ бәрі – қазақтікі. Ал мына ХХІ ғасырға кіріп отырған кездегі Наурыздың қалай өтіп жатқанына сәлден кейін тоқталмақпын.

Қазақ халқы өте ерте замандардан табиғат құбылыстарының, атап айтсақ, күн мен түннің алмасуын, Айдың жаңалануын, жыл мезгілдерінің қайталанып отыруын, аспан әлемін жіті бақылай жүріп, ұшан-теңіз мағлұмат алған. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса жинақталған тәжірибесін қорытып, жұлдызды аспан туралы астрономиялық ұғым-түсініктер мен білім жинаған. Соның нәтижесінде көшпенді халықтың тұрмыс-тіршілігіне, өмір сүру салтына орасан зор пайдасы бар байырғы қазақ күнтізбесі (*календары*) қалыптасқан. Күн, ай, жыл санау есебі мен жұлдыздар қозғалысын білу арқылы жайлауға көшу, күздеу мен қыстауға уақытында келу, қой қырку, күйек алу, мал төлдету, шөп шабу, тағы басқа шаруашылық мезгілдерін белгілеп отырған. Сол секілді ұлан-байтақ кең далада, таулы аймақтарда көшіп-қону, мал бағу, жолаушы жүру, жоқ қарау, қараңғы түндерде жұлдызға қарап, бағыт-бағдар белгілеп, өткел, суат, қоныс, құдықтарды дәл табуды қазақтар жете білген. Мысалы, Темірқазық жұлдызы қазақтардың «компасы» болса, Жетіқарақшы қазақ үшін сағат іспеттес, ал Үркер жұлдызы арқылы ауа райын болжаған.

Қазақтың көне күнтізбесінің бірегей көрінісі – мүшел есебі. Халқымыз мүшел есебін мүшел жылы бойынша жүргізген. Әрбір жылды хайуан атымен атайтынын кез келген қазақ біледі. Осы жерде орайы келіп тұрғанда атаның немересі Ержанға

жыл атауларын қалай үйреткенін айта кетейін. «Тышқан жылы – тыныштық, Сиыр жылы – сыйлық, Барыс жылы – бірлік, Қоян жылы – қамбалы, Ұлу жылы – үлгілі, Жылан жылы – жайлы, Жылқы жылы – жұтсыз, Қой жылы – құтты, Мешін жылы – мерейлі, Тауық жылы – табысты, Ит жылы – игілік, Доңыз жылы – дүниелі» деп әрқайсысының мағынасын жіктеп түсіндірді. Тұла-бойы құт-береке молшылыққа, бейбіт тыныштыққа бағышталған мұндай жыл сипаттамасын бала түгілі оның әке-шешесі – біз де естімеген едік. Жылдың жаманы жоқ, оны құтты ететін де, бүлдіретін де адамдардың ниет-пиғылы мен іс-әрекеті екен. Ата ары қарай немересіне түйенің бойына сеніп тұрғанда тышқан оның басына шығып, алтын нұр – жылды бірінші көріп, жыл басы дәрежесіне ие болғаны жайлы жалпы қазақ білетін аңызды айтып берді. Сонда Ержан: «Түйе мақтаншақ! Түйе мақтаншақ!» – деп балалығына басып жіберді. Атасы оған қарап, басын шайқады да:

– Олай деме, түйе – қасиетті жануар! Түйе жылдың басы болмағанымен он екі жылды бойына сыйғызып тұр. Өйткені түйеде он екі жылдың нұсқасы бар. Құлағы – Тышқан, бақайы – Сиыр, тірсегі – Барыс, еріні – Қоян, төбесі – Жылқы, тісі – Қой, жүні – Мешін, мойыны – Тауық, шөккені – Ұлу, қабағы – Жылан, табаны – Ит, құйрығы – Доңыз, – дегенде түйенің сыртқы жаратылыс-пошымын көз алдымызға келтіріп, қайран қалдық. Ата немересіне ұғымды болу үшін түйенің суретін салып, қайтадан түсіндіріп еді...

Қазақтың байырғы күнтізбесіндегі ерте заманнан келе жатқан мүшел жыл есебі көшпенділер өмірінде зор мәні бар есеп болған. Мүшелмен жас санау, жыл қайыру халық даналығынан шыққан ұтымды да ыңғайлы әдіс болғанын қазір маман ғалымдар бұлтартсыз мойындап отыр. Менің бала кезімде ата-әжелер жасын мүшелмен айтатын. «Бес мүшелден үш жас астым» немесе «жеті мүшелге жеттік қой» деп отырушы еді. Мүшел жылы Ұлыстың ұлы күні – Наурызда ауысады, яғни жыл қайыру есебіндегі жылдарды айырып, ажырату Наурызбен межеленеді. Наурыздан бұрын немесе кейін туғанына

қарай жаңа туған баланың жылын белгілеп отырады. Ұлыс күні үлкен-кішінің «жасыңыз құтты болсын», «көрген жасымыздан көрмеген жасымыз көп болсын» деп тілек айтысып, құттықтап жататыны – Наурыз жыл басы болғандықтан, яғни адамға бір жас қосылады деп санайды. Қазақ бірінші мүшелді 13 деп алады. Мысалы, Тышқан жылы туылған баланың жасы қайта айналып Тышқанға келгенде 13 болады екен. Жас кезімде анамнан «неге бірінші мүшел – 13, қалғандары – 12» деп сұрағанымда: «Баланың іште жатқан мерзімінің есебі. Өйткені ана құрсағында шарана өмір сүріп жетіліп, жарық дүниеге келеді», – дегені есімде қалыпты. 13-тің шығу тегінің екеуі де менің көкейіме қонады.

Алғашқы мүшел – адам өмірінің үлкен бір белесі, жеткіншектің балалықпен қоштасып, бойы ғана емес, сана-сезімі, ақыл-ойы да өзгеріп, ересек өмір-тіршілікке қадам басуының баспалдағы. «Он үште отау иесі» дегенді халқымыз мүшелмен байланыстырып айтқан. Қариялар балаға: «Қарағым, мүшелге толдың, оң-солыңды танитын санатқа іліктің. Сенімен санасатын, ой бөлісетін кезең келді. Енді ат жалын тартып мініп, тізгін ұстайтын азаматтығың мен өзіңнен кейінгіні жетелеп, демейтін ағалық жолың басталды», – деп он үштегі бозбалаға міндет-парыз жүктеп, сенім артады екен. Бұл – мән-мағынасы терең аталы сөз, үлкен тәрбие сабағы. Әдетте дәрігерлер мен психолог мамандардың «өтпелі кезең» (*переходной возраст*), «қауіпті жас» (*опасный возраст*) дейтіндері жасөспірімдердің он екіге толып – мүшелге кіретін, он үшке толып – мүшелден шығатын мерзіміне тура келеді. Бұл жастағылардың көпшілігі өзінікін мақұл көретін – өзімшіл, әр нәрсеге еліктегіш, жақсы мен жаманның, адал мен арамның аражігін ажыратпай, тентектігін – ерлікке, есерлігін өжеттікке балап, олай да, бұлай да шайқалатын өлара тұсы екенін өмірдің өзі көрсетіп жүр. Қазіргі өрімдей балалардың есірткіге әуестенуі, ұрлыққа бейімделуі, қаңғыбастыққа салынуы секілді тұрпайы өрескел әдеттердің көбейіп кеткені жасырын емес. Әрине, кез келген ата-ана баласының қисық жолға түскенін қаламайды. Кім бала-

сын жаман болсын дейді, бала тұрмақ, «итің жаман» десе, ауыр тиеді. Әйтсе де, ата-бабалар – «мүшелжас», мамандар «өтпелі кезен», «қауіпті жас» деп атаған кезеңде ата-ананың балаға өте сақтықпен қадағалайтын қырағылығы, ақылмен тәрбие сіңіретін парасаты, мейірім мен сенімге құрылған қарым-қатынасы болса, талай қателіктерден аман өтері анық.

Қазақ ұғымында кез келген мүшелжас қатерлі саналады. Бұл негізсіз жай сөз емес. Қазір ғалымдар әрбір он екі жылда адам ағзасында елеулі өзгерістердің болатынын дәлелдеді. Ғылым енді ашқан жаңалықты бәленбай ғасырлар бұрын бабаларымыз қалай білген, қандай зерде-түйсікпен сезінген деп таңғаласыз. Мүшелжастың біз сырын әлі жете білмейтін құпиясы бар. Пендешілікпен байқамаймыз, ойланбаймыз тылсымға сенбейміз. Өйткені жетпіс жылға жуық құдайсыз қоғамды бастан өткіздік, соның сүйекке сіңген салдары әлі сүйретіліп жүр. Байыптап, барлап қарасаңыз, мүшелжаста өлім-жітім, қырсық-кедергі кесапаттар жай кездегіден жиі ұшырасады. Сол үшін мүшелжаста бұрынғылар құдайы беріп, дастарқан жайған. Обалды түсініп, сауапты істер жасаған. Кісі ақысын жемей, арамға құнықпай, өтірік-өсектен аулақ болуға тырысқан. «Құдайы» дегенді талай адамдар тек қой сойып, Құран оқытып, бет сипаумен байланыстырады. Шындап келгенде, бұл – әрбір адамның, ең алдымен, өз ар-ұяты алдында айнаға қарағандай тура қарап, қисық-қыңыр, олпы-солпы жерін түзеуі. Ұлы күштен күнәлары үшін кешірім өтініп, азға да, көпке де қанағаттылықпен шүкір етуі деп түсінген жөн мұны.

Енді біреулер «мүшелде киім беру керек екен» деп киістен шығарып тастаған керексіздерін беріп жатады. Мен көрген үлкен кісілер өзінің ең жақсы көретін киімін өкінішсіз ризашылықпен беруші еді. Сондай көнекөздерден үлгі-өнеге көрген бір адамның әрекетін айта кетсем, артық болмас...

1996 жылы қарашаның бас кезінде Алматыдағы консерваторияның концерт залында Сыр елінің әйгілі әншісі, белгілі сазгер Әлмырза Ноғайбаевтың бір тамаша ән кеші өтті. Концерт белортадан асқан шамада Әлмырза көпшілікке қарап:

– Ардақты ағайын! Бүгін – менің туған күнім! Бұл – қатардағы жай туған күн емес, 49 – мүшелжасым. Төрт мүшелге толдым. Халқымыздың бұрыннан келе жатқан дәстүрі бойынша мүшелде адам қимас киімін шын жүректен басқаға сыйлауы керек. Менің киімдерімнің ішіндегі өзім үшін ең қымбаты, бағалысы батыр Бәукең атамыздың қара шаңырағынан киген зерлі шапаным еді. Қадірлеп-қастерлеп үлкен сахналардан өнер көрсеткенде, Наурыз мерекесінде ғана киюші едім. Осы күнге аман-сау жетіп, бала-шағам өсіп-өніп, алдарыңызда ән шырқап тұрғаныма Аллаға шүкіршілік етемін. Осындай атаулы күнімде мен де бабалар дәстүрін орындайын, – деп бір кезде өзім иығына жапқан шапанды інілік ізетпен залда отырған сыйлы бір ағасына кигізді. Көрермен тікесінен-тік тұрып қол соғып, қошемет жасады. Кәрі-жас демей, жылда жыртындап улап-шулап туған күн өткізіп, «денсаулыққа» арнап арақ ішкеннен гөрі осы бір шағын көріністің ұлттық үлгі-өнегесі есте қалатыны даусыз дер едім.

Қайсыбіреу «қайыр-садақа берсем, мүшелден кедергісіз өтемін» деп есеп жасап, үстірт ойлайды. Егер адамның ішкі жан жүниесі тазармаса, күншілдік, менмендік, ашкөздік, мақтаншақтық, жалқаулық секілді әдеттерден арылуға, құтылуға құлшынбаса, басынан кесек алтын айналдырып, садақа берсе де, көкірегі көр күйі қала береді.

Жоғарыда айтқанымдай, алғашқы мүшел – 13, соған 12-ден қосып отырғанда мүшелжас шыға береді. Қазір журналистер телеарна мен раиодан 50, 60, 70 жасқа құттықтау айтқанда, «мерейлі мүшел жасымен құттықтаймыз» немесе «25 мүшелге толуымен құттықтаймыз» деп соға беретін болыпты. Олардың атап тұрғандары мүшел емес, «дөңгелек» жастар. Ал 20 мүшелге толса, 300 жыл шығатыны қаперлеріне кірмейді. Көретін көз, білуге ынта болса, жылда шығатын қазақша күнтізбелерде, баспасөз беттерінде қазіргі жыл санау мен жыл қайырудың кестесі беріліп жүр. Осы кесте арқылы әркім қазақша туған жылын, неше мүшелге толғанын анықтай алады. Ал ондай дайын кесте болмай, жылыңыздың не екенін білгіңіз келсе,

туған жылыңызды он екіге бөліңіз. Егер қалдықсыз бөлінсе, жылыңыз Мешін болғаны, бір қалдық қалса – Тауық, екі қалдық – Ит, үш қалдық – Доңыз, төрт қалдық – Тышқан, бес қалдық – Сиыр жылы деп ары қарай кете береді. Ал жылдардың ретін жадыңызға ұстай алмасаңыз, мына бір шумақ өлеңді жаттап алыңыз. Мен мұны қазақша бір күнтізбеден оқып едім.

Түйе сеніп, бойына,
Қалған ұмыт жылдардан.
Жатпа қарап, мойыма,
Тайма именіп, ділмардан.

Осы шумақта 12 сөз бар. Әрбір сөздің бас әріптері жыл атауларының ретіне сай келеді. Мысалы, түйе – т – Тышқан, сеніп – с – Сиыр, бойына – б – Барыс, қалған – қ – Қоян, ұмыт – ұ – Ұлу, жылдардан – ж – Жылан, жатпа – ж – Жылқы, қарап – қ – Қой, мойыма – м – Мешін, тайма – т – Тауық, именіп – и – Ит, ділмардан – д – Доңыз... Қалай үйренсек те, қазақпыз ғой, қазақша жылымызды, мүшелімізді білгеннің пайдасынан басқа артықтығы жоқ.

Ұзақ жылдар бойы айдынынан айырылған аққудай адасып қалған мерекеміз – Наурыздың жалпыхалықтық деңгейде тойлана бастағанына отыз жылға жуықтап қалды. Ұлтымыздың рухани кеңістігінде атам заманда қалыптасып, әр ғасыр белестерінен өтіп келген мерекені Кеңес өкіметі халық зердесінен өшіріп, құмға сіңген судай жоқ етпекші болып еді. Тамыры тым тереңде жатыр екен, ата дәстүріміз елмен қайта қауышты. Халық құшақ жая қарсы алды. Солай болуы керек еді, өйткені жоқтан бар жасамадық, жоғалтқанымызды тауып, үзілгенімізді жалғадық. Алғашқы жылдары тәуелсіздік пен сенім бостандығын сезініп, басымызға бақыт құсы ұя салғандай қуанып, Наурызды дүркіретіп тойладық. Ұлттық салт-санадан кенже қалған ұрпақтың санасында айтарлықтай серпіліс болды. Ұлттық даму жолындағы осындай оңды бетбұрыстар мен

құбыласы дұрысталып, арнаға түсе бастаған істер ары қарай тыныс-тіршілігімізге жіксіз жымдасып кетуі керек еді. Алайда кез келген нәрсені ұрандатып істейтін бұрынғы әдеттің беріктігі ме, табиғи түрде іске асуы қажет айқын дәстүрдің өзін әшейін науқанға айналдырып алдық. Наурыз мерекесінің негізгі мән-мағынасы ауытқып, у-шумен көшеге шығып кетті. Жоспармен, нұсқаумен істеуге, жасанды көріністерді қызықтауға дағдыланып бара жатырмыз. Бәсеке жарысқа «керек» адамдарды, бастықтарды күтіп жіберуге, көзіне түсіп қалуға арнайы киіз үйлер тігіліп, шашылып-төгіліп жатады. Ол үйлерге былайғы қарапайым жұрттың бас сұға алмайтынын көзіміз көріп жүр.

Наурызда қой сойып, бас тартып, күріш көжені наурыzkөже атымен беру де әдетке айналды. Ең бір сорақылық, Наурызда арақ ішетіндер жетерлік. «Мейрамда көңіл көтерейік» деп желеу айтады. Отының басында Наурызға қатысты еш дайындық жасамай, өз үйінде шөп басын сындырмай-ақ, наурыzkөже дәмін бір адамға татырмай-ақ, көшеде қыдырып келіп, «Наурыз өткіздік» дейтіндер толып жатыр. Жаңа күнді, жылдың басын, әрбірден соң қазақ халқының маңдайындағы жалғыз ұлттық дәстүрлі мерекесін ардақтап, ұрпағымыздың бойына сіңіру – алдымен ата-ананың парызы. Ол үшін түтін түтетіп отырған әрбір шаңырақ ақ ниет, таза жүрекпен, мейірім-тазалықпен, шынайы сеніммен Ұлыс күнін өз отының басында қарсы алып, «ата дәстүрім, бабаларымнан қалған аманат» дегенді терең сезінуі қажет емес пе! Өзгенің жылтырағын оп-оңай қабылдаймыз да, өзіміздің дайын тұрған асылымызды бағаламай, енжарлық танытамыз.

Наурыз мерекесін тойлаудың алғашқы жылдардағы қарқыны бұл күнде бәсеңдеген. Мән-мағынасын байытып, бүгінгі жаңа заманға ұштастыра жалғастырудың орнына 1 қаңтарды ерекшелеп тойлауды қайтадан алға шығардық. Ұлттық мереке кейін шегініп, көлеңкеге кете бастағаны жасырын емес. Әрине, мүлде аталмағаннан гөрі бір-екі күн «Наурыз» деп қалатынымызға да шүкір! Бірақ санамыздың тоңы әлі еріген жоқ, дәл 1 қаңтардағыдай жыртылып-айырылмаймыз. «Осы

бір мереке қалай, қайдан шыққан» деген заңды сұрақ туады. Бұл мейрам, жалпы, славян халықтары, оның ішінде орыстарда І Петр патшаның тікелей жарлығымен жарыққа келген. Жайдан-жай, мақсатсыз емес, христиан діні бойынша желтоқсанның аяқ жағында әр жылы ауысып, әр күнге келетін (24, 25, 26 желтоқсан) Иса пайғамбардың туған күні деп есептеледі. Христиан дініндегілер Христос-Иса пайғамбарды «құдайдың баласы» деп таниды, «құдай оны жерге жібергенде шыршаның басына түсірген» деп сенеді. Сол үшін шыршаны әсемдеп, адамдар қол ұстасып айнала жүріп, құдайға құлшылық етіп, Иса пайғамбарды жерге жібергені үшін ризашылық алғыстарын діни өлеңдер арқылы айтып, соған сәйкес табыну биін билеп, Христостың туған күнін тойлаған. Әлі де тойлап келе жатыр. Сол күнді жылдың басына жақындатып, сәйкестендіру үшін 1700 жылы 1 қаңтарда І Петр патша жарлық шығарған. Тарихшылардың айтуынша, осы күнді Қызыл алаңда патшаның өзі бастап, үлкен мереке өткізген екен. Міне, біздің Кеңес өкіметі билік құрған 70 жылда, одан кейін де күні бүгінге дейін тойлап, шырша сәндеп, қызыл мұрын Аяз атаны құрметтеп жүргеніміз – түрі өзгерген, бірақ бастапқы негізі – Иса пайғамбардың аруағына арналған мереке. Құран Кәрімде аты аталатын жиырма бес пайғамбардың бірі – Хазіреті Иса пайғамбар. Бірақ орыстар айтқандай, ол құдайдың баласы емес. Алла жердегі пенделерге тура жолды көрсету үшін қасиетті кітаптары мен аяттарын түсіндіріп, ұқтыру үшін, жақсылықты жамандықтан айыра білу үшін пайғамбарларын жіберген. Менің бұл жерде айтпақ болғаным – дін жайлы емес, 1 қаңтардың қалай шыққаны туралы жас ұрпақтың біле бермейтін жағынан қысқаша ғана мағлұмат беру.

Ғылымдардың ең көнесі – астрономияның ежелгі Шығыстан бастау алатынын ескерсек, мұсылман, қытай, қазақ күнтізбелері жердің айналысына тура дәл келетін ғылыми күнтізбелер екен. Көшпенділердің жаңа жылды Наурыздан бастауы табиғат заңдылықтарына, яғни Айдың, Жердің қозғалысы, Күннің өз осін айналуы жұлдыздардың бағыт-бағдарына сәйкес келетінін

ғалымдар нақты дәлелдеп отыр. Ғылыми жағына бармай-ақ ойланып көрейікші, қаңтар – қыстың қақаған аяз, жердің қар жамылып, мұз төсеніп жататын мерзімі. Бүкіл өсімдік дүниесі тіршіліктен белгі бермей қатып-семіп, жан-жануар, жәндіктердің көбі қысқы ұйқыда болатын кезі. Олай болса, мұндай меңіреу тіршілікте қалайша жаңа жыл болмақшы, жаңадан түлеп, жанданып жатқан ештеңе жоқ қой. 1 қаңтар жыл санау үшін қалыптасқан күн болғанымен, Жыл басы – жаңа күн бола алмайтыны айдан-анық. Бірақ нағыз жыл басы – Наурызға қарағанда оның сән-салтанатын асырып думандатамыз. Бірнеше ай бұрын бүкіл баспасөз, телеарналар жарнамаларды қаптатады, дүкендер мен базарлардағы мерекелік заттардан көз сүрінеді. Наурыз жақындағанда дәл сондай алашапқын қарқынды дайындықтар мардымсыз. Басқаны қайдам, маған ұлттық мерекемізге астыртын бір күштер іштарлық жасайтындай көрінеді. Дей тұрғанмен өзгеге итере салу – оңай, ағаттықтың көбі өзімізде жатқаны ақиқаттан аулақ емес. Қазақ халқына дербестік тізгіні қолына тигелі бері жиырма бес жылдың жүзі болса да, ұлттық рух сілкіне алмай келеді. Ойлаудың орнына орындап қана үйренген әдетіміз қалмады. Адамда рухани азаттық болмаса, уланған ұлттық сана құлдықтан құтылмаса, патша болсаң да – бейшарасың! Осы жерде Алаштың ақиық арыс азаматы Міржақып Дулатовтың 1917 жылы «Қазақ» газетінде ел-жұртты Наурызбен құттықтаған «Жаңа тілек» деген өлеңінің бір шумағы еріксіз ойға оралады.

Өз қамыңды ойлап, өзің ел болсаң,
Ел боламын, тең боламын дер болсаң.
Көктен теңдік келмес өзің кем болсаң,
Мең-зең болмай, талпын, оян, Алашым!

Айтып-айтпай не керек, бұл жолдар осы дәуірімізге де сай келіп тұр. Қазақтың ат төбеліндей атқамінер бөлігі ел болуды, тең болуды, ұлттық мүддені зәулім сарайлармен, атшаптырым гольф аландарымен өлшеп, «гүлденіп жатырмыз» деп жар салудан жалықпайды. Басы бастыққа бас ию үшін жаралғандай

жағымпаздыққа келгенде алдарына жан салмайтындар да – осылар! Қалың бұқара жан бағудың күйкі тірлігінен аса алмай, «ояна» алмай, «мең-зең» болып жүр. Мені саясатқа кетіп қалды деменіздер, бұл да ұлттық тұтастықты, ұлттық дәстүрді қалыптастыруда Наурыз мерекесінің үлкен орны бар екендігінен туындап кеткен әңгіме ғой.

...Қазір мектептер, жоғары оқу орындары, қайсыбір фирма, мекемелер Наурыз келмей жатып, үш-төрт күн бұрын Жыл басын атайтын болды. Жылдан-жылға бұл әдет көбейіп барады. Бірде – ерте, бірде – кеш, мерзімінен ауытқып жүре беретін Жыл басы қоғамдық көлік емес. Наурызды ай бойы атап өтіп, тойлай беруге болады, бірақ күн мен түннің теңелетін табиғаттың ғажайып кезі, тылсым шағы – табиғи, шынайы құбылыс. Сондықтан әркім өзінше ереже шығармай, Наурыз күнін өз уақытында қарсы алғаны жөн. Қайталап айтайын, күн мен түн теңелген 22 наурызда Жыл кіреді.

Өз басым туып-өскен, тәрбие алған отбасымнан үйреніп санаға сіңген дәстүр бойынша Наурыздың алдында үйімізге тазалық шараларын жасаймыз. Ескі-құсқыны өртейміз. Бала-шағамызбен Қызыр түнін күтіп, шырақ жағамыз. Жаратқан иемнен жерімізге – тыныштық, елімізге – амандық, үйімізге құт-береке, денсаулық тілейміз. Ұлыс күні атаның қара шаңырағына арнап көже салып, бір-бірімізге сыйлық ұсынып, құттықтаймыз. Біздің үйдің сыйлықтары дүкеннің дайын заты емес, қолдан істелген шағын бұйымдар болып келеді. Содан кейін ғана наурызкөжеге туған-туыс, жекжат-жұрағат, дос-жаран, көрші-қоландарды арнап шақырамыз. Қайсыбір теңтұстарым: «Сонша әуреге түсіп, бірнеше қайтара көже салып, қонақ күткенше, мейрамхана, кафелерге шақыра салмайсың ба?» – деп жатады. Келген адамдардың ақ ниеті, ашық көңіл, жарқын күлкілері керегелеріме сіңетінін айтсам, талайы оған күледі. Мейрамхана-кафелер атаның шаңырағы емес, Ұлыстың ұлы күні үйімізде өтуі керек. Бала-шаға, немерелеріме осыны қайта-қайта айтып, саналарына сіңіріп жүрмін. Бұл – мақтаныш емес, бұл – дәстүріміз.

Наурызда жер әлем, жалпақ жаһан, Табиғат-ана құдайдың құдіретті мейірімімен жаңарып жатқанда бүкпесіз тілеген тілек қабыл болады. Барына да, жоғына да тәубе деген ынсапты, сабырлы, қанағатты адамның жолы ашылады. Үлкенге – құрмет, кішіге ізет көрсеткен өрелі жанның көсегесі көгереді. Ұлыс күні қалтқысыз жасаған қайырымның сауабы зор, шарапаты мол болады екен. Бұл менің шығарғаным емес, тарих қойнауынан сүзіліп, халықпен бірге жасап келе жатқан, бабалардан қалған мұра сөздер. Ал мұраға ие болу, адал болу – ұрпақ міндеті.

118206

«С. Жианбаев атындағы облыстық
жасөспірімдер кітапханасы»
мемлекеттік мекемесі

Мазмұны

Жетілік ұғым.....	3
Ұлыстың ұлы күні – Наурыз	111

118206

«О. Жиенбаев атындағы облыстық
жасөспірімдер кітапханасы»
мемлекеттік мекемесі

Әдеби-көркем басылым

Ахметова Зейнеп

ЖЕТІЛІК ҰҒЫМ

Редакция меңгерушісі **Ә. Пірманов**

Редакторы **Е. Жайнақов**

Көркемдік редакторы **А. Лұқманов**

Техникалық редакторы **Ұ. Рысалиева**

Корректоры **Е. Амангелді**

Компьютерде беттеген **Д. Развинавичюс**

ИБ №005

Теруге 27.02.2022 берілді. Басуға 08.04.2022 қол қойылды. Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$.

Офсеттік қағаз. Әріп түрі «мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 7,56. Есептік баспа табағы 7,11.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс №6650.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы,

Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің

Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

ISBN 978-601-10-0024-6

9 786011 000246

Зейнеп Ахметова

Көпшілікке кеңінен танылған қаламгер. 1945 жылы туған. Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. Қазақ халқының біртуар батыр перзенті, қайын атасы Бауыржан Момышұлы туралы «Шуақты күндер», «Бабалар аманаты» атты көлемді шығармалар жазған. Автордың «Күретамыр» кітабы ұрпаққа ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып құндылықтарын насихаттайды. Сонымен бірге «Әзіліңді сағындық», «Балаларға базарлық», «Теңбіл тіршілік» атты кітаптары жарық көрген.

АТАМУРА